

OTTAR BROX

Nils Aarsæther og Svein Jentoft (red.)

OTTAR BROX

en faglig inspirator

Orkana Akademisk

Ottar Brox – en faglig inspirator
Nils Aarsæther og Svein Jentoft (red.)

© Peter Arbo, Ivar Bjørklund, Einar-Arne Drivenes, Aksel Hagen, Bjørn Hersoug, Svein Jentoft, Jens-Ivar Nergård, Ragnar Nilsen, Torill Nyseth, Tommy Ose, Gry Paulgaard, Jan Einar Reiersen, Kjell Arne Røvik, Øyvind Stokke, Bente Sundsvold, Håvard Teigen, Hallvard Tjelmeland, Inger-Elin Øye og Nils Aarsæther.

Boken er utgitt med støtte fra UiTs publiseringfond, Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning (HSL), Forskningsgruppen for Ressursforvaltning ved Norges fiskerihøgskole og Tromsø arktiske universitetsmuseum, UiT Norges arktiske universitet.

Denne boken utgies med åpen tilgang (Open Access), og er regulert av åndsverkloven og betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY 4.0.

Illustrasjonene i denne boken har lisens CC BY-NC-ND 4.0, og kan kun kopieres og videreformidles i ikke-kommersielle sammenhenger, og må ikke endres eller bearbeides på noen måte. Bokens forside er ikke inkludert og må ikke kopieres.

Creative Commons-lisens CC-BY 4.0 tillater andre å kopiere og distribuere verket i ethvert medium eller format, og materialet kan benyttes til ethvert formål. Det må refereres korrekt til verk og forfatter, og referanse til Creative Commons-lisensen og hvilke endringer som eventuelt er gjennomført må inkluderes. Referanser til originalverket skal ikke presenteres på en slik måte at det gies inntrykk av at forfatter eller utgiver støtter gjenbruker eller gjenbrukers anvendelse av verket. Enhver anvendelse av materialet i dette verket kan ikke begrense andres rett til gjenbruk av materialet. For en fullstendig beskrivelse av Creative Commons-lisensen se følgende nettside:

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.no>

ISBN trykket bok: 978-82-8104-696-2
ISBN PDF: 978-82-8104-697-9
ISBN EPUB: 978-82-8104-698-6
ISBN HTML: 978-82-8104-699-3
ISBN XML: 978-82-8104-700-6
DOI: <https://doi.org/10.33673/OOA20262>

Forsidebilde: Ottar Brox. Foto: Ingar Storfjell/Aftenposten/NTB.
Design: DesignBaltic
Trykk: Jelgavas tipogrāfija

© Orkana Akademisk 2026
Orkana forlag AS, 8340 Stamsund

www.orkana.no
post@orkana.no

INNHold

Forord	7
Kapittel 1 – Innledning	
Ottar Brox, samfunnsforsker og læremester	9
<i>Svein Jentoft og Nils Aarsæther</i>	
Kapittel 2	
Fagpersonen Ottar Brox: Formative år	17
<i>Nils Aarsæther</i>	
Kapittel 3	
Hvordan studere fraflytting? Med Ottar Brox i bakspeilet	37
<i>Svein Jentoft</i>	
Kapittel 4	
Brox og distriktspolitikken: På sporet av den tapte tid	57
<i>Bjørn Hersoug og Peter Arbo</i>	
Kapittel 5	
Dynamisk eller konsolidert bosettingsmønster i nord?	79
<i>Jan Einar Reiersen</i>	
Kapittel 6	
«Romstering» med sted som geografisk og faglig tilnærming	95
<i>Gry Paulgaard og Marit Aure</i>	
Kapittel 7	
Om å strekke seg etter negative mål. Brox' paradoksale planforståelse	117
<i>Torill Nyseth og Aksel Hagen</i>	
Kapittel 8	
Frontierteorien i Ottar Brox' forfatterskap	135
<i>Einar-Arne Drivenes</i>	
Kapittel 9	
Fra koloni til allmenning – om kulturelle blindsoner og situert kunnskap	155
<i>Ivar Bjørklund</i>	

Kapittel 10	
Potetsekken fra fortida og den fremmedgjorte husholdning	171
<i>Tommy Ose</i>	
Kapittel 11	
Skaff deg et alternativ! En analyse av Brox' teori om substitusjon som strategi for motmakt og vedlikehold av likhet	191
<i>Kjell Arne Røvik og Håvard Teigen</i>	
Kapittel 12	
Ottar Brox som innvandringsforskar	211
<i>Hallvard Tjelmeland</i>	
Kapittel 13	
Ottar Brox i fag og debatt – eksempel fra fiskeri	233
<i>Ragnar Elias Nilsen</i>	
Kapittel 14	
Brox, Habermas og offentlighetens forfall	251
<i>Øyvind Stokke og Inger-Elin Øye</i>	
Kapittel 15	
Læstadianerne på Hamarnes	275
<i>Jens-Ivar Nergård</i>	
Kapittel 16	
Fjøsgrøta – navet i fiskarbondens sjølberging	289
<i>Bente Sundsvold</i>	
Kapittel 17	
Inspirasjonen fra Ottar Brox	311
<i>Nils Aarsæther og Svein Jentoft</i>	
Forfatterpresentasjoner	320

FORORD

Ottar Brox utga i 1966 boka *Hva skjer i Nord-Norge?*. Her snudde han opp ned på vante forestillinger om Nord-Norge og om offentlig planlegging. Debatten han reiste den gang – om styring ovenfra mot lokal fornuft og motstand – er like aktuell i dag. Ottar Brox døde i 2024, og mange av oss i Tromsø-miljøet som kjente han som veileder og kollega, så behovet for ei bok som kunne legge grunnlaget for en videreføring av det han sto for faglig. På vårparten 2025 kom det som skulle bli et forfatterkollegium, sammen for å diskutere opplegget for ei slik bok og hvordan vi kunne fordele og gjennomføre arbeidet.

Resultatet er blitt ei bok som vi håper vil belyse Brox' faglige innsats gjennom et langt akademisk liv. Hans forskning peker framover og bør inspirere til ny forskning – og til en engasjert samfunnsdebatt. Boka viser bredden i hans temaer, fra forskning om fraflytting og lokalsamfunn, distriktpolitikk og planlegging til fiskeriforvaltning, arbeidsmarked og innvandring.

Kapitlene i boka er selvstendige bidrag, men de er blitt til gjennom en omfattende faglig dialog i forfattergruppa i perioden september 2025–februar 2026. Som redaktører har vi bestrebet oss på å unngå gjentakelser og overlapp mellom kapitlene, men leserne vil ikke unngå å legge merke til hvor sentral boka *Hva skjer i Nord-Norge?* har vært for kunnskapsdannelsen som Ottar Brox har inspirert til.

Felles for alle forfatterne er at de gir sitt eget bidrag til den forskning Brox startet. Enkelte har festet seg ved hans analytiske perspektiver og begreper. Dette gjelder for eksempel Ivar Bjørklunds diskusjon av allmeningsbegrepet hos Brox. Dessverre gikk Ivar bort under tilblivelsen av boka, men han rakk likevel å ferdigstille sitt kapittel noen dager før han døde.

Vi takker for den støtten vi har fått gjennom UiTs fond for open access-publisering, fra Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Forskningsgruppa for ressursforvaltning ved Norges fiskerihøgskole og fra Norges arktiske universitetsmuseum, alle ved UiT Norges arktiske universitet. En særlig takk går til Orkana forlag og forlegger Elisabeth Johansen, som har stått oss bi med råd og veiledning gjennom arbeidet med denne boka.

Tromsø, juli 2026
Svein Jentoft og Nils Aarsæther

OTTAR BROX, SAMFUNNSFORSKER OG LÆREMESTER

Svein Jentoft og Nils Aarsæther, UiT Norges arktiske universitet

Samfunnsforskeren Ottar Brox døde i februar i 2024, etter et mer enn 91 år langt og produktivt liv. I over 60 år var han en aktiv forsker og ikke minst formidler av kunnskap om de samfunnsendringene Nord-Norge – og hele Norge – har gjennomgått i tida etter andre verdenskrig. En oversikt over hans bøker, artikler og kronikker vil summere seg opp til nærmere 1000 faglige bidrag. Den faglige bredden er så framtrædende at vel ingen kan sies å sitte med den hele og fulle oversikten over den samlede faglige virksomheten hans. Han var akademisk aktiv til det siste med bidraget «Slik blir kystfolkets allmenning privatisert», som ble publisert i 2023.¹

For å lage ei bok om Ottar Brox som fagperson og inspirator måtte vi derfor samle et stort antall forskere – de fleste tidligere studenter og kollegaer av Brox – til å foreta faglige presentasjoner og vurderinger av hans mangesidige virke. På grunnlag av sin egen forskning gir forfatterne en introduksjon til hans temaområder og analytiske perspektiver. De diskuterer den faglige arven han etterlot seg, samtidig som de også problematiserer enkelte sider ved hans datagrunnlag, resonnementer og argumenter. Forfatterne drøfter også relevansen av Brox' arbeider for analyser av dagens og framtidens samfunnsutfordringer.

¹ Nilsen et al. 2023.

Denne boka illustrerer hvordan hans mange bidrag inspirerte (den gang) yngre kollegaer og studenter ved Universitetet i Tromsø, der han var professor i lokalsamfunnets sosiologi fra 1972 til han i 1984 flyttet til Oslo. I Oslo var han en kort periode leder for prosjektet Alternativ framtid, før han fortsatte sitt langvarige, faglige virke ved By- og regionforskningsinstituttet NIBR.

Det måtte bli ei bok med stor spennvidde. Ottar Brox var vel først og fremst kjent som en lokalsamfunnsforsker og som kritiker av statlig politikk og planlegging overfor bygdesamfunn og bygdenæringer. Kapitteloversikten viser imidlertid at Brox hadde et langt videre interessefelt. Vi har valgt en rekke samfunnsutfordringer som Brox tok for seg. Ved siden av lokalsamfunnsforskning og plankritikk har denne boka kapitler som omhandler Brox' forhold til distriktspolitikk, samfunnsplanlegging, stedsutvikling, «frontier»-begrepet, allmenningsproblematikk, matproduksjon og matforståelse, strategier for motmakt, innvandring, fiskeriforvaltning, bosettingsmønster, kulturbegrepet og «offentlighetens forfall». På alle disse områdene har Ottar Brox gjort seg gjeldende, med vitenskapelig produksjon, formidling og debattinnlegg. Brox skrev blant annet to innsiktsfulle lærebøker i samfunnsvitenskap² og ei bok om klimakrisen³.

En original tenker

Ottar Brox var først og fremst en original tenker som ved bruk av sitt kritiske blikk stilte interessante spørsmål basert på egne livserfaringer og empiriske observasjoner. Han var «erfaringstenkeren» som Tromsøfilosofen Jakob Meløe beskriver han som i en artikkel.⁴ Han ble først kjent gjennom boka *Hva skjer i Nord-Norge?* som fortsatt står som en bauta i norsk forskning om distriktspolitikk og regional utvikling.⁵ Boka kom til å forandre gjengs oppfatning av hvor problemene i bygdesamfunnene lå, hva som var årsaken til den store fraflyttingen, og hva det politiske Norge kunne gjøre annerledes for å sikre den spredte bosettingsstrukturen. Dermed utfordret han det politiske establishmentet, som ikke alltid delte hans synspunkter. Han ble imidlertid omfavnet av det samfunnsfaglige miljøet

² Brox 1989, Brox 1999.

³ Brox 2009.

⁴ Meløe 1995: 9.

⁵ Brox 1966.

og satte med sine arbeider en forskningsdagsorden for mange kollegaer og studenter, ikke minst ved Universitetet i Tromsø.

Han hadde en bedre penn enn de fleste og var både interessant og lett å lese. Brox unnlot aldri å gi konkrete eksempler, skrevet på en måte som leserne kjente seg igjen i. Han hadde et rikt faglig og folkelig ordforråd samt full kontroll over sine metaforer, som han ofte hentet fra det miljøet han kjente fra sin oppvekst. Som leser ble man uunngåelig fanget og inspirert. Men han vakte også motforestillinger, og han ble av og til kritisert for sin anekdotiske tilnærming, ved ikke å gi en tilstrekkelig representativ framstilling av de situasjonene han beskrev.

Selv om Nord-Norge har endret seg siden den første boka kom ut, er hans perspektiver og argumenter fortsatt relevante. Som redaktører og kapittelforfattere er det vår intensjon å bidra til at nye generasjoner samfunnsvitere finner motivasjon til å gå dypere inn i hans forfatterskap – og lære av hans unike framstillingsform for bedre å nå ut med fagbasert kunnskap til fagkollegaer, politikere, byråkrater – og publikum i det store og hele.

Brox lærte oss mye om Nord-Norge, men han viste også nytten av komparativ samfunnsforskning. Nordnorske fiskerisamfunn hadde mange ting til felles med lokale samfunn på Island, i Canada, på Shetland, i Skottland og i Nord-Sverige, som Brox besøkte og skrev om. Men samtidig som de liknet, avvek de på måter en kunne lære av: Han sa en gang at han ikke «oppdaget» betydningen av den norske råfiskloven før han kom til Canada, som ikke har en tilsvarende lov. Dette skrev han om i ei bok han ga ut på Newfoundland.⁶

Ottar Brox var politisk aktiv gjennom hele sitt liv. Han satt også en periode på Stortinget for SV, fra 1973 til 1977. Han var en flittig kronikk-skribent i aviser, i en årrekke med fast spalte i Klassekampen. Det er imidlertid gjennom sin faglige virksomhet mer enn i politikken at Brox satte sine spor.

Denne boka er ikke første gang Ottar Brox og hans virke blir omtalt og diskutert. Allerede ved hans 50-årsdag i 1982 redigerte kollegaer ved Universitetet i Tromsø et festskrift, og NIBR gjentok dette på Ottar Brox' 70-årsdag, med festskriftet *Den sikre tvilen*. 90-årsdagen ble også behørig markert med et godt besøkt seminar ved Universitetet i Tromsø, der den aldrende nestoren ikke kunne dy seg for å blande seg i den faglige debatten.

Hans Eirik Voktors film om Ottar Brox – *Kampen om kysten* – ble i 2023 vist på Tromsø Internasjonale Filmfestival og siden på NRK.⁷ Det

⁶ Brox 1972b.

⁷ <https://www.uis.no/nb/profile/hans-eirik-voktor>

var en film som vakte begeistring, med en varm framstilling av hans liv og virke, oppveksten på Senja og det han brente for i fiskeripolitikken. Vi ser han på kaia og i fiskebåten i vennlig prat med folk. Vi opplever han også i heftige politiske debatter.

Filmen gir et godt grunnlag for å forstå hvorfor og hvordan Brox ble den forskeren og formidleren han ble. Hans bakgrunn er utenom det ordinære.

Inspirasjonen fra Senja – og det tverrfaglige

Det vil være bemerkelsesverdig for mange at en av Norges fremste samfunnsforskere skulle komme fra et lite fiskevær på ytre Senja. Dette er imidlertid en viktig dimensjon i hans unike bidrag til norsk samfunnsvitenskap. Bakgrunnen fra Senja har hatt betydning for Brox, som landbruksfaglig elev og student til han møtte, og ble inspirert av, sosialantropologiens nestor i Norge, Fredrik Barth.

Ottar Brox utviklet seg til å bli en utpreget tverrfaglig forsker som hentet faglige innsikter der de var å finne for å utvikle egne resonnementer. Han lot seg ikke hindre av disiplinære grenser, men han var likevel tro mot sitt metodologiske grunnsyn, som kan spores i hans mange arbeider. Som Svein Jentoft skriver i kapittelet «Hvordan studere avfolkning?», var han grunnleggende opptatt av folk og lokalsamfunn. Hans synspunkt var at politikk og institusjoners virkemåte bør evalueres nedenfra, og han viste hvordan institusjoner gjennom å definere handlingsrommet – eller aktørenes «opportunitetssituasjon», som han kalte det – bidrar til å styre folks karriereplaner og bestemme deres livssjanser. Et vesentlig poeng hos Brox var å se samfunnet – og i særdeleshet Nord-Norge – som sammensatt av lokalsamfunn, ikke av næringer. Da endres premissene for forskningen og politikken. Da blir en opptatt av samspill og spenninger mellom sektorer – offentlige som private – i unike lokale samfunn. I studiet av lokalsamfunn var Brox langt mer opptatt av privat enn av offentlig sektor. Hans anliggende var å studere forutsetninger for et næringsliv som fungerer til beste for folk og i tråd med naturens grenser. Folk og lokalsamfunn er ikke til for næringslivet, men omvendt.

For Brox var lokalsamfunnet både et sted å interessere seg for i seg selv, men også et sted å se verden fra. Han viste i sine arbeider, som også omta-

les i denne boka, hvordan en kan få øye på allmenne spørsmål i studiet av små kontekster, hvordan en kan se det store i det lille. Det krever evne til å reflektere over det en opplever, en innstilling om at det alltid er noe å lære som går over den situasjonen en befinner seg i. Brox hadde «sosiologisk fantasi», som C. Wright Mills skrev om i sin klassiske tekst.⁸ Han gjorde sin personlige bakgrunn og erfaring relevant for egen forskning på det som ellers skjer i samfunnet.

Men han tok ikke mål av seg å skrive om «alt» som skjer i Nord-Norge. Anekdotene var ment som eksempler, et inntak til å forstå et aspekt ved et mer allment problem som ellers lett blir oversett. Hans gjennomslag i samfunnsdebatten skjedde ikke alltid på grunn av grundig dokumenterte forskningsfunn, men fordi han åpnet øynene på folk, fikk dem til å se ting som ellers gikk dem hus forbi, herunder de som satt i forelesningssalen og lyttet til det han ønsket å få fram.

I boka *På vei mot et postindustrielt klassesamfunn*, skrevet i en alder av 84 år, er han tilbake på kjente stier fra *Hva skjer i Nord-Norge?*⁹ Han spør hvordan Norge ble et land der forskjellene mellom folk er mindre enn ellers i verden. Nordmenn tenker gjerne at likhet er et viktig trekk ved vårt land som det er verd å bevare, men tenker ikke nødvendigvis gjennom hvordan dette kan ha seg, hvordan Norge ble et samfunn med små forskjeller. En kan ha innvendinger mot svaret som Brox gir, men ikke avvise spørsmålet dersom en ønsker å *Ta vare på Norge!*, som er tittelen på ei av hans bøker.¹⁰

Brox hadde ikke sans for utopier, dels fordi vi som befolkning ikke klarer å bli enige om dem, og dels fordi vi aldri realiserer dem gjennom planlegging. Da er det mer realistisk å bli enig om de «negative målene», som han kalte dem: Det vi vil unngå. Å unngå avfolkning er et nærliggende eksempel, men også klimakrisen. Brox var sosialist, men også verdikonservativ i ordets rette forstand. Han var ikke ute etter å reformere folk, han gikk ut fra at den enkelte «stod i det» for å skape seg og familien et utkomme og for å kunne forfølge sine ulike interesser. Det var politikken han ville reformere, slik at denne ville sette folk flest i stand til å realisere egne verdier og mål.

⁸ Mills 1959.

⁹ Brox 2016.

¹⁰ Brox 1998.

Ottar Brox er skoleeksempel på den samfunnsforskeren Johan Asplund skriver om i sin bok *Om undran inför samhället*.¹¹ Hans visjoner var grunnet i undring over ting som andre ikke tenker på, tar for gitt eller forklarer med moralske resonnementer. Han reproduiserte ikke andres tanker, han tenkte selv og var i en viss forstand sitt eget prosjekt. Derfor ble han en faglig pioner. I hans tekster er det hans egen stemme vi hører. Dette krever både mot, selvbewissthet og en kritisk innstilling til faglige dogmer. Han var seg selv.

Brox var ikke sprenglest på de temaer han var opptatt av. Han bedrev såkalt «pragmatisk» lesing: Han leste det han behøvde for å få fram sitt eget poeng. Han tok seg ikke tid til å fordype seg så grundig at han kunne bli en viktig referanse i den internasjonale faglitteraturen. Det meste av det han skrev, var beregnet for et norsk publikum. Dermed ble han ikke den internasjonale giganten han kunne ha blitt.

Kapitlene i boka: Et faglig panorama

Boka er i seg selv en demonstrasjon på at Brox trakk opp stier for andre. Man kan, som kapitelforfatterne her, være kritisk til Ottar Brox, men ingen er likegyldig til den faglige arven han etterlot. Forfatterne representerer hele bredden av samfunnsfag: filosofi, historie, sosialantropologi, sosiologi, økonomi, geografi og statsvitenskap. Bokas innhold gir dermed et vidt faglig perspektiv, som i seg selv er i tråd med Brox' egen faglighet. Den inneholder, ved siden av denne introduksjonen og sluttordene, 15 tematiske kapitler. Vel kan det til tider bli litt overlapp, men vi mener at utvelgelsen av temaer viser den store bredden i Ottar Brox' faglige virksomhet.

Nils Aarsæther skriver i kapittel 2 om Ottar Brox' formative år; hva som inngikk i hans spesielle form for faglighet, og hvilken betydning hans bakgrunn og oppvekst hadde når han møtte et etablert akademia. Svein Jentoft skriver i kapittel 3 om hvordan Brox utviklet sin egen modell for å analysere flyttebevegelser og lokalsamfunn. I kapittel 4 tar Bjørn Hersoug og Peter Arbo for seg utviklinga av norsk distriktspolitikk, et sentralt tema hos Brox. De gir en fyldig presentasjon og analyse av perspektivene i Ottar Brox' Nord-Norge-bøker fra 1966 og 1984. Dette er tekster som også

¹¹ Asplund 1970.

andre forfattere i denne boka er opptatte av, for eksempel Jan Einar Reiersen. I det påfølgende kapittel 5 stiller Reiersen kritiske spørsmål til Brox' tese om befolkningsmessig konsolidering i Nord-Norge på 1970-tallet. I kapittel 6 tar Gry Paulgaard og Marit Aure for seg endringen i fokus fra «lokalsamfunn» til «sted». De viser hvordan ideen om det egalitære lokalsamfunnet utfordres av et moderne stedsperspektiv. Ottar Brox var lite opptatt av planlegging som virksomhetsform, utover at han ga til kjenne et klart plankritisk perspektiv. Torill Nyseth og Aksel Hagen viser i kapittel 7 hvordan ideen om «negative mål» heller enn det å formulere positive mål for samfunnsutviklinga var et sentralt poeng for Brox. I kapittel 8 tar Einar-Arne Drivenes opp begrepet «frontier» slik Brox bruker dette i analysen av Nord-Norge, og ser dette i lys av internasjonal faglitteratur om «å gå inn i det ukjente». Kapittel 9 er viet Brox og allmenningsbegrepet, der Ivar Bjørklund særlig tar for seg hvordan kulturelle blindsoner setter sitt preg på offentlig politikk på allmenningsfeltet. Tommy Oses kapittel 10 har den slående tittelen «Potetsekken fra fortida og den fremmedgjorte husholdning», der han beskriver kontinuitet og endring i handtering og verdsetting av mat. Kapittel 11 har tittelen «Skaff deg et alternativ». Her tar Kjell Arne Røvik og Håvard Teigen for seg substitusjon som strategi for motmakt og vedlikehold av likhet. Dette er et sentralt tema i Brox' tenkning om samfunnsmessige maktforhold. Hallvard Tjelmeland diskuterer i kapittel 12 Brox som innvandringsforsker. Etter at Brox forlot Nord-Norge på 1980-tallet, etablerte han seg som en kritisk stemme i den fagbaserte innvandringsdebatten, men som Tjelmeland viser, med et perspektiv på migrasjon som han hadde utviklet allerede på 1960-tallet. Kapittel 13 handler om Ottar Brox som samfunnsdebattant, med aktualisering av ressursøkonomiske resonnementer i den fiskeripolitiske diskursen. Her viser Ragnar Nilsen hvordan Brox «vant debatten, men tapte politikken» da kampen om fiskerikvoter spisset seg til. I kapittel 14 tar Øyvind Stokke og Inger-Elin Øye utgangspunkt i Brox-boka *Vår kollektive dårskap*. De diskuterer betydningen av Brox' analyse av forfallet i norsk offentlighet og dets implikasjoner for demokratiet fram til i dag i lys av Jürgen Habermas' teori. I kapittel 15 gir Jens-Ivar Nergård en nytolkning av Ottar Brox sin artikkel om «avvisning av storsamfunnet». Nergård framhever læstadianismens betydning, som en kontrast til Brox' mer økonomistiske tilnærming til analysen av hushold og lokalsamfunn. Det tematiske panoramaet som Ottar Brox' faglige virksomhet har gitt oss grunnlag for å brette ut, blir

avrundet med kapittelet til Bente Sundsvold (kapittel 16). Hun går tilbake til «den unge Brox» og artikkelen om «fjøsgrøta» og viser hvordan utnytting av lokale ressurser i fortid og nåtid kan settes inn i et bredere økologisk og beredskapsmessig perspektiv.

Boka avsluttes med redaktørenes betraktninger over hva de mange og forskjelligartede fagbidragene i boka har vist når det gjelder dagens og framtidens samfunnsvitenskap, en bredere samfunnsanalyse – og den offentlige debatten. Inspirasjonen fra Ottar Brox er der, men hvordan kan den løfte et engasjement for vitale spørsmål for Nord-Norges, Distrikts-Norges, Likhets-Norges – og planetens – framtid?

Referanser

- Asplund, J. (1983). *Om undran inför samhället*. Lund: Argos / Palmkrons förlag.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1972a). *Strukturfascismen och andra essäer*. Lund: Prisma.
- Brox, O. (1972b). *Newfoundland Fishermen in the Age of Industry. A Sociology of Economic Dualism*. St. John's: ISER Press.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1988). *Ta vare på Norge! Sosialdemokratiet under høyrebølgen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Brox, O. (1989a). *Kan bygdenæringene bli lønnsomme?* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Brox, O. (1989b). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1995). *Dit vi ikke vil. Ikke-utopisk planlegging i det neste århundre*. Oslo: Exil forlag.
- Brox, O. (2005). *Arbeidskraftimport. Velferdsstatens redning – eller undergang?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox (2009). *Klimakrisen. Hva kan vi gjøre?* Oslo: Aschehoug Forlag.
- Meløe, J. (1995). Steder. *Hammarn*, 3, 6–12.
- Mills, C.W. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Nilsen, R., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.) (2023). *Allmenningsressurser i nord: Fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.

FAGPERSONEN OTTAR BROX: FORMATIVE ÅR

Nils Aarsæther, UiT Norges arktiske universitet

Ottar Brox gjennomgjekk fleire fasar i si faglege utvikling. I dette kapittelet er det Brox sine formative år som blir framstilt og drøfta, frå barndom og oppvekst på Senja, via akademiske stillingar i Ås, Bergen og Tromsø, og fram til han i moden alder etablerte seg som forskar ved Norsk institutt for by- og regionforskning i Oslo, midt på 1980-talet.

Korleis blei fagpersonen Ottar Brox til, og kva slags faglegheit utvikla han i den første delen av eit langt liv som forskar, formidlar og debattant? Desse tilsynelatande enkle spørsmåla er det ikkje enkelt å svare på, av minst tre grunnar: For det første er det nesten uråd å skilje «fagpersonen» frå «mennesket» Ottar Brox. Mange av oss som i meir enn 50 år hadde Ottar Brox som læremeister og kollega, veit at Brox sitt engasjement handla om meir enn vitskaplege observasjonar og analysar. Formidlinga av resultata og gjennomslaga for arbeida hans var uløyeleg knytt opp mot hans personlege eigenskapar, som inspirator og med ei utstråling som ingen kunne bli upåverka av. Han kunne skape ei stemning det er vanskeleg å beskrive, men alle i rommet følte seg sett.

Det var heller ikkje slik at Ottar Brox sitt faglege virke gjekk føre seg i eit studerkammer eller innafor eit tett fellesskap av akademikarar, avsondra

frå daglegliv og politikk. Tvert imot: Ideane til forskingsprosjekta, sjølv forskinga og formidlinga av resultata var for Ottar Brox noko som gjekk føre seg i eit samspel med vener, familie, tidlegare sambygdingar, folk han treffe på i foreiningsliv og møteplassar, akademikarar og intellektuelle av alle slag, politikarar, aktivistar og byråkratar.

For det andre arbeidde og virka Brox på tvers av disiplinære, akademiske inndelingar. Sivilagronomen Brox kunne opptre og ytre seg med betydeleg autoritet på heilt andre fagfelt enn det han hadde sine akademiske gradar frå, ikkje for å invadere dei, men for å dra nytte av, bidra til og lære av enkeltfaga. Det er nyttelaust å spørje kor han «eigentleg» høyrde heime i det akademiske fagspekteret. Brox nytta kunnskap frå, og tilførte kunnskap til, samtlege samfunnsfag, inkludert samfunnsøkonomi og historie.

For det tredje insisterte Ottar Brox på at fag og forskning skulle vere til nytte. Han valde tema og utforma sine prosjekt slik at han kunne legge opp til ein overgang frå funn til handling – og reform. Då stoppa han ikkje opp når prosjektrapporten var sendt til trykking, eller den vitenskaplege artikkelen var antatt i tidsskriftet. No var det tid for å utfordre – ikkje berre formidle – i tråd med forskingsfunn og hypotesar, inn mot politikk og forvaltning. Resultatet av forskinga skulle tilby løysingsframlegg, og innsatsen i det offentlege ordsiftet var for Brox ei brekkstong for å utverke nytenking og endring.

Mange forskarar er varsame når funna går på tvers av gjengse oppfatningar og utfordrar økonomiske og politiske maktsentrum. Ikkje slik med Ottar Brox, han såg heilt bort frå at han kunne kome borti ømme tær eller skape uro i politiske miljø, departements- og reiarlagskrinsar. Når Brox såg det som eit mål å levere handlingsretta argumentasjon i samfunnsdebatten, bevegde han seg inn i eit grenseland mellom vitenskap og politisk aktivisme, særleg i dei mange kronikkane og dei populærvitenskaplege bidraga. Men han kunne greitt gi til kjenne at han var medlem av det dåverande SF (Sosialistisk Folkeparti) og endåtil stortingsrepresentant for SV i perioden 1973–1977. Men Brox var ingen superlojal partimedlem, han kunne argumentere mot partileiinga når dei etter hans syn var på ville vegar. Folk skulle vite kor han stod partipolitisk, men han insisterte på at dette ikkje var til hinder for at han kunne bringe fram fagleg underbygde argument i samfunnsdebatten. For mange kunne det verke som eit paradoks at han erklærte seg både som sosialist og som konservativ, men han argumenterte godt for det.¹

¹ Brox 1972a: 158.

Kort om metode og kjelder

Eg var sjølv blant dei som blei kjent med Ottar Brox først som student i Bergen og etter kvart som kollega ved Universitetet i Tromsø. For mange av oss starta kontakten med Brox tidleg på 1970-talet, og det skulle bli ein fagleg kontakt som varte heilt til den siste tida. Ottar Brox var i doktorgradskommisjonen min i 1986, og eg har arbeidd i professorstilling ved det studiet som Ottar Brox tok initiativet til, studiet med det lange, men sjølvforklarande namnet samfunnsplanlegging og lokalsamfunnsforskning. Dette studiet utvikla seg til å bli ei tverrfagleg planleggarutdanning ved Universitetet i Tromsø.² Ein langvarig relasjon med Ottar Brox har derfor sett sitt preg på korleis temaet Ottar Brox sin faglege utvikling er blitt behandla her. Andre som fagleg sett har følgd hans virke, vil nokså sikkert ha formulert seg annleis og kanskje vektlagd andre sider ved Brox sine talrike teoretiske og tematiske innsatsar. Ikkje så få har vore kritiske til Ottar Brox som forskar og fagperson, og dei ville nok langt meir enn dei mest ihuga «Broxianarar» ha peika på uklære resonnement og stilt spørsmål ved utvalet her og tolking av data. Sjølv om eg har forsøkt å ha fokus på det eg meiner er sentrale sider ved Brox si faglege utvikling, er det ein fare for at sider ved Brox sin innsats har blitt oversett. Den samla produksjonen hans var stor og tematisk spreidd, og han tok i bruk så mange publikasjonskanalar.

I ein tidleg fase av arbeidet med boka tenkte redaktørane at det ved hjelp av kunstig intelligens (KI) kunne bli generert ein oppdatert Brox-bibliografi. Det skulle vere teknisk mogleg å føreta ein førekomstanalyse som kunne gjere oss sikrare når det gjeld kva som har vore vesentlege tema gjennom Brox sitt langvarige virke. Men å utføre og kvalitetssikre dette viste seg å bli for arbeidskrevjande.³ Uansett korleis vi hadde lagt opp eit slikt arbeid, kunne vi ikkje sjå bort frå at gullkorn frå Brox kunne ligge gøymt i eit lesarinnlegg i ei eller anna ikkje-digitalisert lokalavis, for å sette det på spissen.

Så er dette kapittelet heller ikkje det første som omhandlar Ottar Brox si utvikling som fagperson. Til Ottar Brox sin 50-årsdag i 1982 blei det laga eit festskrift, *Folkemakt og regional utvikling*, redigert av kollegaer ved

² Om dette studiet si historie 1974–2024, sjå Aarsæther (red.) 2024.

³ Det er tidlegare laga to bibliografiar over Ottar Brox sin produksjon, i Nilsen mfl. (red.) 1982 og i Naustdalslid (red.) 2003. Men den omfattande faglege produksjonen etter 2002 er det ikkje laga eit oversyn over, det er ein produksjon som bl.a. omfattar fleire enn 200 aviskronikkar.

Universitetet i Tromsø.⁴ Likeins blei 70-årsdagen hans i 2002 markert ved eit festskrift utgitt ved Norsk institutt for by- og regionforskning.⁵ Sosio-
logen Lars Mjøset skreiv ei fyldig grunngiving for tildelinga av Norsk
sosiologforenings hederspris, som i 2003 blei tildelt Ottar Brox.⁶ Her
drøftar Mjøset inngåande korleis Brox oppsøkte og henta inspirasjon frå
ulike samfunnsfaglege miljø og på den måten utvikla si særeigne fagleg-
heit. Sosialantropologen Halvard Vike har bidratt med eit lengre intervju
med Ottar Brox i 2010, publisert i Norsk antropologisk tidsskrift.⁷ Det
siste, omfattande intervjuet med Ottar Brox blei føretatt av Hans Pedersen
og Nils Aarsæther våren 2022.⁸

Å fagleggjere oppvekst og ungdomstid: Brox og Senja

Når ein prøver å gi eit oversyn over ein akademikar si faglege utvikling, vil
eit naturleg startpunkt vere vedkomande sitt val av høgre utdanning og å
ta det derifrå. Men å starte med Ottar Brox sin inntreden som student på
Norges landbrukshøgskole på Ås ville vere eit feilgrep. Han kom så visst
ikkje tomhendt dit. Som andre studentar med bygdebakgrunn hadde han
erfaringar frå eit naturnært samfunns- og produksjonsliv. Inn i det akade-
miske livet ville nok dei fleste gå i gang med å «avlære seg» omgangs- og
tenkemåtar frå ein rural barndom og oppvekst. Kven av oss hugsar ikkje
fascinasjonen ved å nærast tre inn i det «profant heilage» når vi møtte ei
verd vi knapt visste fanst – i form av ærverdige bygningar, skarpskodde
forelesarar med globalt fokus, eit overveldande bibliotek, ein akademisk
bokhandel, nye venskap med studentar og, kanskje eksklusivt for oss
68-arar, invitasjon til å delta i eit politisk opprør! Nærast over natta skulle
mykje av det vi hadde med oss dit, bli devaluert og fortrengt. Det var NO
livet skulle starte: I academia skulle vi løfte blikket utover det lokale og
særeigne vi kom frå, finne dei store samanhengane, sjå oss sjølv som for-
tropp i fagutvikling, og for oss på samfunnsfag, stå i spissen for det som vi
no såg som ei særeigne tiltrengd samfunnsmessig omforming.

⁴ Nilsen mfl. (red.) 1982.

⁵ Naustdalslid (red.) 2003.

⁶ Mjøset 2017.

⁷ Vike 2010.

⁸ Pedersen og Aarsæther 2023.

Det å tilpasse seg var kanskje normaltilstanden for ungdom på «storby- og klassereise» til langt utpå 1960-talet. Men det gjaldt ikkje for Ottar Brox. Han skulle vise seg å bli ein pioner på dette med å utnytte sin bygdebakgrunn som utfordringsgrunnlag for ein ny type lokalt inspirert faglegheit, med front mot ein akademisk kultur som hadde plassert seg langt over og bortanfor vanlege folk sitt liv.

Ottar Brox var fødd og oppvaksen på Senja i Troms, nærare bestemt i bygda Medby i Torsken kommune. Mora, Hjørdis Brox, var lærar, faren var lærar, begge på skolen i Medby. Faren, Arthur Brox, var også ordførar og etter kvart lokalhistorikar. Den familiære, fysiske og sosiale konteksten frå Brox sin barndom og oppvekståra i eit fiskarbondesamfunn kom så avgjort til å bidra i forminga av han som fagperson. Det kan vi sjå gjennom hans hyppige bruk av Senja-samfunnet som referansepunkt når han analyserer samfunnsmessige utviklingstrekk. Men Ottar Brox sjølv var ikkje fødd inn i eit typisk fiskarbondeshushald. Det å vokse opp i eit fiskarbondesamfunn, men også i eit heimemiljø av utdanna foreldre, gav Ottar Brox eit unikt utgangspunkt. Nærleik til ein naturnær praksis som så godt som alle naboane deltok i, men også til ei rikhaldig bokhylle og lokalhistoriske fortellingar og politiske diskusjonar over kjøkkenbordet, må ha bidradd til å forme Ottar Brox på ein særeigen måte. Når Brox seinare ser tilbake på livet i heimbygda – og på andre stader langs kysten – så skjer det ikkje berre direkte, men også gjennom det analytiske blikket som han lærte av foreldra. Observasjonar av, og snakk om, korleis det gjekk med elevane seinare i livet, statistikk over fartøy, fisk og fødselar – Ottar Brox blei nok tidleg eksponert for bygdelæraren sin måte å betrakte den lokale og regionale konteksten på. I intervjuet med Halvard Vike seier Ottar Brox: «Både mor og han var preget av inspirasjonen frå Erling Kristvik og hans bøker og av plikten til å kombinere det å være lærer med viktige roller i lokalsamfunnet.»⁹

Kunnskap om det egalitære bygdesamfunnet – og vilkåra for å skape og vedlikehalde ein høg grad av likskap på samfunns- og nasjonsnivå – kom tidleg til å stå sentralt i Brox sitt faglege engasjement. Og Brox la ikkje skjul på at dette hadde sitt opphav i eigne oppveksterfaringar, i eit lokalsamfunn med «jamningar»: Her disponerte familiane jamt over små jordressursar, eit mindre antal husdyr og eit motorisert fiskefartøy – sjar-ken. Sjølvsaft var det også handelsfamiliar og eigarar av større fiskebåtar

⁹ Vike 2010: 57.

i bygda, men gjennomgåande var det eit samfunn av produktive hushald, av «sjølvstendige næringsdrivarar» (som ein kontrast til dei fiskevær der ein vøreigar var totalt dominerande). Terrenget langs kysten var slik at det ikkje gav grunnlag for å danne større, samanhengande jordeigedomar. Og lærarfamilien? Den hadde nok ei stabil, men høgst ordinær inntekt, i mange år fastsett av nøysame sambygdingar i kommunestyret.

Ein ting var egaliteten i denne typen samfunn. Men det at «alle» faktisk levde av sitt arbeid med det vi i dag kan oppfatte som ei skånsam utnytting av det lokale ressursgrunnlaget – dette kan ha vore bakgrunnen for Brox sin vedvarande interesse for økologien si betydning i, og for, menneskeleg praksis.

Måten Brox etter kvart lærte seg å drive fag på, gjennom forskning, undervisning, rettleiing og formidling, var altså tett innvevd i personlege (oppvekst)erfaringar. Men det å ha sin oppvekst i fiskeri- og småbrukarmiljøet sette ikkje berre spor: På eit tidspunkt må Brox ha forstått at erfaringane frå Senja kunne bli ein viktig ressurs å spele på, som råstoff for forskning på bygdesamfunn, for å forstå forholdet mellom sentrum og periferi og som grunnlag for eit distriktspolitisk engasjement.

Sivilagronomen møter sosialantropologien

Brox si ungdomstid starta med utdanning innafor det landbruksfaglege. Landbruksskolen på Gibostad (indre Senja) gav grunnlag for både sosial utvikling og vidareutvikling av ei djup økologisk forståing som han aldri gav slepp på. Når Ottar Brox etter å ha gjennomført gymnaset som privatist etter kvart kunne gå vidare på Norges landbrukshøgskole, utvida han kunnskapsgrunnlaget sitt, inspirert av lærarar og medstudentar innafor landbruksfag, økonomi og den vesle avdelinga for bygdesosiologi. Ottar Brox var aktiv i studentpolitikken på Ås. Saman med studiekameraten og den livslange venen Kåre Lunden dreiv han Sosialistisk Studentlag, med debattar og studiesirklar. På Landbrukshøgskolen var fokuset og interessa retta mot samspelet mellom miljø og menneske, regionalt, nasjonalt og globalt. Ikkje minst var utradisjonelle økonomar som Sigmund Borgan og Fritz Holte med på å forme den unge vitskapsmannen Ottar Brox. Og sjølv sagt i det Brox sjølv har sagt, «endelause diskusjonar» med venen, historikaren Kåre Lunden.

Etter hovudfaget i bygdesosiologi var han i ferd med å bygge seg ein akademisk karriere innafor historie og landbruksfag. Typisk var temaet for hovudoppgåva hans «Norsk landbrukspresse fram til om lag 1840».¹⁰ Og den første jobben han fekk, etter eksamen på Ås, var å systematisere arkivet etter ein bondelagshøvding. Evna til å skrive for eit større publikum utvikla han vidare gjennom eit engasjement som journalist i avisa Nationen.

Men så skjedde det noko som fekk stor betydning for den faglege orienteringa til Brox. Dei unge Ås-forskarane drog ikkje så sjeldan inn til Oslo for fagleg påfyll. I denne perioden tok han også grunnfagseksamen i faga historie og sosiologi ved Universitetet i Oslo. Kunnskapssøket førte nokså tilfeldig til møtet med den framstående sosialantropologen Fredrik Barth ved Etnografisk museum. Møtet med Barth og sosialantropologien fekk stor betydning og bidrog avgjerande til utviklinga av Brox som fagperson. Antropologien kunne tilby noko så spennande som ei avansert faglegheit utvikla i langvarig nærkontakt med «grasrota», gjennom feltarbeid i framande kulturar. Dette fascinerte og inspirerte den enno unge Ottar Brox. Og denne fascinasjonen skulle utvikle seg vidare då Ottar Brox fekk eit engasjement ved Tromsø Museum. Her hadde han møtt antropologen Robert Paine, som i ei årrekke hadde studert sjøsamiske hushald og lokalsamfunn i Nord-Troms og Finnmark.¹¹ Saman blei Barth og Paine svært viktige mentorar for Brox. Då Brox møtte Fredrik Barth tidleg på 1960-talet, hadde Barth etablert seg som ein pioner innafor ein antropologi som hadde fokus på den rasjonelle aktøren og på sosiale prosessar i form av transaksjonar/byte. Dette la han til grunn for forståinga av korleis samfunn blir skapt, utvikla og endra.¹²

Tre viktige lærdomar

Tre viktige lærdomar henta Brox ut av samtalar med Robert Paine og Fredrik Barth: For det første å bruke ein komparativ metode, å føreta systematiske samanlikningar for å forstå korfor lokale samfunn kan få ulik utvikling ut frå tilsynelatande lik utgangsposisjon. Paine oppmoda Brox til å samanlikne utviklinga i nordnorske fiskevær (der det allereie regionalt

¹⁰ Brox 1957.

¹¹ Paine 1965.

¹² Barth 1966, omsett til norsk i Barth 1994: 31–45.

ville vere stor variasjon) med andre nordatlantiske fiskevær, på Newfoundland og på Island.

For det andre kunne sosialantropologane inspirere Brox til i sine studiar å sjå samfunnet nedanfrå, gjennom feltarbeid der forskaren prøver å leve seg inn i vanlege samfunnsmedlemmar («aktørar») sin livssituasjon. Og, i forlenginga av dette, å utvikle eit fokus på menneske forstått som rasjonelle aktørar som opptre i vallsituasjonar. Ikkje så å forstå at den enkelte kan velje fritt, men å ha handlingsvalet – ikkje handlingstvingen – som utgangspunkt for analysen. I handlingsanalysen må forskaren legge vekt på verdiar, motiv og mål, men like viktig: spesifisere dei vilkåra som det handlande individet opptre innafor, eller uttrykt med ein antropologisk fagterm: «opportunitetssituasjonen.» Her inngår ei rekkje faktorar, frå individuelle kjenneteikn til formelle reglar, marknadssituasjon og politiske og økologiske rammevilkår.¹³

Den tredje lærdomen gjekk ut på å sjå samfunnet som bygd opp av transaksjonar og system for transaksjonar, altså byte.¹⁴ Dette var kanskje Fredrik Barth sitt viktigaste bidrag til samfunnsanalysen: at aktørar i samhandling med kvarandre utveksla gode ved at blei einige om verdsettinga av dei. For Barth var det bytet som langt på veg konstituerte samfunnslivet: Ingen enkeltaktør er sjølvforsynt, vi er alle avhengige av bidrag frå andre, og det oppnår vi ved sjølv å bidra. Ergo blir transaksjonen det som definerer samfunnsliv, for å sette Barth sin posisjon på spissen. Men Robert Paine var kritisk til Barth sin «transaksjonalisme». Han publiserte i 1974 *Second Thoughts About Barth's Models*, der han argumenterte for at makt og ulikefordeling mellom aktørar i transaksjon var neglisjert, og at verdsettinga av dei utveksla verdiane kunne avspegle ulik ressurstilgang mellom aktørar.¹⁵ Vidare sette Paine spørsmålsteikn ved Barth si behandling av dei delar av samfunnslivet som er regulert av normer, tradisjonar og institusjonar. Brox tok, så vidt eg kan sjå, ikkje stilling til Paine sin kritikk av Barth, og i den grunnleggjande samfunnsanalysen baserte han seg på Barth sine modellar.

Desse lærdommane – samanliknande studiar gjennom djuptgåande, ofte langvarige, feltarbeid, innanfrå/nedanfrå-perspektivet og ideen om den handlande aktøren i transaksjon – passa som hand i hanske til det den unge forskaren var opptatt av. Men ein ting er å bli inspirert av nye tenke- og analysemåtar gjennom rettleiarar og internasjonal faglitteratur. Noko

¹³ Brox 1970: 9.

¹⁴ Barth 1966.

¹⁵ Paine 1974.

anna, og spesielt for Brox, var at han såg at han kunne kombinere den antropologiske analysen med eit tilbakeblikk på oppveksten i eit fiskarbondesamfunn, og dermed utvikle ei unik form for fagleg innsikt. Slik sett utvikla Ottar Brox seg til å bli *ein organisk intellektuell*, ein som solidarisererte seg med sitt opphav, for å låne eit uttrykk frå den italienske politiske filosofen Antonio Gramsci.¹⁶ Eller kanskje heller som ein tverrfagleg, *fri intellektuell*, mest utan bindingar?¹⁷ Ei blanding av dei to karakteristikkane trur eg er det som treff best.

Plankritikken – og premissa for den

I Ottar Brox si faglege utvikling er vi no komne til tidleg 1960-tal. Ottar Brox får ei rekkje akademiske engasjement ved Tromsø Museum og ved Landbrukshøgskolen på Ås. Opparbeiding av fagleg kompetanse og samarbeid med kollegaer ved Tromsø Museum fører til slutt til stipend frå Forskningsrådet. Men det er ikkje til eit prosjekt for å studere fiskarbondesamfunnet, men eit prosjekt der Brox vil nytte sin spesielle faglege plattform for å evaluere den nyleg avslutta statlege planinnsatsen for Nord-Norge, Utbyggingsprogrammet 1952–1960, omtalt som Nord-Norge-planen. Brox går no, med støtte frå Norges Forskningsråd, i gang med ein studie av effektar av statleg politikk på det bygdesamfunnet og dei driftsformene han kjente så godt frå oppveksten.

Brox hadde eit utkast med kritikk av Nord-Norge-planen ferdig i 1964 og sende det til Fredrik Barth, i håp om at den faglege nestoren ville gi eit klarsignal slik at dette utkastet kunne danne grunnlag for ei doktorgradsavhandling i sosialantropologi. Men Barth meinte at arbeidet til Brox var for polemisk til å kunne presenterast som ei vitenskapleg avhandling. Med den tilbakemeldinga bestemte Brox seg for å gi ut ei debattbok. Han fjerna dei faglege referansane til sosialantropologien og supplerte kritikken av Nord-Norge-planen med ei fyldig skisse (50 boksider) til ein alternativ plan.¹⁸ Boka *Hva skjer i Nord-Norge?* blei ikkje lansert som ei vitenskapleg avhandling, og i boka sitt siste kapittel utvikla Brox ei oppskrift på korleis

¹⁶ Karakteristikken av Ottar Brox som «organisk intellektuell» har eg frå Bernt Hagtvet, i eit innlegg på Høstseminaret i samfunnsplanlegging, UiT, i 1996.

¹⁷ Karakteristikken «fri intellektuell» har eg frå Hans Pedersen, i ein kommenteringssamtale, februar 2026.

¹⁸ Brox 1966: 128–178.

politiske aktørar, gjennom ein raudgrøn alliansepolitikk, kunne utverke politisk endring.¹⁹

Ottar Brox var ikkje aleine om å vurdere Nord-Norge-planen kritisk. Allereie i 1964 hadde den kanadiske økonomen Scott Wood ferdigstilt ein analyse av Nord-Norge-planen sine verknader, utgitt ved Christian Michelsens Institutt i Bergen. Scott Wood konkluderte med at planen delvis hadde oppnådd måla som blei sett i 1951. Wood gjennomførte ein klassisk, kvantitativt basert analyse av planen og kva den hadde oppnådd, utan ei kritisk drøfting av premissa for den. Sjølv sagt, fordi dei premissa planen var tufta på, var 100 prosent i samsvar med økonomifaget sine tilrådingar. Ein slik analyse kan ein økonom føreta med tilgang til data frå Statistisk sentralbyrå, utan at hen har sett sin fot i Nord-Norge.

Det er på denne bakgrunnen vi kan vurdere Brox sin kritikk av Nord-Norge-planen: Brox godtar ikkje premissa for dette planarbeidet. Planen er konsipert og utarbeidd av statlege ekspertar og byråkratar, og planarbeidet har på ingen måte vore under kontroll av dei det blir planlagt for – den nordnorske befolkninga. Men mangelen på folkeleg og nordnorsk deltaking er ikkje ein hovudpremiss for Brox sin kritikk, den går på det han oppfattar som kunnskapsmessige manglar og skeivskapar hos planleggarane: Planleggarane ser landsdelen som samansett av økonomiske sektorar. Når planleggarane tar for seg fiske, fiskeindustri, jordbruk, bergverk, industri og tenesteyting, oppdagar dei strukturelle og økonomiske problem i kvar enkelt sektor. Mot dette sektorperspektivet hevda Brox at landsdelen må sjåast som samansett av lokalsamfunn, stader som folk opplever tilhøyrslse til, og der dei har utvikla sine småskala næringstiltak (hus-hald, bedrifter) med basis i dei lokale naturressursane, dei erfaringsbaserte kunnskapane, den teknologien og den arbeidskrafta dei har opparbeidd tilgang til.

Når Nord-Norge-planen ikkje er basert på, eller i det minste inkluderer dei territorielle og økologiske perspektiva, risikerer planlegginga å gi eit resultat som etter Brox si oppfatning blir meir til skade enn til gagn for (bygde)folk i Nord-Norge. Men ein mislukka plan for bygdeutvikling vil også skape større pressproblem i byane.

Vidare peikar Brox på den implisitte eller løynde nedvurderinga av den nordnorske befolkninga og dei mange utøvarane i det nordnorske bygdenæringslivet. I sør blir Nord-Norge av mange sett på som eit ekso-

¹⁹ Ei nærare beskriving av oppbygging og innhald i boka blir gitt av Hersoug og Arbo i kapittel 4.

tisk «Spennings land»,²⁰ folkesett av «enkle» menneske, altså folk som er blitt hengande etter, ute av stand til å innrette seg rasjonelt. I tråd med tradisjon og kultur reproducerer dei livs- og produksjonsformer som dei per 1950 burde ha forlate til fordel for deltaking i eit modernisert samfunns- og produksjonsliv.

Vi kan snakke om eit kolonialt blikk her – praktisert av den velutdanna, urbane eliten som, om ikkje på kontoret, så iallfall i selskapslivet, gir uttrykk for ei nedlatande haldning til sine medborgarar i den geografiske periferien. Mot dette synet framstiller Brox den nordnorske bygdebefolkninga som rasjonelle aktørar, i stand til å vurdere konsekvensane for dei sjølve og familien av dei vala dei føretar, når det gjeld kor dei vil busette seg, og korleis dei vil innrette sine næringsaktivitetar.²¹ Her skal vi legge merke til at Brox på ingen måte romantiserer livet som fiskarbondede i det nordnorske kystlandskapet. Det er heller ikkje nedvurderinga av ein norsk eller sjøsamisk kystkultur Brox reagerer mot. Han reagerer mot at det økonomiske grunnlaget for sjølvstendige produksjonseiningar blir undergraven gjennom statleg planlegging, og at ein dermed risikerer også å undergrave det økologiske grunnlaget for rike og evigvarande marine ressursar langs ein svært så langstrekt kyst.

Men Brox sin kritikk blei i første omgang i liten grad forstått. I biografien over dåverande handelsminister Erik Brofoss, som var sentral i utforminga av Nord-Norge-planen, går det fram at Brofoss ikkje brydde seg om å ta opp debatten med Brox, han var «generelt kritisk til idyllisering av forholdene i det gamle samfunnet».²² Men hos Brox var det ikkje tale om idyllisering: Korleis fiskarbonden «eigentleg hadde det», la Brox seg lite borti. Så lenge den økonomiske fridomen og yrkeskombinasjonar gir folk eit rimeleg bra utkome, ressursane blir forsvarleg røkta og det egalitære preget i lokalsamfunnet blir halde ved lag, er Brox nøgd. Alt det andre – religion, etnisitet, språk, fritidsaktivitetar, organisasjonsliv og familieforhold – treng ikkje politikanane eller forskarane bry seg med å styre eller ha ei meining om; det må vere opp til den enkelte å finne ei djupare meining med tilværet.

Denne «økonomistiske» posisjonen som Brox utviklar i kritikken av Nord-Norge-planen, går igjen i Brox si forskning på fiskevær på

²⁰ Dette er tittelen på Eivind Berggrav si bok frå 1937, utgitt på nytt i 2012 med forord av Ottar Brox.

²¹ Denne kritikken blir utdypa i kapittel 3 (Jentoft) og kapittel 4 (Hersoug og Arbo).

²² Røed 2024: 147.

Newfoundland.²³ På bakgrunn av eit halvt års feltarbeid viser Brox korleis fiskarar med småbåtar set seg imot styresmaktene sine forsøk på å stimulere til fråflytting og overgang til trålfiske. I Canada skjer omstillinga i fiske (og skogsdrift) utan at styresmaktene forsøker å skape ny sysselsetting, for eksempel gjennom offentleg støtte til industrialisering i periferien. Dei som er blitt arbeidslause som følge av rasjonalisering i primærnæringane, blir tilbydt sosialstøtte. Ein politisk aksept av *laissez faire*²⁴ dominerer altså den kanadiske politikken, i kontrast til den norske tradisjonen med statleg støtte til utviklingstiltak i distrikta. Men her kan Brox oppfattast som uklår. Kritikken av Nord-Norge-planen kan lesast som så grunnleggjande at Brox heller til at staten bør avstå frå å blande seg inn med for eksempel industrireising og landbasert infrastruktur – men det er noko han implisitt etterlyser i studien av utkantpolitikk i Canada. Brox skreiv i 1971 artikkelen «Moderne skandinavisk planlegging: Verre enn laissez-faire?»²⁵ og må tolkast slik at tiltrua til den sosialdemokratiske staten for hans del er blitt grunnleggjande svekka.

Kva med analysen av stat – og kommune?

Når Ottar Brox avviser premissa som ligg til grunn for Nord-Norge-planen, er det i samsvar med Barth sitt sosialantropologiske perspektiv. Planen går heilt på tvers av den teoretiske modellen Brox har utvikla – der utgangspunktet er opportunitetssituasjonen for aktørar i det hushaldsbaserte næringslivet. Dette er ein modell med sju komponentar, som også inkluderer parameter utover hushaldet/aktøren si rekkevidde, men som aktøren tar inn i sin kalkulasjon: Lokal (økonomisk) organisasjon, eksterne faktorar (marknader, finansieringskjelder, næringslovgiving), lokale moglegheiter til å modifisere eksterne faktorar og attraktiviteten ved moglegheiter utanfor lokalsamfunnet.²⁶

Det er ein slåande kontrast mellom Brox si teoretisk reflekterte utvikling av ein analysemodell på aktør/hushaldsnivå og analysen av dei statlege strukturane og dei offentlege innsatsane som gjer seg gjeldande i nærings- og distriktspolitikken på 1950- og 1960-talet. Kva slags oppfatning har

²³ Brox 1972a.

²⁴ *Laissez faire*, «la det skure», er eit uttrykk for ein politikk med minst mogleg inngrep i marknadsprosessar.

²⁵ Publisert i Brox 1972b: 73–78.

²⁶ Brox 1970: 9.

Brox av staten som institusjon og aktør? Korfor blir nærings- og distrikts-politikken så vindskeiv i forhold til dei problema som folk strevar med i distrikta? Kva slags rolle spelar kommunen – kan den forståast mest som avleidd statsmakt eller som ein forvaltar av lokal resistens? Brox har gått i skole hos sosialantropologien for å gripe det lokale nivået med skarpe analytiske reiskapar. Men kva veit vi om hans forhold til politisk analyse og politikkkutvikling? Spørsmålet er relevant å stille, for *Hva skjer i Nord-Norge?* er ingen lokalsamfunnsstudie. Det er ei bok som i all hovudsak handlar om statleg nærings- og distriktspolitikk, konkretisert gjennom Nord-Norge-planen. Det uttrykket som har festa seg ved å lese Brox sin analyse, er «teknokratiet». Kapittel 4 i boka har tittelen «Teknokratiets innmarsj i fiskeripolitikken».²⁷ Men kva som kjenneteiknar teknokratiet, og årsakene til at dette lukkast i sin «innmarsj» i fiskeripolitikken, står det lite om. Teorien om teknokratiet er rett og slett lite utvikla i Brox sin analyse, mens *utslaga* av teknokratisk politikk er analysert med stor presisjon og empirisk-analytisk tyngd. I sluttkapittelet utviklar likevel Brox dikotomien teknokrati mot populisme, der teknokratiet blir tilskrive ei oppfatning av samfunnet som sektorbasert, mens populismen bygger si samfunnsoppfatning på «lokalsamfunn, som igjen er sammensatt av familier».²⁸ Lesaren kan likevel lett sjå at ideen om teknokratisk statsmakt også handlar om ovanfrå-og-ned-politikk, den er ekspertisebasert, men til dels «velmeinande» i sin iver etter å modernisere ein påstått tilbakeliggande landsdel.²⁹

Om teknokratiet er lite teoretisert hos Brox, er framstillinga av basisen for regjeringa Nygaardsvold (1935–1940/1945) sin bygdevenlege politikk langt meir omfattande. Her dreier det seg om å forstå statsmakt som ein prosess med mobilisering nedanfrå, med nominasjon av bygdevenlege arbeidarpartimedlemmar til Stortinget, i ein rett nok prekær allianse med Bondepartiet og med bistand frå dyktige «mot-eksperter». Denne politiske prosessen produserer ei rekkje tiltak som materialiserer seg i råfisklova (1938), støtte til bureising og investeringar i nye driftsmidlar for småskala-landbruk og til sjarkflåten – kort sagt utslag av ei bygdevenleg statsmakt.³⁰ Eit system som legalt og politisk understøttar at mange skal eige sitt pro-

²⁷ Brox 1966: 33–52.

²⁸ Ibid.: 179.

²⁹ I biografien om Erik Brofoss går det tydeleg fram at dåverande handelsminister Brofoss ikkje var «sentralist», men genuint opptatt av utvikling i distrikta, jf. Røed 2024: 197.

³⁰ Andre meiner at Brox har overdrive det systematiske ved Nygaardsvold-regjeringa sin bygdevenlege politikk. I Hersoug og Leonardsen 1976: 18 flg. blir det framheva at Arbeidarpartiet alt på 1930-talet hadde utvikla ein «teknokratisk» politikk med vekt på storindustri, og at Nygaardsvold-politikken best kunne beskrivast som «kortsiktig krisepolitikk».

duksjonsutstyr (for eksempel fiskebåt og traktor), sin jordeigedom og ha haustingsadgang i allmenningen, er kanskje kapitalistisk i streng marxistisk forstand. Brox sin analyse viser likevel at han arbeider ut frå ein teori om stat og samfunn som er inspirert av Knut Dahl Jacobsen og Stein Rokkan. Dette er Brox sine samtidige innan statsvitskapen, forskarar som vektlegg premiss-straumar inn mot statlege avgjerder,³¹ og at det er fleire konflikt-dimensjonar enn arbeid/kapital-motsetninga som driv fram politikken.³² Det er mykje fornuft i Stein Rokkan sitt postulat om at stemmer tel, men ressursar avgjer: Kampane ute i samfunnet mellom organiserte interesser, og kampane om oppslutning partia imellom, kunne få ulike utfall og vil endre tyngdepunktet i den statlege politikken, her spesifikt nærings- og distriktspolitikken.

Måten Brox drøftar «Nygaardsvold-staten» og etterkrigstidas teknokratiske statsmakt på, gjer det nærliggande å karakterisere Ottar Brox si statsoppfatning som ein historisk orientert institusjonalisme. Det vi veit om den tidlege etterkrigstida, då teknokratiet gjorde sitt inntog, er at det ikkje skjedde utan kamp. Og kampen sin kanskje viktigaste arena var vel så mykje innerter i Arbeidarpartiet, som mellom sosialdemokratrar og dei borgarlege partia. Arbeidarpartiet hadde ei betydeleg oppslutning frå småbrukar- og fiskarinteresser i periferien, og desse kjempa lenge mot den teknokratiske politikken.

Men i dette pluralistiske systemet vil Brox ikkje berre framheve teknokratiet, men også kapitalinteressene som stadig vil vere på offensiven ved å spele ut sitt strategiske trumfkort: arbeidsplassane. Trugsmål om nedleggingar/utflytting og forventningar om nye jobbar ved omstridde nye prosjekt er ein gjengangar. Men akkurat her viser Ottar Brox korleis arbeidsfolk har eit mottrekk: Har den jamne kvinne og mann moglegheit til å lage sin eigen jobb, blir det knappleik på arbeidskraft, og då vil makta til kapitalinteressene bli svekka.³³

I 1969 skriv Brox «at staten ikke er noe annet og mer ‘fundamentalt’ enn det som statsorganene faktisk foretar seg. Og de avgjørelsene som tas i statsorganene, bygger på en strøm av premisser fra omgivelsene [...]. Statens ‘karakter’ endres dersom en er i stand til å endre denne premiss-strømmen».³⁴

³¹ Jacobsen 1965.

³² Rokkan 1966.

³³ Sjå kapittel 11 (Røvik og Teigen).

³⁴ Publisert i Brox 1972b: 114.

Dermed meiner Brox at staten ikkje er dømt til å bli verande teknokratisk. Brox sitt perspektiv tilseier at statsmakta er grunnleggande formbar, påverka av dei samfunnsmessige strukturane den opererer under. Samstundes kunne vi etterlyse hos Brox refleksjonar over den kontinuiteten som organiseringa av staten og profesjonane til staten inneber, og som motverkar det formbare ved statsmakta.

Skiftande politiske fleirtal frå 1960-talet av har virka inn på premissa for statlege politikkar og prioriteringar, i tillegg har innverknad frå internasjonale organisasjonar etter kvart gjort seg sterkt gjeldande (FN, NATO, EU/EØS). Men det er altså sparsamt med teoretiske referansar til spørsmålet omkring staten sin skiftande karakter i Brox sin produksjon, her hadde kanskje meir tverrfagleg innsats vore på sin plass.

Så må vi også framheve Ottar Brox sin raudgrøne kongstanke: ei statsmakt som blir leia av ein koalisjon mellom distriktsinteresser og fagrørsla sine parti, det som han i *Hva skjer i Nord-Norge?* introduserte som «den populistiske alliansen»³⁵ – som eit alternativ til den teknokratidominerte staten. Arven frå Nygaardsvold-perioden altså, og lett nostalgisk? Men alleie i boka frå 1966 antyder Brox at EEC-spørsmålet, som først dukka opp i 1961, kunne bli til ein arena for raudgrøn alliansebygging.³⁶ Og han fekk rett: Spørsmålet om norsk medlemskap i EU er eit eksempel på at ei raudgrøn alliansebygging kan få avgjerande betydning: Både folkeavstemmingane i 1972 og i 1994, men også den raudgrøne regjeringa 2005–2013 og motstanden mot kommunesamanslåingar 2014–2017, vitnar om slagkrafta til alliansen mellom venstrepolitiske parti og sentrumsparti, understøtta av eit sterkt engasjement på grasrota.

Til sist om kommunane si rolle i offentleg politikk: Om vi kan rekonstruere ei statsoppfatning hos Brox som i store trekk samsvarar med Stein Rokkan si tenking om makt, sentrum og periferi, så var Brox i altfor liten grad opptatt av å analysere den mest folkenære og territorielle sida ved statsmakta, nemleg kommunane. Det er eit paradoks at Brox ikkje engasjerte seg sterkare i analysen av den kommunale velferdspolitiske ekspansjonen i distrikta og i politikk for lokal næringsutvikling, noko som norske distriktskommunar systematisk har drive med, heilt sidan 1970-talet.³⁷ Rett nok var Brox inne på den potensielle betydninga norske kommunar

³⁵ Brox 1966: 187.

³⁶ Ibid.

³⁷ Larsen og Aarsæther 1985.

kunne ha for bygdeutvikling,³⁸ men han følgde aldri dette opp i sitt forskingsengasjement. Kan forklaringa vere denne: I intervjuet med Halvard Vike seier Ottar Brox: «Det interessante organisatoriske nivået for meg på 1960-tallet var hushold, mens det for dagens regionalforskere ser ut til å være kommunen, som nesten ikke eksisterte den gang.»³⁹

Kanskje kan vi konkludere dette avsnittet slik: Brox sitt Rokkan-inspirerte grep om offentlig politikk var, paradoksalt nok, betre utvikla når det gjaldt analysen av maktforhold på det sentrale nivået, enn hans forståing av betydninga av det lokale sjølvstyret for utviklinga i Distrikts-Norge.⁴⁰

Ein teori om Ottar Brox sin faglegheit: Frå Bergen til Tromsø

Dette kapittelet har handla om Ottar Brox sine formative år. Eg har først tatt for meg oppvekst, ungdomstid, studiar og ein nærast nomadisk periode med pendling mellom Tromsø og Ås/Oslo. Så kjem ein fase med samanliknande studiar, der Brox tar oppmodinga frå Robert Paine på alvor og gjennomfører feltarbeid i nordatlantiske fiskerisamfunn.

Etter denne perioden får Brox tilsetting som amanuensis ved Sosialantropologisk institutt ved Universitetet i Bergen, der han verkar i perioden 1968–1972. Stillinga er i regionalvitskap, og jobben går mellom anna ut på å drive det tverrfaglege «regionalseminaret», der framstående fagfolk frå sosiologi, filosofi, antropologi, økonomi, geografi og statsvitskap legg fram sine perspektiv og forskingsfunn. Her får Brox til fulle vist kva tverrfagleg samfunnsforskning dreier seg om, med eit regionalt fokus. Bergensperioden blir også ei førebuing av den samfunnsfaglege organiseringa ved det komande Universitetet i Tromsø, der Brox hausten 1972 tiltrer som professor og leiar av forskingsgruppa «samfunnsplanlegging og lokalsamfunnsforskning». Namnet på forskingsgruppa kan seiast å uttrykke Ottar Brox sin faglege kjerne, det å samanstillе og integrere kunnskap om «samfunn» og «det offentlege», i ein regional/geografisk kontekst. Dette betyr så avgjort tverrfaglegheit, men samtidig respekt for dei disiplinane som kan bidra til å danne ein fagleg heilskap: Statsvitskap for å forstå det offentlege, sosialantropologi for å forstå nærings- og dagleglivet, sosiologien for å for-

³⁸ Brox 1970: 16–17.

³⁹ Vike 2012: 57.

⁴⁰ Aarsæther 2024.

stå ulikskap og det utilsikta, historie for å forstå samfunnsendring, økonomi for å forstå fordeling og verdiskaping, geografi for å forstå regionalt og lokalt samspel, landbruksfag for å forstå betydninga av det dyrka landskapet og økologi for å forstå samspelet mellom naturgrunnlag og menneskesamfunn. Eit av dei siste fyndorda Ottar Brox formulerte, uttrykker den kreative bruken av fag på tvers: «Fordi vi hadde eit så dårleg landbruk her i landet, fekk vi eit så godt demokrati.»⁴¹

Då Brox i 1973 forlét Universitetet i Tromsø for å bli stortingsrepresentant, fekk studentar, stipendiatar og universitetslektorar frie tyglar til sjølve å praktisere og vidareutvikle den faglegheita Brox hadde lagt grunnlag for. Det skjedde ved det tverrfaglege Institutt for samfunnsvitskap, men Ottar Brox var altså borte, i fire viktige år. Grunnlaget var likevel lagt for at motiverte studentar og fagpersonalet kunne jobbe vidare med ein praktisk retta samfunnsanalyse, med fokus på nordnorske ressursar og lokalsamfunn, i fortid, samtid og framtid. Samtidig var det motkrefter på gang: Ideen om det tverrfaglege, slik den blei forsøkt utforma innan samfunnsfag og ved den nye Norges Fiskerihøgskole, blei utfordra av forkjemparar for dei akademiske disiplinane. Frå 1980-talet av blei dei fleste tverrfaglege studietilboda avvikla ved Universitetet i Tromsø. Ideen om det nordnorske universitetet blei langt på veg forlate, til fordel for ideen om eit universitet (lokalisert) i Nord-Norge.⁴²

Historia om Ottar Brox sin faglegheit endar ikkje her. Etter stortingsperioden kom han tilbake til Universitetet i Tromsø. Her sette han i gang prosjektet Regionale integrasjonsprosesser i Nord-Norge, der han formulerte «konsolideringshypotesen» anvendt på endringar i, og stabilisering av, busettingsmønsteret.⁴³ Finnmarksprosjektet var eit anna, stort prosjekt han initierte, før han midt på 1980-talet søkte seg til Oslo. Her tok han opp nye forskingstema, særleg knytt til arbeidsinnvandring,⁴⁴ men også til grunnrenteproblematikk og forvaltning i fiskerinæringa.⁴⁵

Gjennom sine formative år utvikla Ottar Brox ein unik form for faglegheit, som vanskeleg lar seg framstille i kortform. Men her kom han oss til hjelp, for mykje av det han stod for, fagleg, samanfatta han i læreboka *Praktisk samfunnsvitenskap*, utgitt i 1989. Her tydeleggjer han sine meto-

⁴¹ Pedersen og Aarsæther 2023: 175.

⁴² Sjø Fulsås 1993: 310–314, Aarsæther 2024: 79–102.

⁴³ Sjø bidraget frå Jan Einar Reiersen, kap. 5.

⁴⁴ Sjø Hallvard Tjelmeland sitt kapittel om Brox som innvandringsforskar.

⁴⁵ Sjø Nilsen mfl. 2023.

diske, teoretiske og formidlingsmessige posisjonar. I kapittelet «Hvorfor prosessanalyse?» refererer han frå ein samtale med Fredrik Barth, der Barth avsluttar ei argumentasjonsrekke med: «Derfor må du begynne med å identifisere handlende enheter. Finn aktører!»⁴⁶ Denne fyndige formuleringa har Brox lojalt følgt opp, men den blir modifisert av tilkjennegivinga av at metodisk individualisme ikkje inneber at ein «stenger seg for studiet av de massive makroprosesser som foregår i samfunnet». Forankringa i Barth sin analysemåte har utan tvil prega Brox sine formative år. Men like viktig har Brox sin innsats for tverrfagleg forskning vore, og det ikkje utan effekt: Sidan 1990-talet har fleir- og tverrfaglegheit atter kome på offensi-ven i forskingsverda. Den kreative og handlingsretta koplinga av fag som vi langt på veg kan takke Ottar Brox for, har vist seg svært så produktiv, utfordrande – og inspirerende.

Referansar

- Barth, F. (1966). *Models of Social Organizations*. Occasional Paper nr. 23. Glasgow: Royal Anthropological Institute.
- Barth, F. (1994). *Manifestasjon og prosess*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Berggrav, E. (2012). *Spenningens land*. Stamsund: Orkana forlag.
- Brox, O. (1957). *Norsk landbrukspresse fram til om lag 1840*. Hovudoppgåve. Ås: Norges landbrukshøgskole.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1970). *Sosiale endringer i marginale bygdesamfunn: En komparativ analyse*. Prøveforelesning til lisensiatgraden i bygdesosiologi. Ås: Norges landbrukshøgskole.
- Brox, O. (1972a). *Newfoundland Fishermen in the Age of Industry*. St. Johns: Institute of Social and Economic Research, Memorial University of Newfoundland.
- Brox, O. (1972b). *Politikk. Bidrag til en populistisk argumentasjon*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1989). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fulsås, N. (1993). *Universitetet i Tromsø 25 år*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Hersoug, B. og Leonardsen, D. (1976). *Bygger de landet?* Oslo: Pax Forlag.

⁴⁶ Brox 1989: 63.

- Holm, P. (1996). Kan torsken temmes? Moderniseringsprosesser i fiskerinæringa 1935–1995, 109–142. I Eriksen, O.E. (red.): *Det nye Nord-Norge. Avhengighet og modernisering i nord*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Jacobsen, K.D. (1965). Informasjonstilgang og likebehandling i den offentlige forvaltning, 147–160. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, nr. 2.
- Larsen, H.O. og Aarsæther, N. (red.) (1985). *Kommunalt tiltaksarbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mjøset, L. (2017). Hedersprisen 2000 – Ottar Brox. *Norsk sosiologforening*, publisert 22. februar 2017.
- Naustdal, J. (red.) (2003). *Den sikre tvilen. Festskrift til Ottar Brox*. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Nilsen, R., Reiersen, J.E. og Aarsæther, N. (red.) (1982). *Folkemakt og regional utvikling. Til Ottar Brox' 50-årsdag*. Oslo: Pax Forlag.
- Nilsen, R.E., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.) (2023). *Allmenningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Paine, R. (1965). *Coast Lapp Society II*. Tromsø–Oslo–Bergen: Universitetsforlaget.
- Paine, R. (1974). *Second Thoughts About Barth's Models*. Occasional Paper nr. 32. London: Royal Anthropological Institute.
- Pedersen, H. og Aarsæther, N. (2023). Intervju med Ottar Brox våren 2022, 159–177. I Aarsæther, N., Oltedal, A., Botnen, I. og Ramsdal, H. (red.): *Venstrepopulisme? JA!* Oslo: Novus forlag.
- Rokkan, S. (1966). Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism, 89–115. I Dahl, R. (red.): *Political Opposition in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Røed, H. (2024). *Erik Brofoss. Strateg og samfunnsbygger*. Oslo: Gyldendal.
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax Forlag.
- Vike, H. (2010). Dialektikeren fra Senja: Et intervju med Ottar Brox, 46–59. *Norsk antropologisk tidsskrift*, årg. 21, nr. 1.
- Aarsæther, N. (red.) (2024). *Samfunnsplanlegging gjennom 50 år. Tverrfagleg utdanning for lokal og regional utvikling*. Septentrio Reports (24) 2.
<https://doi.org/10.7557/st.2024.2>
- Aarsæther, N. (2024). Kommunen som ankerfeste i Distrikts-Norge, 25–35. *Samfunn & økonomi*, nr. 2.

HVORDAN STUDERE FRAFLYTTHING? MED OTTAR BROX I BAKSPEILET

Svein Jentoft, Norges fiskerihøgskole, UiT Norges arktiske universitet

Da Universitetet i Tromsø ble etablert i 1972, var fraflyttingen fra Nord-Norge et tema i tiden. Mye fokusert var også det sviktende befolkningsgrunnlaget i mange nordnorske bygder. Landsdelen sto her overfor en betydelig utfordring som krevde politiske svar. Men var fraflyttingen fra utkantstrøk nødvendigvis et onde som burde bekjempes? Eller var det noe myndighetene tvert om burde oppmuntre og legge til rette for? Lå løsningen i å konsentrere bosettingen? I det politiske miljø var meningene delte, men også i forskningen var det ulike syn. I dette bildet trådte Ottar Brox fram med en tilnærming som vektla aktøren, husholdet og lokalsamfunnets roller.

Innledning

Det nye universitetet ble sett på som et viktig bidrag til å skape vekst og utvikling i landsdelen, til å likestille Nord-Norge med landet ellers og til at fraflyttingen ville stoppe opp. Universitetet skulle sikre at nordnorsk ungdom ikke lenger behøvde å dra sørover for å ta høyere utdanning. Det ville motvirke at landsdelen ble tappet for sin best utdannede ungdom, og at viktige stillinger ble stående ledige av mangel på kvalifiserte søkere.

Ved Universitetet i Tromsø ble fraflyttingen en faglig problemstilling. Ble folk tvunget eller lokket til å flytte? Var årsaken å finne på landsbygda eller i byene, eller kanskje begge steder? Hadde problemet sin årsak i de nordnorske næringene – fiskeriene og landbruket – eller i mangel på industriarbeidsplasser? Var fraflyttingen en naturlig prosess, et uunngåelig resultat av moderniseringen av Nord-Norge? Eller skyldtes fraflyttingen en forfeilet distriktspolitikk? Den da fungerende Landsdelskomiteen for Nord-Norge lurte på om den lange vinteren og det dårlige været måtte ta noe av skylden. Spørsmålene var mange og svarene ikke alltid like godt funderte.

Definisjonen av problemet var en del av problemet. Mangel på enighet om hva problemet var, eller om det i det hele tatt var et problem, gjorde det også vanskelig å komme overens om hvor løsningen lå, om den i den hele tatt fantes. Om problemet var så mangesidig som det kunne tyde på, måtte løsningen blir tilsvarende sammensatt. Nordlendingene var imidlertid langt på vei samstemte i én ting: Svaret på fraflyttingsproblemet lå i hvert fall ikke i EU, eller EF, som var betegnelsen den gang. Debatten om norsk EF-tilslutning raste samtidig med åpningen av Universitetet i Tromsø. Ved folkeavstemningen i 1972 sa over 70 prosent av den nordnorske befolkningen nei til medlemskap, mot 53 prosent i landet ellers. Nordpå så en EF og fraflyttingsspørsmålet i sammenheng: EF-medlemskap ville rett og slett være feil medisin på en uklar diagnose.

Vårt ansvar

Nord-Norge-problemet, fraflyttingen og EF-saken engasjerte forskere og studenter ved UiT. Fremst i rekken sto Ottar Brox som nyansatt professor ved det samfunnsvitenskapelige instituttet. Han var en talefør motstander av norsk EF-medlemskap. Mye av holdningen hans forelå i boka han publiserte noen år tidligere: *Hva skjer i Nord-Norge?*¹ Det nordnorske fisket og landbruket ville etter hans mening ikke overleve et EF-medlemskap. Slik ble det også tenkt da medlemskap var oppe til ny folkeavstemning 22 år senere (EF hadde da skiftet navn til EU). Da Nordlys-redaktør Ivan Kristoffersen så forhandlingsresultatet i 1994, skiftet han standpunkt fra ja

¹ Brox 1967.

til nei. Uten nasjonal kontroll med fiskeressursene ville ikke Nord-Norge klare seg, mente han.

Folkeavstemningen sørget igjen for å holde Norge utenfor. I stedet fikk vi EØS-avtalen, der fiskeri og jordbruk er unntatt. I dag, 30 år etter at nordmenn gikk til urnene og sikret nasjonal råderett over fiskeressursene og landbrukspolitikken, må en kunne konstatere at om den nasjonale kontrollen var nødvendig, var den ikke tilstrekkelig for å sikre bosettingsmønsteret i Nord-Norge. Hva som enn har skjedd med bosettingen, så hviler ansvaret på oss selv.

Nasjonal kontroll har ikke reddet den desentraliserte bosettingen. Derfor diskuteres fraflyttingsproblemet fortsatt. De gamle argumentene om behovet for stordrift og byvekst som Brox problematiserte, høres stadig. Dette til tross for at det samfunnsvitenskapelige kunnskapsgrunnlaget er betydelig styrket siden *Hva skjer i Nord-Norge?* kom ut i 1966, og burde få oss til å tenke mer nyansert.

Boka hans ga oss bedre forstand på situasjonen nordpå. Den var banebrytende ved å vise det funksjonelle ved rurale produksjonsformer i liten skala, utøvd i pakt med naturgrunnlaget. Det desentraliserte bosettingsmønsteret hadde kvaliteter som ikke burde skusles bort. Den omfattende faglige produksjonen om nordnorske erfaringer og utfordringer som har blitt til siden, har i stor grad fulgt i hans fotspor. Man kan ikke lenger skyldte på mangel på kunnskap om Nord-Norge og fraflyttingsproblemet.

Hvem flytter?

Både for Ottar Brox og det samfunnsvitenskapelige fagmiljøet ved Universitetet i Tromsø var en-faktor-forklaringene utilstrekkelige. Nord-Norge er geografisk stort og ulikt sammensatt. Finnmark er forskjellig fra Nordland og Troms, og Nordland har trekk som er særegne. De økologiske, økonomiske og kulturelle betingelsene varierer både mellom og innad i fylkene. Løsninger på fraflyttingsproblemet måtte derfor fange opp disse forskjellene. Situasjonen på kysten er ulik den i innlandet, men kan gi samme utfall på flyttestatistikken. Men selv om betingelsene er ulike, var de ikke avgjørende, ifølge Brox, de gir bare forskjellige betingelser for hva folk kan få til der de bor.

Folk har fantasi og skaperevne, og bosettingsstrukturen er sluttresultatet i en lang rekke individuelle handlingsvalg om liv og karriere, herunder bostedsvalg. Det du har begynt med, har en tendens til å bestemme det du gjør i neste omgang. Har du først flyttet til byen, er sjansen stor for at du blir værende der du er. Den første jobben bidrar til å bestemme valget av den neste. Ens karriereforløp er ikke nødvendigvis forhåndsbestemt, men summerer seg opp over tid. Slik oppstår også bosettingsmønsteret og endringene i det.

I avhandlingen *Avfolkning og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*, som først ble publisert i 1968, senere revidert og gitt ut i 1971 som stensil, avviser Brox det han kaller «økologisk determinisme».² Han sier på side II-2: «Økologiske forhold bestemmer ikke hva slags bosettingsstruktur vi skal ha i et område, like lite som de bestemmer hva slags sosialt og økonomisk liv som skal utfolde seg i området. Betydningen av ressursfordeling o.l. [...] er at slike faktorer setter grenser og gir muligheter for forskjellige tilpasninger.» Denne måten å se fraflyttingsproblemet på var ny da, men er ikke blitt mindre relevant i dag.

En stor del av Brox' fraflyttingsanalyse er viet ungdommen. Han fant at det er primært de som flytter, ikke etablerte familier. Ungdom kunne av flere grunner ha vanskelig for å finne seg til rette på bygda. Som eien- domsløse og kapitalfattige kunne de ikke enkelt starte egen virksomhet, men var avhengige av jobbtilbud utenom husholdet. Arbeidsmarkedet lokalt kunne være stengt eller for ensidig for de unge. Ungdom har gjerne utferdstrang. De vil se seg om, oppleve ting de ikke finner i hjembygda, for eksempel utdanningsmuligheter. Da måtte de til byen eller endog ut av landsdelen.

Utdanningsvalg

Min generasjon ungdom måtte sørover for å studere, om vi ikke ønsket å bli ingeniør (der det var utdanning i Narvik), lærer eller sykepleier. Etter fem–seks år i Oslo, Bergen eller Trondheim var hjemlengselen ikke like akutt, og mange fant det best å bli værende der de var, eller bosette seg andre steder i Sør-Norge. Jobbmulighetene for ungdom med høyere utdanning var dårligere i nord enn i sør i landet. Det som først var ment

² Brox 1971.

som et tidsbegrenset opphold sørpå, skulle for mange vise seg å bli permanent. Nord-Norge ble dermed tappet for sin høyest utdannede ungdom. Det noe tvilsomme ordet «braindrain» dukket opp i Brox' tekster.

Utbyggingen av høyere utdanningsinstitusjoner i Nord-Norge har sørget for at dette ordet er blitt borte. Ingen snakker om det lenger. Nordnorsk ungdom trenger ikke å dra ut av landsdelen for å studere, slik min generasjon måtte. Vi hadde selvsagt ikke vondt av det. Det var på alle måter en nyttig erfaring. Men, må en tro, det hadde konsekvenser for samfunnsutviklingen i Nord-Norge at så mange av oss ikke vendte tilbake etter endt utdanning. I dag, med to nordnorske universiteter og campuser i flere byer i landsdelen, er dette problemet så godt som løst. Det er knapt et studium sørpå som ikke også finnes nordpå.

Men bosettingsmønsteret ikke er konsolidert, som Brox hevdet i oppfølgeren³ til *Hva skjer i Nord-Norge?*. Som Jan Einar Reiersen diskuterer i kapittel 5, må vi søke andre steder for å finne gode svar på hvorfor flyttetallene fortsatt peker i negativ retning. Men hvordan og hvor skal vi lete, hva skal vi i dag søke etter? Det er sannsynlig at en vil finne andre årsaker til flyttestrømmene enn de som gjaldt på 60- og 70-tallet da Brox gjorde sine undersøkelser.

Brox mente måten arbeidslivet var organisert på, var en viktig faktor.⁴ Ungdommens begrensning var «at praktisk talt alt næringsliv er familialt organisert» og dermed stengt for ungdom på jakt etter jobb i eget lokalsamfunn. Denne familiebaserte organiseringen er i dag mindre utbredt enn den gang, men trekk ved næringslivets organisering er fortsatt å regne med. Det er like nødvendig i dag å bringe inn ungdommens «opportunitetssituasjon» – et begrep som går igjen i hans flytteanalyse.

Rasjonelle valg

Brox insisterte på at en må uteske folks, herunder ungdommens, egne grunner for å flytte. De følger ikke bare strømmen, men vurderer hvilke alternativer de har og ser. Flyttebeslutninger er også karrierebeslutninger. De er individuelle valg under betingelser som er sosiale, kulturelle, politiske og naturbestemte. I stedet for trendanalyse av flyttemønstre på makronivå og

³ Brox 1984.

⁴ Brox 1971, V–62.

psykologiske preferanseundersøkelser på mikronivå må flyttebeslutninger ifølge Brox sees på som et rasjonelt valg der den enkelte spør seg selv: Hva vinner og taper jeg på å flytte, alle ting tatt i betraktning?

I *Hva skjer i Nord Norge?* viste han at regnestykket for den enkelte kan falle ut til fordel for å bli boende i bygda. Det er godt mulig at kontantinntektene vil øke gjennom lønnsarbeid i byen, men det gjør også kostnadene. Med billig bolig hjemme, inntekter fra jord, skog og hav, lokal matauke samt den handsrekning en får fra naboer om det trengs, er det ikke sikkert at det «lønner seg» å flytte. Skal en forstå hvorfor avfolking skjer, må en som forsker ifølge Brox inn i den kalkylen folk setter opp for seg selv, slik han selv gjør det i sin Hamarnes-studie fra 1964 (se Nergård, kapittel 15). Det intuitivt uforklarlige blir da rasjonelt forklarlig. Hva som måtte være lønnsomt for samfunnet som helhet, er i denne sammenheng ikke relevant. Folk tenker på egen økonomi, ikke på sitt bidrag til bruttonasjonalproduktet.

Hvor rasjonelle valgene er, kan undersøkes grundigere enn det Brox gjorde i Hamarnes-studien og i artikkelen om utvekslingen av kokefisk naboer imellom fra 1966 (se Ose, kapittel 10). Folk har sammensatte, men ofte lite gjennomtenkte grunner for å velge som de gjør. De har også begrenset informasjon om valgalternativer og har vansker med å spå hva en vil oppnå ved å velge det ene eller det andre. Folk handler ofte på innskytelse og alltid under grader av usikkerhet. De har bedre kunnskap om hva de har, enn om hva de får.

Flyttegrunner

For ungdom kan bylivet være tiltrekkende i seg selv. Kanskje oppleves den sosiale kontrollen for trykkende i hjembygda. De flytter til byen ut fra et ønske om større frihet, men gir da slipp på den tryggheten de finner hjemme.⁵ Oslo gir en smak av den store verden. Om det var lurt å flytte, kan en bare vurdere i ettertid. Kanskje hadde de urealistiske forventninger om hva byen ville gi. Den dagen ungdommer stifter egen familie, skifter gjerne prioritetene. Da tenker de gjerne annerledes om livet i hjembygda.

Hos Brox framstår bosettingsmønsteret som et samlet resultat av slike individuelle lokaliserings- og karrierebeslutninger. Dette mønsteret blir

⁵ Bauman 2000.

bare forståelig, mente han, om en analyserer regnestykket til aktører på mikronivå, som han også gjør i *Hva skjer i Nord-Norge?*. Som hans mentor Fredrik Barth insisterte på,⁶ forklarer en ingen ting ved å beskrive mønsteret; det er prosessene som frambringer det som må beskrives. Dette er kjernen i Barths «prosessanalyse», som inspirerte Brox og mange andre samfunnsforskere ved Universitetet i Tromsø, særlig de innenfor antropologifaget.

Brox førte dette resonnementet et steg videre: Skal en bevare bosettingen, må myndighetene påvirke prosessene slik at folks flytteberegning faller ut til fordel for bosetting i distriktene. Folk velger rasjonelt under betingelser som myndighetene kan styre gjennom tilskudd, skattelette og annen tilrettelegging som gjør det regningssvarende å bli værende eller flytte tilbake. Myndighetene kan også endre betingelsene indirekte gjennom næringspolitikken og lovgivningen.

Flytteprosessen forsterkes kumulativt. Man lærer av egne og andres erfaringer. Når naboer eller ungdomsvenner flytter, blir det mer aktuelt for en selv å gjøre det samme. Den enes valg påvirker dermed den andres valg. Sammen endrer de opportunitetssituasjonen for hverandre. De endrer også hverandres opplevelse av den. Både optimisme og pessimisme er smittsomt. Hvem vil bli værende når alle andre forlater? Lokalsamfunnet blir i seg selv en forklaringsfaktor, det endrer karakter når det utarmes. Nettverkene svekkes, og når skolen og butikken forsvinner, blir lokalsamfunnet etter hvert ubeboelig. Det blir et ensomt sted der en ikke klarer seg alene. Da flytter også etablerte familier.

Den spredte bosettingen etablerer en mulighetsstruktur for folk som vurderer hvor de vil bo. Den tilbyr en egen livsform som en ikke finner i sentrale strøk. Lokalsamfunn som fungerer, beholder og tiltrekker seg nye folk. En vil helst bo der en kjenner andre og best får oppfylt sine sosiale behov. Folk må da velge blant steder, akkurat som de må velge blant de jobber som tilbys på arbeidsmarkedet. Brox mente at den spredte bosettingen krevde at man kunne skape sine arbeidsplasser selv. Da kunne de også ha et reelt valg mellom å bli boende der de vokste opp – eller flytte. «Skaff deg et alternativ!» skriver Røvik og Teigen (kapittel 11). Da stiller du sterkere på arbeidsmarkedet og har noe å falle tilbake på om livet i byen ikke svarer til forventningene.

⁶ Barth 1981.

Det er ikke tilstrekkelig å rette søkelys mot individuelle flyttebeslutninger. En må også ha blikk for kvaliteter ved stedet/bygda de velger å flytte fra eller til. Et lokalsamfunn er mer enn et sted på kartet. Det tilbyr mer enn bosetting. Det gir også tilhørighet, hjemmefølelse og identitet. Alt dette får man i gave ved å vokse opp der.⁷ Tilhørighet danner forutsetning for at den lokale erfaringskunnskapen holdes levende, noe som er forutsetning for, og delvis et resultat av, den lokale næringsutøvelsen. Noen må fiske for at fiskerikunnskapen og fiskerikulturen skal holdes ved like. Når denne kulturen er levende, vil flere bli fiskere.⁸ Når et lokalsamfunn tømmes for folk, er det mer som skjer enn at «lyset i husan» slokkes. Det er en verden som går under. Folk føler et savn etter det lokalsamfunnet der en vokste opp, som aldri helt utslettes. Når de flytter til byen, flytter de hjemmefra, og når de reiser tilbake, reiser de hjem.

Flytteopplevelser

Ingen flytter hjemmefra med lett hjerte. En risikerer å miste noe kjært som stikker dypere enn den kalkylen Brox så for seg. Det er slik vi må forstå det som skjedde med fiskeværet Bugøynes i Øst-Finnmark på 1980 tallet. Stedet var i akutt krise etter at filetfabrikken stengte. I stedet for at fraflytting skulle skje enkeltvis, ville innbyggerne flytte sammen til en kommune som var villig til å ta dem imot. De hadde ikke noe ønske om å forlate bygda, men om de ikke lenger kunne bo på Bugøynes, ville de i det minste berge det lokale fellesskapet. De fryktet splittelse og tap av nettverk om de flyttet hver for seg.⁹

Den lykkelige enden på historien var at de slapp å realisere den kollektive flytteplanen da bedriften ble berget og kongekrabben ga nye inntekter. I dag er Bugøynes et sted som blomstrer av tiltakslyst og oppfinnsomhet som har resultert i et imponerende antall bedriftsetableringer. Bugøynes etterlater dermed en lærdom som samfunnsforskere bør følge: Skal en forstå fraflytting, konsolidering eller tilflytting, må en ikke bare ha søkelys på hva som skjer *med* lokale samfunn, men også hva som skjer *i* dem. Brox' søkelys på rasjonaliteten i individuelle flyttebeslutninger gir en nødvendig,

⁷ Jentoft 2023.

⁸ Beyer Broch 2022.

⁹ Apostle mfl. 1998.

men ikke tilstrekkelig innsikt i slike prosesser, men kan være et inntak til å forstå hva som skjer i lokalsamfunnet.

Emosjoner inngår i våre preferanser og kan ikke ekskluderes fra valganalysen.¹⁰ Hjemlengsel er en følelse som ikke kan ignoreres. Den var sterk blant evakuerte finnmarkinger som hadde det travelt med å komme seg hjem da krigen sluttet i 1945. Folk har komplekse motiver, og økonomiske kalkyler er ikke det eneste som står i hodet på dem, heller ikke i deres bosteds- og jobbvalg. Som medlem i et lokalsamfunn har du andre verdier og preferanser enn som aktør i markedet. Bugøynes-folket tenkte ikke som økonomer, men som sosiologer da de ville flytte som gruppe. De oppfattet seg selv som et «vi».

Ingen av oss er «kalkulasjonsmaskiner» på alle livets områder, slik den franske sosiologen Marcel Mauss påpekte.¹¹ Heller ikke forskere er det i sin forskning. En kan ikke kreve av forskere at de skal være likegyldige til at kysten avfolkes. Det var heller ikke Ottar Brox. Det finnes nok de som velger sine forskningstemaer bare ut fra karriereambisjoner og prestisje. De aller fleste av de forskere jeg har kjent, har imidlertid følt på et sosialt ansvar, et ønske om å gjøre nytte for seg. De vil bidra til å løse et samfunnsproblem. Slik var det i høyeste grad for Brox. Både som forsker og politiker ønsket han å gjøre sitt for å forhindre at bygder som hans egen var dømt til å dø. Han ville at folk skulle kunne ha muligheter til å skaffe seg et levebrød der de hadde røtter og ville bo. Så var det kanskje et paradoks at han bodde det meste av sitt liv sørpå. Men han flyttet selv aldri i sitt hode og hjerte fra Medby på Senja der han vokste opp. Filmen som ble laget om han (*Kampen for kysten*), viser dette med all tydelighet.¹²

Utvendig og innvendig

Brox' modell bygger implisitt på ideen om at samfunnet manifesterer seg for oss som noe mer enn bare insentiver, slik økonomer gjerne tenker. Hos Brox framstår samfunnet, herunder lokalsamfunnet, også som «muligheter og begrensninger» for individer som vil realisere sine ønsker om et godt liv. Han kunne imidlertid ha gjort et poeng av at lokalsamfunnet også melder seg gjennom institusjoner, kultur, moral, normer og forventninger som vi

¹⁰ Elster 1998.

¹¹ Mauss 1966.

¹² Regissør Hans Eirik Voktor. <https://tv.nrk.no/program/KOID75006623>.

får oss overlevert, internaliserer og langt på vei tar for gitt. Lokalsamfunnet er både utenfor og inne i oss, som den amerikanske sosiologen Peter Berger sier.¹³ Det skaper en arena for levd liv, en virker også formativt, slik det fungerte for Brox selv, som Nils Aarsæther beskriver (kapittel 2).

Derfor må også flytteanalyser ha blikk for måten det å vokse opp i et lokalsamfunn bidrar til å forme medlemmers opplevelse av seg selv og det fellesskapet de er en del av. Ingen fødes med sine verdier og preferanser. Vi får dem i de sosiale sammenhenger vi inngår i, ikke minst i familie og lokalsamfunn. Vi spør oss ikke bare om hva vi kan få ut av opportunitets-situasjonen. Vi spør også om hva som forventes av oss. Derfor er det ikke nok å trekke inn de materielle og økonomiske sidene ved opportunitetssituasjonen. Da begrenser en seg til å se på de utvendige rammene for valg-handlingen, slik økonomene ser på institusjoner som formidlere av et sett insentiver, herunder regler.¹⁴ For medlemmer danner lokalsamfunnet en opportunitetssituasjon, men er selv mer enn det.

Brox er først og fremst opptatt av lokalsamfunnet som et sted der folk bor og livnærer seg. Han er ikke så interessert i lokalsamfunnet som kulturelt meningsunivers, som gir folk identitet og tilhørighet, der en lærer å skikke seg og vokser opp til å bli gagns menneske. Han hadde ikke særlig sans for kultur- og verdiforklaringer, slik Jens-Ivar Nergård påpeker i kapittel 15 i denne boka. Han kunne vektlagt selve flytterfaringen, om hvordan folk opplever å forlate hjemstedet, hvilke erfaringer de gjør seg i byen, og hva flyttevalget gjør med dem. Ble forventningene oppfylte? Angret de?

Brox' analyseperspektiv var mer tverrfaglig enn gjengs teori om avfolking og flytting på 1960- og 1970-tallet. I sin lokalsamfunnsforskning og flytteanalyse var han imidlertid mer mikroøkonom enn mikrososiolog. Om man er det ene eller andre, vil ha konsekvenser for hva en velger å undersøke empirisk, og hvilke konklusjoner som trekkes. For Brox var lokalsamfunnet primært det som skulle forklares, en avhengig variabel (*explanandum*), ikke det som forklarte – som uavhengig variabel (*explanans*).

Lokalsamfunnet «klareres» ikke som et marked, fordi det ikke er det. Det er et moralsk system, som Harald Eidheim, den første professoren i antropologi ved Universitetet i Tromsø, påpekte i en tekst vi leste i min studietid.¹⁵ Folk er ikke hvemsomhelst for hverandre, som de fremmede en går forbi i Storgata i Tromsø. I godt integrerte lokalsamfunn vet folk om

¹³ Berger 1969.

¹⁴ North 1990.

¹⁵ Eidheim 1981.

hverandre, er kjente gjennom felles oppvekst, ved å bo tett, ved å møtes på arbeidsplassen, i lokalpolitikken eller gjennom fritidsaktiviteter. I lokale samfunn er folk medlemmer, ikke bare innbyggere og deltakere. De føler et «innenforskap» som de ofte ikke finner på det nye stedet. Som en antropolog vil si det: Som medlemmer deler de komplekse statussett. Lokalsamfunn svekkes om folk ikke klarer å fungere sammen. Da får de vanskelig for å løse oppgaver sammen, noe som gjør lokalsamfunnet sårbart.

Men samhandlingen foregår ikke nødvendigvis gjennom kjøp og salg av varer og tjenester mellom rasjonelle, selvsentrerte, nyttefokusede aktører. Lokale samfunn bør ikke bare studeres gjennom et perspektiv om «transaksjonalisme», som Brox fikk av Fredrik Barth.¹⁶ Lokalsamfunnet konstitueres moralsk, ikke som et sett bytterelasjoner. Du bryr deg om dine naboer, ikke fordi du forventer å få noe igjen for det, men fordi du skal. Verdien av sosialt samhold overføres til neste generasjon som etikk, normer og «relasjonelle ferdigheter», som Cato Wadel, også han professor og antropolog ved UiT på 1970-tallet, skrev om.¹⁷

Opportunitetssituasjonen innskrenkes

Jeg har gjennom årene hentet inspirasjon i mange av Brox' skrifter, særlig de om fiskeripolitikk og ressursforvaltning. Dette var et tema som aldri sluttet å oppta han.¹⁸ Det trengs nå kvote- og investeringskapital i en størrelsesorden som gjør etablering vanskeligere enn da Brox skrev *Hva skjer i Nord-Norge?*. Kvoter kjøpes i dag til en sum som langt overstiger verdien av båten, og til en pris langt høyere enn det en uformuende ungdom kan betale. Brox var tidlig ute med å advare mot et slikt system. Han mente det ville føre til avfolking av kystbygdene.¹⁹

Fiskerkarrieren følger nå ikke samme forløp som da ungdom kunne hyre seg som mannskap på en mellomstor båt, lære seg yrket, spare penger, skaffe billig lån i Statens Fiskarbank og så starte opp med en liten båt som siden kunne erstattes med en større. Kvotesystemet har forandret opportunitetssituasjonen for nybegynnere. Brox fant at de lokalsamfunn som ikke hadde fartøyer i mellomklassen, klarte seg dårligere enn de som hadde det,

¹⁶ Paine 1974.

¹⁷ Wadel og Schou Andreassen 1989.

¹⁸ Brox 2023.

¹⁹ Brox 1997.

nettopp fordi den lokale flåten ikke hadde plass for unge rekrutter. Flåten besto ikke bare av store og små båter og ingen midt imellom, som han observerte i sine studier i Canada.²⁰

Hverken der eller her ble den lokale flåtestrukturen planlagt og styrt. En tenker ikke på flåten som et «sysselsettingssystem».²¹ Flåten ble i stedet forstått som en oppsamling av enkeltfartøyer skapt gjennom individuelle investerings- og karrierebeslutninger, oppmuntret gjennom billige lån og et lovgrunnlag som sikret en fiskereid flåte og en førsteomsetning der fiskerne var garantert en minstepris på levert fangst. Dette rammeverket muliggjorde en livslang karriere i fisket, samtidig som det etablerte nødvendige forutsetninger for levende kystsamfunn. Det gjorde slutt på fattigdommen, som var utbredt blant yrkesbrødre i Canada.²² Likevel sluttet mange, og siden reiste de.

Brox tilskrev den åpne adgangen til ressursallmenningen som en viktig forklaring på det spredte bosettingsmønsteret (se Ivar Bjørklund, kapittel 9). Kysten ble opprinnelig spredt bebodd fordi de rike naturressursene var lett tilgjengelige, både fysisk og institusjonelt. Folk trengte ikke å dra langt av gårde for å finne fisk. De måtte heller ikke ha myndighetenes tillatelse til å høste av dem. Det var nok å registrere seg i fiskermanntallet. Nordnorske bygder var, mente Brox, en slags «frontier» (se Einar-Arne Drive-nes, kapittel 8). Folk kunne bosette seg hvor de ville og starte opp for seg selv, uten for store etableringskostnader. Lokalsamfunnet var i seg selv en allmenning.²³ Med fiske på nære felt var det praktisk mulig å være fisker og samtidig ha et normalt familieliv.

Denne situasjonen er nå historie. Ressursallmenningen er langt på vei blitt lukket (se Bjørn Hersoug og Peter Arbo, kapittel 4, og Ragnar Nilsen, kapittel 13). Det er skapt et kvotesystem der rettigheter samles på stadig færre hender, noe som i praksis fører rettigheter ut av kystsamfunnene i Nord-Norge og sørover. Om en lurte på hvordan fraflyttingen fra nordnorske fiskerisamfunn kan begrenses, bør en begynne å lete her. Tilstrømmingen av fiskere i såkalt åpen gruppe tyder på at interessen for å bli fisker fortsatt er til stede.

²⁰ Brox 1972b.

²¹ Jentoft og Wadel 1984.

²² Jentoft og Finstad 2018.

²³ Gudeman 2001.

Egen forskning

I *Hva skjer i Nord-Norge?* og andre av hans skrifter fant jeg inspirasjon og veiledning da jeg i 1971, sammen med en medstudent (Pål Skogmo), tok fatt på diplomoppgaven ved BI. Oppgavens tema vokste ut av vår egen situasjon som nordnorske studenter i Oslo. Vi var opptatte av om det i Nord-Norge fantes ledige, relevante jobber. Ville vi kunne flytte hjem igjen?

Vårt personlige problem var også et samfunnsproblem. Det gjaldt «alle» nordnorske studenter sørpå. Slik var det også med Brox' avfolkningsproblem. Det vedrørte ikke bare hjembygda hans, men mange utkant-samfunn i nord, og særlig der hvor folk livnærte seg ved å kombinere fiske og jordbruk i liten skala. Det å formulere forskningsspørsmål der en tar utgangspunkt i sammenhengen mellom egne livserfaringer og samfunns-messige problemer, krever den type fantasi som C. Wright Mills skriver om i sin bok *The Sociological Imagination*, og som Brox hadde i rikt monn.²⁴ Han er en rollemodell for den som vil drive erfaringsnær, praktisk samfunnsforskning. Dette skrev han også en lærebok om.²⁵

I diplomoppgaven undersøkte vi bosettingspreferansene, karriereønskene og jobbtilbudet nordpå for nordnorske studenter innen økonomi- og ingeniørfag. Hvor utbredt var ønsket om å flytte nordover igjen etter endt utdanning? Var nordnorske næringer, bedrifter og offentlig sektor attraktive? Fantest det nok stillinger å søke på? Var næringsstrukturen med små- og mellomstore bedrifter interessert i ungdom og interessant for kandidater med slik utdanning?

Det teoretiske perspektivet hentet vi i Brox' *Avfolking og lokalsamfunns-utvikling i Nord-Norge*. Denne studien ble siden oppsummert og trukket på i boka *Strukturfascismen och andra essäer*.²⁶ Vi ble ikke bare engasjert i flyttetemaet gjennom å lese Brox, men like mye inspirert av hans metodologiske argumentasjon.

Brox' metode var kvalitativ, mens vår var kvantitativ. Vi distribuerte et spørreskjema blant tre årskull kandidater som i studietiden hadde registrert hjemsted i Nord-Norge, samt til nordnorske bedrifter og offentlige institusjoner. Svarprosenten var hele 80 prosent for begge delundersøkelsene – 320 kandidater og 220 arbeidsgivere besvarte våre spørreskjemaer. Inter-

²⁴ Wright Mills 1959.

²⁵ Brox 1995.

²⁶ Brox 1972.

essen for undersøkelsen var stor i Studieselskapet for nordnorsk næringsliv, der jeg hadde tilhold under skriveprosessen. Den ble også omtalt av Gerd Benneche i Dagbladet etter at våre funn ble sammenfattet i Tidsskrift for samfunnsforskning – min første artikkel i et vitenskapelig tidsskrift.²⁷ Ikke rart at jeg ble interessert i å bli samfunnsforsker.

Dette kapittelet er ikke plassen for å gå nærmere inn på våre resultater. Det er nok å notere at det var langt flere av våre respondenter som ønsket å flytte nordover, enn de som faktisk gjorde det. Kandidatene måtte velge mellom ønsket karriere og ideelt bosted. Det var ikke nok interessante jobber ledige nordpå. Våre funn ga kun et tidsbilde. Utdanningstilbudet og arbeidsmarkedet for nordnorsk ungdom er nå, som nevnt, et annet i dag enn hva det var den gang. Spørsmålet jeg skal diskutere i det følgende, er om analyseperspektivet, som vi hentet fra hans undersøkelse, fortsatt har livets rett.

Modellbetraktninger

Brox starter med å definere «avfolking» som en konsekvens av at «vesentlig færre mennesker enn tidligere velger å etablere eget hushold i hjembygda» (min oversettelse fra svensk). I fortsettelsen sier han at de individuelle valgsituasjonene må innta en sentral stilling i analysen, og at «en *modell* for avfolking må innbefatte de spesifikke faktorer som påvirker individenes karrierebeslutninger».²⁸ Her satte han oss på sporet. Om ikke arbeidsmarkedet klarer å ta unna, vil utdanningssystemet komme til å drenere ungdom ut av landsdelen. Og jo lenger de er borte, desto mindre er sannsynligheten for at de vil vende tilbake.

Brox beskriver karriere som «en serie beslutninger gjennom hvilke individer søker å maksimere visse verdier», mens det faktiske valget påvirkes av den opportunitetssituasjonen de står i, med de muligheter og begrensninger den byr på. Når ungdom er ferdig med sin utdanning, er opportunitetssituasjonen en annen enn da de startet. De har skaffet seg kunnskaper som det finnes bruk for der de ønsker å bo. I løpet av utdanningen og tiden borte endres også livsplanene. Selv om Brox var kritisk til verdiforklaringer, var han likevel åpen for at verdiendringer kunne forklare at folk mistet interessen for å flytte hjem igjen. Vi fant altså for vår del at interessen for å

²⁷ Jentoft og Skogmo 1974.

²⁸ Brox 1973: 55.

flytte tilbake fortsatt var til stede for majoriteten av kandidatene. De hadde altså ikke rukket å bli «søringer» i sitt hode. Men de hadde problemer med å finne seg en jobb de ønsket og var kvalifisert for nordpå. De sto derfor overfor et vanskelig valg som det ikke var lett å finne et rasjonelt svar på.

Brox utleder sine hypoteser og organiserer sine observasjoner rundt tre variabler: 1) verdier, 2) situasjon og 3) kunnskap/kognisjon, som han påpeker både påvirker og kan tenkes å substituere hverandre. Skal en kunne forstå hvorfor noen flytter mens andre holder seg hjemme, må en kontrollere for de situasjonelle betingelsene, så som ressurstilgang, ret-tigheter, lokal næringsorganisering, markeder etc., målt opp mot attrak-tiviteten ved de alternativer som finnes utenfor lokalsamfunnet. Folk må vite hvilke muligheter og begrensninger som finnes lokalt og andre steder. De må evne å rangere sine alternativer, slik en rasjonell beslutning i prin-sippet krever. Rasjonaliteten gir ikke rom for ambivalens.

Antakelsen om rasjonelle valg er kun et analytisk utgangspunkt som Brox gjorde til et empirisk problem. Hva vet folk om sine muligheter, hvordan tenker de om sine begrensninger, og hvordan begrunner de sine valg? I beslutningsteorien, fra Herbert Simon og framover, har en nyan-sert teorien om rasjonelle valg, blant annet fordi full informasjon alltid vi være en mangelvare.²⁹ Her har Brox ingen referanser. Valg er ofte et sjan-sespill. Konsekvensrike beslutninger, som det å flytte er, preges gjerne av ubestemthet, som ikke blir borte i et regnestykke.

Nye tider

Fraflytting diskuteres fortsatt i faglige og politiske kretser og i media. Mange av de teorier om årsaker og løsninger som Brox argumenterte mot, høres fortsatt. Hans forskning har stort sett prelet av på fiskeri- og distriktspo-litikken. Ifølge Hallvard Tjelmeland (kapittel 12) har han hatt større inn-flytelse på innvandringspolitikken, som var et annet sentralt tema i hans akademiske virke (se også Røvik og Teigen, kapittel 11).

Brox var opptatt av forholdet mellom kunnskap og politikk, som Stokke og Øye er inne på i kapittel 14. Når blir forskere hørt, og når blir forskningskunnskap ignorert? Vil vi at politiske beslutninger skal være kunnskapsbaserte, så kreves det at man setter seg inn i den faglige kunn-

²⁹ Simon 1957.

skapen som foreligger, og at man går inn for å utvide den. Brox bidro med ny kunnskap, men hverken fraflyttingsproblemet, fiskeriforvaltningen eller de utfordringer innvandringen reiser, er ferdigforsket, fordi konteksten endrer seg, og fordi vi fortsatt lærer av de erfaringer vi høster. Nye tider krever fornyet kunnskap, og det er forskernes rolle å være i front.

Selv om tiår er gått, er Brox' empiriske observasjoner fortsatt interessante. Det samme er hans analytiske perspektiv, som var nyskapende da han presenterte det. Hans løsningsforslag var forankret både i hans forskning og i den virkeligheten han kjente fra sin oppvekst. Han feires i dag som samfunnsdebattant, men den forskning han bygde på, fortjener større oppmerksomhet og å bli ført videre. Her har dagens samfunnsforskere en jobb å gjøre. Da må de tåle det politiske trykket han ble utsatt for. Brox sto rakrygget alene. Dagens nordnorske samfunnsforskere har det lettere; vi er mange flere og har sterke kunnskapsinstitusjoner i ryggen. Vi har steder å søke ly når det stormer for hardt, som det gjerne gjør når hans argumenter dukker opp.

Fraflyttingsproblemet løses ikke én gang for alle. Tiltak som virket før, behøver ikke virke nå. Medisin går gjerne ut på dato. Brox' konklusjoner må forstås ut fra situasjonen som eksisterte i den perioden han gjennomførte sine studier. Han satte likevel agendaen for andre ved Universitetet i Tromsø, noe denne boka vitner om. Han ga oss en metodologi, en måte å gå fram på i studiet av fraflytting og avfolking.

Dersom vi følger hans eksempel, er det sannsynlig at vi i dag vil gjøre andre empiriske funn. Folk forlater fortsatt kystbygdene, men ikke nødvendigvis av samme grunner som tidligere. Her vil en ha nytte av modellen han lanserte, men variabelsettet er ikke nødvendigvis komplett. Gry Paulgaard og Marit Aure påpeker i kapittel 6 for eksempel hans manglende kjønnsperspektiv. Det er ting ved livet i lokale samfunn og blant ungdom som dette perspektivet ikke fanger opp. En kan stille spørsmål ved hans metodologiske individualisme, hans søkelys på individer og deres handlingsvalg.

Brox insisterte på at fiskeri- og distriktpolitikken måtte funderes på den faktiske situasjonen i bygdesamfunnene. En burde studere hvordan folk levde, og hva de drev på med. Da burde en ikke starte med å skissere en politisk utopi. Han mente at politikken måtte innrettes mot å fjerne «flaskehalser» som stengte for realiseringen av folks livsprosjekter og karriereønsker. Brox mente derfor at samfunnsplanleggingen bør starte nedenfra og ikke ovenfra. Herav hans begrep om «generativ planlegging» (se Torill Nyseth og Aksel Hagen, kapittel 7, og Røvik og Teigen, kapittel 11). Dette

er fortsatt et godt råd. Selv om fiskarbondesamfunnet langt på vei er borte, er det samfunnsforskningens oppgave å frambringe kunnskap om hvilke hindringer og handlingsalternativer som eksisterer for folk i lokalsamfunnet. Det er igjen fornuftig å uteske folks erfaringer og synspunkter. De har gjerne egne ideer om hva problemet er, og hva som bør gjøres. Slik lokal kunnskap vil berike planleggingsprosessen.

Brox' analysemodell er slik sett tidløs, slik matematikken er det. Verdier, situasjon og kunnskap/kognisjon er fortsatt aktuelle variabler. Hans poeng om at de henger sammen og må studeres som en helhet, bør være innlysende også i dag. Lokalsamfunnsforskningen bør imidlertid søke dypere og bredere enn det den metodologiske individualismen og teorien om rasjonelle valg inviterer til. Transaksjonalismen – ideen om at samfunnet blir til gjennom aggregerte, individuelle byttehandlinger – er også for snever som samfunnsanalyse. Lokale samfunn er mer enn lokasjoner og markeder. Brox poengterte at verdier skapes og vedlikeholdes gjennom sosial interaksjon. Det gjør de utvilsomt, men ikke kun i «real time». De etableres ikke der og da, og er noe folk har med seg inn i interaksjonen. Ikke alle verdier er gjenstand for forhandling. Ikke alt har en pris.

Sosial interaksjon omfatter mer enn bytterelasjoner og -handlinger. Vi bør studere hvordan denne interaksjonen foregår innen og mellom generasjoner, som Anne Trine Kjørholt har gjort i et flernasjonalt fiskeriprosjekt.³⁰ Lokalsamfunnet er ikke bare et sosialt produkt som skal forklares. Det er også en «objektiv realitet» som presser seg på individene i valgsituasjonen og gjør dem til sosiale «produkter». Berger og Luckmanns bok *The Social Construction of Reality* kom ut samme år som *Hva skjer i Nord-Norge?* (1966).³¹ Hadde Brox hatt muligheter for å lese denne, ville han kanskje tenkt annerledes om fraflyttingsproblemet og måten lokale samfunn fungerer på.

Nye utfordringer

Nordnorske lokalsamfunn er i dag mer åpne enn de var på 60- og 70-tallet. Impulsene utenfra er flere og sterkere, blant annet gjennom media, men også på grunn av bedre kommunikasjoner og nye reisevaner, som Brox også var opptatt av i sin andre Nord-Norge-bok.³² Verdivariabelen må nå

³⁰ Kjørholt et al. 2022.

³¹ Berger og Luckmann 1967.

³² Brox 1984.

gis større plass i analysen. Verdier er mer langreiste enn de var tidligere. Kulturelle verdier er ikke nødvendigvis stabile. De skapes og endres over tid og produseres ikke bare lokalt.

I en artikkel Brox publiserte i tidsskriftet *Human Organization* i 1990, understreker han, her i min oversettelse: «En god analysemodell gjør at du kan se et aspekt ved et komplekst problem mye klarere, men du risikerer alltid å miste ut av syne andre viktige detaljer ved det samme fenomen.»³³ Denne risikoen bør en bestrebe seg på å minimere, ikke minst om en tar mål av seg å forstå den valgsituasjonen folk står i. Forskningsspørsmålet bør være hvilke verdier de faktisk legger vekt på i sine flytte- og bostedspreferanser, ikke bare et forhåndsuttenkt utvalg av dem.

Folk er ikke irrasjonelle om de også tar hensyn til ting de har vanskeligere for å kvantifisere enn lønnsinntekter og bokostnader, snarere tvert om. De er ikke bare smarte, men også kloke. De har følelser og bryr seg om mer enn hva de vinner og taper i penger og ellers har personlig nytte av. Folk kjenner på dilemmaer og at valg kan være vanskelige. Brox mente at kvalitative, ikke tallfestede, verdier hører hjemme i analysen.³⁴ De har sosiale relasjoner som har verdi i seg selv, og som stikker dypere og er mindre flyktige enn relasjoner i et marked. Folk har også livslange relasjoner til enkelte andre. Gry Paulgaard og Marit Aure skriver i kapittel 6 at lokalsamfunn er komplekse, dynamiske, ofte lagdelte og åpne sosiale systemer der økonomiske, sosiale og kulturelle forhold går opp i hverandre på måter som trenger grundigere undersøkelse enn det en enkel modell som den Brox benytter, legger opp til.

Det er viktig å studere hvordan den økonomiske og sosiale organiseringen virker inn på folks muligheter og begrensninger. Men forskere må også å ha øye for hvordan denne organiseringen er del av et mer omfattende sosialt, politisk og moralsk fellesskap som det lokalsamfunnet utgjør. Dette er mest åpenbart i samvirkeformen i fisket og landbruket, som Brox var innom, men ikke bare der. Forvitrer det sosiale fellesskapet, er både lokalsamfunnet og dets økonomiske og sosiale organisering ute å kjøre, fordi de påvirker hverandre gjensidig. Lokalsamfunnet går opp i limingen, blir et utrivelig sted å bo, og fraflytting vil følge. Det var nettopp det folk på Bugøynes slapp å oppleve. Krisen hadde motsatt effekt.

³³ Brox 1990: 232.

³⁴ Brox 1972a: 40.

Lokalsamfunnsforskningen trenger en mer kompleks metodologi enn den Brox-introdiserte. Det gjorde den da, og det gjør den ikke mindre nå. Samfunnsfagene har et batteri av begreper og analyseperspektiver som denne forskningen kan trekke på.

Referanser

- Apostle, R., Barrett, G., Holm, P. et al. (1998). *Community, State and Market on the North Atlantic Rim: Challenges to Modernity in Fisheries*. Toronto: University of Toronto Press.
- Barth, F. (1981). *Process and Form in Social Life. Selected Essays*, bd. I. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Bauman, Z. (2001). *Community. Seeking Safety in an Insecure World*. Oxford: Polity Press.
- Berger, P.L. (1969). *Invitation till sociologi. Ett humanistiskt perspektiv*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Berger, P.L. og Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday Anchor.
- Beyer Broch, H. (2022). «I Shall Be a Fisherman.» Learning from the Past, Imagining the Future. Observation from a Viable Fishing Community in North Norway, 161–176. I Kjørholt, A.T. et al.: *Valuing the Past, Sustaining the Future. Exploring Coastal Societies, Childhood(s) and Local Knowledge in Times of Global Transition*. Cham: Springer Publishing.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1971). *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*. Bergen: Sosialantropologisk institutt.
- Brox, O. (1972a). *Strukturfascismen och andra essäer*. Uppsala: Prisma.
- Brox, O. (1972b). *Newfoundland Fishermen in the Age of Industry: A Sociology of Economic Dualism*. St. John's: ISER Press.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1995). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Aschehoug forlag.
- Brox, O. (1997). Academic Rationality, Economic Interests and the Making of Public Opinion: How the ITQ Revolution is Being Implemented in the Norwegian Fishing Industry, 51–60. I Pálsson, G. og Pétursdóttir, G. (red.): *Social Implications of Quota Systems in Fisheries*. København: Nordic Council of Ministers.

- Brox, O. (1990). The Common Property Theory: Epistemological Status and Analytical Utility. *Human Organization*, 49(3), 227–235.
<https://doi.org/10.17730/humo.49.3.437hj52455q28577>
- Brox, O. (2023). Slik blir kystfolkets allmenning privatisert, 53–72. I Nilsen, R. et al. (red.): *Allmenningsressurser i nord. Fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Elster, J. (1998). *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gudeman, S. (2001). *The Anthropology of the Economy. Community, Market, and Culture*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Eidheim, H. (1981). *Grand Bay. Lokalorganisasjon en vestindisk landsby*. Oslo: Institutt for sosialantropologi. Occasional Paper.
- Jentoft, S. og Finstad, B.P. (2018). Building Fisheries Organizations Through Collective Action in Norway. *Maritime Studies*, vol, nr. 17, 13–25.
- Jentoft, S. og Skogmo, P. (1974). Flyttemønster og flyttemotiver. Nord-norske ingeniører og økonomers valg av bosted. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 15, 154–168.
- Jentoft, S. og Wadel, C. (red.) (1984). *I samme båt: Sysselsettingssystemer i fiskerinæringa*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jentoft, S. (2023). *The Gift of Community. More Essays on Human Experiences of Small-Scale Fisheries*. St. John's: TBTI Global.
- Kjørholt, A.T. et al. (2022). *Valuing the Past, Sustaining the Future. Exploring Coastal Societies, Childhood(s) and Local Knowledge in Times of Global Transition*. Cham: Springer Publishing.
- Mauss, M. (1966). *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: Cohen & West Ltd.
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paine, R. (1974). *Second Thoughts About Barth's Models*. London: Royal Anthropological Institute. Occasional Paper nr. 32.
- Simon, H.A. (1957). *Administrative Behavior*. 2. utgave. New York: Macmillan.
- Wadel, C. og Schou Andreassen, K. (1989). *Ledelse, samarbeid og teamutvikling i fotball og arbeidsliv*. Flekkefjord: SEEK.
- Wright Mills, C. (1959/1999). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.

BROX OG DISTRIKTS- POLITIKKEN: PÅ SPORET AV DEN TAPTE TID

*Bjørn Hersoug og Peter Arbo, Norges fiskerihøgskole,
UiT Norges arktiske universitet*

I dette kapittelet er temaet den distriktpolitiske arven etter Brox. Utkantenenes skjebne var et tema som han kom tilbake til flere ganger, men de mest sentrale bidragene ble skrevet i perioden 1966 til 1984.¹ De handlet alle om Nord-Norge og den statlige politikken for å utvikle en svakt industrialisert region.

Vi starter kapittelet med å redegjøre for Brox' viktigste bidrag på det distriktpolitiske området. Dette skjer gjennom en oppsummering av to av hans sentrale bøker. Deretter plasserer vi arbeidene i en større politisk og faglig kontekst, der vi også kommer inn på hvilket politisk gjennomslag Brox fikk. Til slutt tar vi opp noen sentrale samfunnsendringer som Brox i stor grad overså, før vi avslutter med noen tanker om hvilken betydning og relevans bidragene hans fortsatt har i dag.

«Hva skjer i Nord-Norge?»

Hva skjer i Nord-Norge? var Brox' store gjennombrudd. Boka var et frontalangrep på den rådende distriktpolitikken og hele forestillingen om Nord-Norge som en tilbakeliggende region. I boka tok han utgangspunkt

¹ Blant disse regner vi Brox 1966, 1968, 1969, 1972, 1978, 1980 og 1984, mens Brox 1963, 1964a, 1964b og 1989 var viktige forutgående og oppfølgende studier.

i Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge – forkortet til Nord-Norge-planen (NNP) – som var et statlig program for å fremme industriutvikling i Nord-Norge. NNP skulle bidra til økt produktivitet, redusert arbeidsløshet og nedgang i den store fraflyttingen fra landsdelen.² Programmet var virksomt fra 1952 til 1961, da det ble avløst av Distriktenes utbyggingsfond (DUF). Brox sier i boka at han vil undersøke om NNP faktisk har virket i tråd med målsettingen, nemlig å øke velstanden i Nord-Norge. Påstanden han framsetter allerede innledningsvis, er at myndighetene i liten grad har interessert seg for de *utilsiktede konsekvensene* av planen og vist manglende evne til å korrigere innsatsen i lys av hvordan tiltakene faktisk har virket.

Brox starter med å redegjøre for Nord-Norge før NNP. I 1950 bodde 75 % av befolkningen utenfor byer og tettsteder, og bortimot halvparten av yrkesbefolkningen var fiskere og bønder, gjerne i kombinasjon og med en betydelig produksjon for eget forbruk. Økonomien i bygdesamfunnene var med andre ord basert på sjark og småbruk. Ifølge Brox hadde kriseforliket mellom Arbeiderpartiet og Bondepartiet i 1935 vært gunstig for distriktene. Takket være politiske tiltak som råfiskloven, meierisamvirke og tilskudd til husbygging og nydyrking var viktige begrensninger på økonomisk utfoldelse blitt hevet, slik at mange nye hushold fikk anledning til å etablere seg som selvstendige, levedyktige enheter. Nygaardsvold-fasen (1935–1950) skapte lokalsamfunn med stor sosial likhet.

Men fra omkring 1950, ifølge Brox, forlot Arbeiderpartiet Nygaardsvolds populistiske strategi til fordel for en teknokratisk linje. I NNP ble den nordnorske husholdsøkonomien gjort til selve problemet. Primærnæringene var overbefolket, og virksomheten kastet for lite av seg. Brox redegjør for NNPs virkemidler, som omfattet kapitaltilskudd via Utbyggingsfondet, skattefrihet for avsetning til fond for investeringer i Nord-Norge og ekstra bevilgninger over statsbudsjettet til utbygging av infrastruktur (kraftforsyning, kommunikasjoner og yrkesutdanning). Disse virkemidlene dreide seg i stor grad om å legge forholdene til rette for ekspansjon i private *bedrifter*, der fiskarbøndene var potensiell arbeidskraft. Brox viser også hvordan landbruks- og fiskeripolitikken ble utformet for å fremme yrkesspesialisering og større enheter. I industripolitikken var det oppbyggingen av en filetindustri med tilhørende trålerflåte som hadde prioritet. Bank- og havfiske ble derfor favorisert på bekostning av kystnært sjarkfiske.

² St.meld. nr. 85 (1951).

Denne politikken måtte ifølge Brox nødvendigvis komme i konflikt med fiskarbøndenes interesser. Det store flertallet ønsket å opprettholde kombinasjonsdriften og være mest mulig økonomisk selvhjulpne og uavhengige. Han slår fast at småskalafiskerne foretrekker sjarken framfor trålfiske, så fram de kan velge. Brox understreker at bygdefolket handler rasjonelt og søker å maksimere sine verdier. De velger økonomisk tilpasning og bosted etter en avveining av fordeler og ulemper. Blant fordelene ved å bli boende står ikke minst mulighetene for en delvis selvforsyning av mat (fisk, kjøtt, melk og grønnsaker) og verdien av eget hus, egen jord og egne produksjonsredskaper. Med konkrete eksempler viser Brox hvordan hushold med kontantinntekter som bare tilsvarer en tredjedel av det de kan oppnå i byen, likevel har en høyere *levestandard* i utkanten, basert på tradisjonelle yrkeskombinasjoner. Brox' påstand er at myndighetene kunne oppnådd mer velstand for utkantbefolkningen hvis de hadde investert en brøkdel av de midlene som gikk til økt spesialisering i jordbruk og fiske, til bedring av produksjonsutstyret for kombinasjonsbrukerne.

Brox stiller også det nesten blasfemiske spørsmålet om veier og skoler er fornuftige investeringer i den økonomiske utviklingen av Nord-Norge. Igjen er spørsmålet hva som er alternativ bruk av midlene. Brox hevder at midlene ville vært bedre investert i å forbedre husholdenes tilpasningsbetingelser, ettersom utbygging av veinettet bare kan gagne noen få, utvalgte bygder, mens utbygging av skolevesenet i stor grad bidrar til å kanalisere ungdom *ut* av bygda.

Konklusjonen Brox trekker, er at sett i forhold til visjonen om det gode samfunn kan ikke tiltakene under Nord-Norge-planen bedømmes som annet enn «fullstendig mislykket».³ Spissformulert: Planen bidro til en strukturrasjonalisering som gjorde stadig flere nordlendinger avhengig av lønnsarbeid i byer og tettsteder.

Andre del av boka omhandler det Brox setter opp som alternativ til NNP. Hovedpoenget er at fokus må være på hushold og lokalsamfunn, ikke på bedrifter, bransjer og større regioner. Rent konkret foreslår Brox en større satsing på husflid og småindustri, med statlig hjelp til å organisere omsetning via en omsetningssentral. Videre framholdes nabosamvirke som en mulig modell både innen jordbruk og fiske, men med større innsats for å løse de organisatoriske problemene som oppsto i samvirkebevegelsen (prioritering av utbytte versus mer langsiktig investering). Et

³ Brox 1966: 123.

tredje forslag er satsing på desentralisert industri. Felles for alternativene som Brox skisserer, er at det inntektsgivende arbeidet kan kombineres med opphold i bygda og med husholdets øvrige gjøremål.

Avslutningsvis understreker Brox forskjellen mellom teknokratisk og populistisk planlegging, som i sin natur er bygget på ulike oppfatninger av virkeligheten. Sentralt blir hvem de som planlegger, identifiserer seg med. Her avrunder Brox med et tema som skulle bli helt sentralt for hans politiske og faglige virke i de kommende tiårene, nemlig at «planlegging må stå under kontroll av de som får føle følgene av de tiltak som planlegges».⁴ Videre tar han til orde for et populistisk program som kan danne grunnlaget for en rødgrønn koalisjon på samme måte som i 1935. Og Brox stopper ikke der, men foreskriver også en populistisk bistandspolitikk som kan bistå tidligere koloniland med å organisere tiltak som kommer fattige bønder og fiskere til gode. Til syvende og sist er både Nord-Norge-planen og utviklingshjelp et spørsmål om å endre maktforholdet mellom grupper i samfunnet. Det «er ikke et 'teknisk' eller 'fag-økonomisk' problem, men et spørsmål om å skape politiske koalisjoner som kan gjennomføre et populistisk program».⁵

I årene som fulgte, kom det en rekke nye publikasjoner med gjennomgående samme budskap. Brox ble også mer opptatt av å studere hva som hadde formet bosettingsmønsteret i Nord-Norge over tid. Dette ble oppsummert i boka *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*,⁶ som gir en overgripende analyse av hele perioden 1935–1984.

«Nord-Norge: Fra allmenning til koloni»

Brox inndeler Nord-Norges historie siden mellomkrigstiden i tre faser med hver sin underliggende økonomiske logikk. Overskriftene er: «Småbrukersamfunnet (fram til 1950)», «Økonomisk ekspansjon, tettstedsvekst og avfolkingstendenser (1950–1970)» og «Bosettingsmønsteret konsolideres (1970–1984)». I boka viser han hvordan landsdelen er blitt stadig tettere integrert i det norske storsamfunnet, og han peker på viktige endringer i den norske styringsmåten. Beskrivelsen av de to første fasene er i stor grad en repetisjon av *Hva skjer i Nord-Norge?*, men med enkelte modifikasjo-

⁴ Brox 1966: 181.

⁵ Brox 1966: 200.

⁶ Brox 1984.

ner i lys av den debatten som hadde vært siden 1966. Nå snakker han for eksempel ikke lenger om populisme versus teknokrati, og han erkjenner at Arbeiderpartiets fiskeripolitikk var et kompromiss mellom ulike krefter. Den havgående flåten ble styrket, men det ble også tilrettelagt for en ekspansjon i kystflåten.

Brox slår fast at Nord-Norge i hele perioden fra 1800 til 1950 hadde en raskere befolkningsvekst enn Sør-Norge. Hovedgrunnen var de rike og lett tilgjengelige naturressursene. Fram til 1950 foregikk det en konsolidering av det desentraliserte Småbruker-Nord-Norge.

I den neste fasen var det næringslivet i byer og tettsteder som vokste, godt hjulpet fram av NNP og nye økonomiske spilleregler som fremmet kapitaldannelse i sentrumsnæringene. Samtidig økte fraflyttingen fra utkantene. Brox viser at det først og fremst var ungdommen som reiste, og ikke etablerte familier som hadde investert i småbruk og sjark. Men sviktende rekruttering betydde at mange bygdesamfunn ville bli dømt til avfolking. Brox så for seg en selvforsterkende prosess: Fraflyttingen fjernet etter hvert grunnlaget for skole, landhandel, lokalbåtanløp og poståpneri, og til slutt flyttet alle. En ytterligere trussel var vekstsenteridéen. Mens NNP hadde lagt grunnen for en viss sentralisering, var flere myndighetsorganer, inklusive Distriktenes utbyggingsfond (DUF), opptatt av at samfunnsmessige investeringer skjedde for lite planmessig. NNP manglet en romlig dimensjon. Dette skulle nå avhjelpes ved hjelp av landsdelsplaner med utpekte vekstsentre. I Landsdelsplan for Nord-Norge, som ble lagt fram i 1972, ble det foreslått at investeringene skulle konsentreres til basisområder, det vil si sentre med minst 1000 innbyggere. En kartskisse antydte i alt 44 steder i Nord-Norge, gruppert rundt en sentrallinje fra Mosjøen til Kirkenes. På den tiden var det 87 kommuner i Nord-Norge, slik at omtrent halvparten av kommunene falt utenfor de områdene planen ville prioritere.

I den tredje fasen mener Brox at de nordnorske bygdesamfunnene ikke lenger er truet av avfolking. Omfattende veiutbygging, privatbilisme, vekst i kommunal sektor og statlige trygdeytelser har gjort det mulig å bli boende i distriktene. Dermed har det dukket opp nye distriktsproblemer, i første rekke gjennom utstrakt pendling og høy avhengighet av offentlige overføringer. Mens bosettingsmønsteret tidligere i stor grad var diktet av den egenorganiserte utnyttelsen av lokale ressurser, blir utkantbefolknin-

gens økonomiske grunnlag i dag sikret gjennom medlemskap i overlokale systemer. Folk kan bli boende, men de blir stadig mer avhengige av arbeidsmarkedene i byer og tettsteder og deres ekspanderende pendlingsomland.

Igjen vender Brox tilbake til basisnæringene jordbruk og fiske, som i denne siste perioden blir stadig mer spesialisert og i praksis lukket gjennom ulike konsesjonsordninger. Det betyr at det blir vanskeligere å overleve som fiskarbonden i ulike kombinasjonstilpasninger. Ifølge Brox mister Nord-Norge den eneste komparative fordelens landsdelen har hatt, nemlig den frie adgangen for eiendomsløse til å utnytte fiskeressursene. Det hele skjer gjennom et samarbeid mellom etablerte næringsinteresser (i fiskeri og jordbruk) og offentlige myndigheter. Kort sagt: Den segmenterte stat får mye av ansvaret for at utviklingen går sin skjeve gang. Brox vender også tilbake til hovedtesen fra forrige bok, nemlig at en bevaring av bosettingsmønsteret kunne vært oppnådd med atskillig rimeligere investeringer enn dagens investeringer i samferdsel, skole og helsestell. Brox hevder nå at utkantbefolkningen har fått investeringer i disse sektorene som en *kompensasjon* for at mulighetene i nøkkelsektorene fiskeri og jordbruk har blitt tatt fra dem. «Problemet Nord-Norge» blir dermed et aspekt av «problemet Norge» og den norske styringsmåten. Det som tidligere var en åpen allmenning, har gjennom ulike nasjonale spilleregler blitt en koloni, derav også tittelen på boka: *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*.

Brox sier tidlig i boka at han denne gangen ikke vil lansere konkrete distriktpolitiske tiltak, slik han gjorde i *Hva skjer i Nord-Norge?*. «Erfaringer har etter hvert lært meg at slike praktiske forslag bare starter ureelle og temmelig dumme debatter.»⁷ Likevel skinner det klart igjennom hva som er Brox' program, og implisitt hvilke distriktpolitiske føringer dette burde innebære. Han er opptatt av å revitalisere det selvsysselsatte bygdenæringslivet og gjenoppbygge det nordnorske bygdefolkets muligheter for å basere sin velferd på landsdelens egne ressurser, i første rekke de rike fiskeressursene. «Det trengs ikke mer enn forholdsvis små regeljusteringer, ingen revolusjon», sier Brox.⁸

⁷ Brox 1984: 15.

⁸ Brox 1984: 211.

Brox i kontekst

Brox tilhørte en generasjon av norske samfunnsforskere som sto for en problemorientert samfunnsforskning. De var opptatt av at forskningen skulle kartlegge det usynlige Norge, få fram glemte befolkningsgrupper og avdekke makt- og avmaktsforhold. Forskningen gikk gjerne sammen med et politisk engasjement, med Pax Forlag som en viktig formidlingskanal. Brox var her en av de mest aktive og slagferdige, og *Hva skjer i Nord-Norge?* var en bok som «traff» sin samtid og satte spor. I ettertid er det lett å se noen av de kontekstuelle forutsetningene.

En faktor var den økende interessen for Utkant-Norge og fraflyttingen fra distriktene. Overflytting av arbeidskraft fra primærnæringene til industri og service ble i den første etterkrigstiden betraktet som en nødvendig og ønskelig utvikling. Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge ble enstemmig vedtatt i Stortinget, og de årlige rapportene ble nærmest tverrpolitisk godkjent. Men dette gjaldt bare så lenge det ikke var noen spesifikke mål for bosettingsmønsteret. Med vekstsenteridéen og tankene om desentralisert konsentrasjon, som først ble introdusert i St.meld. nr. 29 (1963–1964), falt plutselig store områder utenfor, og myndighetene ble kritisert for aktivt å planlegge avfolking. Brox ga næring til kritikken ved å problematisere både mål og midler i distriktsutbyggingen. Nå ble bevaring og sikring av det eksisterende bosettingsmønsteret gjort til en kamp-sak. Distriktenes utvikling ble ikke minst et viktig tema i EF-striden, som fulgte etter at Stortinget i juni 1970 vedtok å søke om medlemskap i Det europeiske fellesskap (EF). Hensynet til landbruk, fiskeri og bosettingen i distriktene ble for mange de mest tungtveiende grunnene til å si nei i folkeavstemningen i 1972. Brox hadde hele veien en tydelig stemme mot norsk medlemskap, og i Nord-Norge var det et stort nei-flertall i alle de tre fylkene.

En annen faktor var den partipolitiske forankringen som Brox fikk for sine tanker. Sosialistisk Folkeparti (SF), partiet som Brox tidlig ble medlem av, var på jakt etter en innenrikspolitikk. SF var tuftet på utenriks- og sikkerhetspolitisk opposisjon. Partiet sto for en tredje, blokkuavhengig vei – mot norsk NATO-medlemskap, atomopprustning og kald krig. Partiet hadde dermed en utenriksprofil, men manglet en politikk for det norske samfunnet. Umiddelbart etter utgivelsen av *Hva skjer i Nord-Norge?* fikk Brox og hans populistiske linje fullt gjennomslag i SFs nye distriktspo-

litiske program. Her ble det lagt vekt på å bryte med den økonomiske vekstfilosofien og tankene om stordrift og sentralisering.⁹ Videre satset SF på å bygge en allianse mellom by og land, mye etter samme modell som Arbeiderpartiet hadde gjort under valget i 1933. Strategien bygde på at arbeidsfolk i byene og i distriktene hadde felles interesse av å opprettholde yrkeskombinasjoner på landsbygda, for derved å begrense tilgangen på billig arbeidskraft i byene. Dette ble seinere ført videre i SVs programmer.

Hva skjer i Nord-Norge? var likeså en del av en regional oppvåkning.¹⁰ Knut Hamsun skrev i i diktet «Nordland» (1913) at «[v]i lå der bak hundrede mile, for hele alverden gjemt».¹¹ Han beskrev Nord-Norge som en uteglemt og ukjent landsdel. Slik var det ikke lenger. Den statlige distriktpolitikken hadde definert Nord-Norge som et eget innsatsområde, og i løpet av 1960-årene fant det sted en kulturell reisning i landsdelen. Nord-Norge ble en viktigere territoriell referanse og identitetsmarkør. En rekke nye institusjoner ble etablert for å tjene landsdelen, slik som Nordnorsk kulturråd (1964), Festspillene i Harstad (1965), Universitetet i Tromsø (1968), Hålogaland Teater (1971) og Landsdelsutvalget (1974). Bruk av dialekt ble oppvurdert, og i litteratur, billedkunst og musikk var det en nordnorsk oppblomstring, som toppet seg med den nordnorske visebølgen. Boka til Brox ble her en viktig inspirasjonskilde. Den satte ikke bare Nord-Norge på kartet, men definerte landsdelen som en stolt og ressursrik region. Det nordnorske utkantsamfunnet var stedet for det gode liv.

Brox' skrifter inngikk også i en større internasjonal debatt. Etter andre verdenskrig begynte mange av de vesteuropeiske landene å føre en utviklingspolitikk overfor den nasjonale periferien. Samtidig iverksatte de en bistandspolitikk overfor den internasjonale periferien, rettet mot tidligere koloniland som nå var blitt selvstendige. Både i distriktpolitikken og i bistandspolitikken handlet det om å fremme økonomisk vekst og modernisering. Til grunn lå en forestilling om at alle samfunn ville gjennomløpe samme utvikling: fra et fattig og lavt industrialisert samfunn til et velstående og høyt industrialisert samfunn. For å få i gang en selvforsterkende vekst gjaldt det å få tilført kapital og omformet det tradisjonelle næringslivet. Felles for underutviklede land og regioner var at hindringene for utvikling ble betraktet som *endogene*, det vil si at de fantes i de tilbakeliggende områdene. Folk var bakstreverske og tiltaksløse, og det var for lite

⁹ Paulsen 1984.

¹⁰ Arbo 1997.

¹¹ Sitert i Howlid Wærp 2015: 88.

sparing og investering. De underutviklede områdene ble dermed definert gjennom alt de manglet.¹²

Denne moderniseringstenkningen ble i 1960-årene i økende grad utfordret av ulike fagmiljøer internasjonalt. Som et alternativ til moderniseringsteorien formulerte de en avhengighetsteori. De problematiserte hva utvikling var, og de snudde det hele på hodet: Hindringene for utvikling var *eksogene*, det vil si at de befant seg utenfor de tilbakeliggende landene eller regionene. Det handlet om feilslått statlig politikk, skjevt bytteforhold mellom u-landenes og i-landenes varer, internasjonal imperialisme eller andre forhold som virket utviklingshemmende. Utviklingen av sentrum og underutviklingen av periferien var dermed to sider av samme sak. Ifølge avhengighetsskolen måtte strategien være løsrivelse eller redusert avhengighet.¹³

Brox må klart kunne karakteriseres som en avhengighetsteoretiker. Han opponerte mot de økonomiske moderniseringsbestrebelsene. Han hevdet at NNP, som ville tvinge bygdefolk til å bli lønnsarbeidere, ikke hadde skjønt den landsdelen den skulle hjelpe. Han var også skeptisk til at utkantene ble tettere innvevd i overlokale systemer. «Jo sterkere lokalsamfunnet blir integrert i det økonomiske storsamfunnet, jo mer avhengig vil bygdefolk bli av avgjørelser de får stadig mindre kontroll over», skriver han i *Hva skjer i Nord-Norge?*¹⁴ Det var det moderniseringskritiske budskapet som ga boka politisk sprengkraft. Boka som kom i 1984, *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*, fikk atskillig mindre betydning, med unntak av den mer akademiske diskusjonen rundt den såkalte konsolideringshypotesen (se kapittel 5). De viktigste synspunktene til Brox var da allerede godt kjent, boka var fattig på konkrete forslag, og hele det politiske landskapet hadde endret seg – den tradisjonelle distriktpolitikken var på vei ut, og «høyrebølgen» hadde for lengst slått inn over norsk politikk.

Politisk gjennomslag

Hvilket gjennomslag fikk så Brox for sine tanker? Han fikk et betydelig gjennomslag på det ideologiske planet, men mindre når det kom til praktisk politikk. Det var også hans egen oppsummering. Han preget SFs og

¹² Rostow 1960.

¹³ Myrdal 1957, Frank 1969.

¹⁴ Brox 1966: 7–8.

seinere SVs distriktpolitiske program, og denne distriktpolitiske argumentasjonen kom til å stå sentralt i EF-kampen. Arbeiderpartiet ble også mer ivrig på å føre en distriktsvennlig politikk etter nederlaget i folkeavstemningen i 1972 og SVs valgseier i 1973. Distriktpolitikken ble imidlertid aldri en politikk som konsentrerte seg om hushold og lokalsamfunn, slik Brox ønsket. Hans største seire ble innkassert i debatten om bosettingsmønsteret og vekstsentre. I løpet av 1970-årene ble det eksisterende bosettingsmønsteret etter hvert akseptert og lagt til grunn for politikken. Det ble et mål å bevare «hovedtrekkene i bosettingsmønsteret». Samtidig ble vekstsentertanken og forslaget om å etablere basisområder i Nord-Norge i stor grad forlatt, ikke minst etter en iherdig innsats av Brox og hans kollega Handegård.¹⁵ Flere nye virkemidler ble dessuten innført i distriktpolitikken, deriblant ordningen med geografisk differensiert arbeidsgiveravgift, som raskt ble det tyngste virkemiddelet.¹⁶ Med det fikk Brox endelig gjennomslag for en av sine merkesaker, nemlig at distriktpolitikken ikke bare skulle innebære kapitalsubsidiering, men at det også måtte være anledning til å subsidiere bruken av arbeidskraft.

I næringspolitikken var gjennomslaget atskillig mindre, ikke minst i fiskeripolitikken. Med unntak av brakvalget i 1973, som også plasserte Brox på Stortinget, fikk SV aldri noe gjennomslag i fiskerikommunene og enda mindre hos fiskerne. Selv om slagordene og tankegangen i utallige protestaksjoner har vært basert på Brox og hans vyer om betydningen av et desentralisert kystfiske, så er det like fullt et faktum at det i hele etterkrigstiden fram til i dag har vært en bred konsensus om fiskeripolitikken blant samtlige partier på Stortinget, med unntak av først SF, seinere SV og, fra 2017, Rødt. Selv Senterpartiet, som har framstått som distriktenes store forsvarer, har stemt for både lukking av fiskeriallmenningen og, viktigere, fordelingen av kvotene. Skiftende regjeringer har så i all hovedsak fulgt de fordelingsnøkklene som Norges Fiskarlag har forhandlet seg fram til.¹⁷

På universitetene og i det akademiske miljø har Brox vært en toneangivende samfunnsforsker. På det nystartede Universitetet i Tromsø ble det for eksempel opprettet et eget studium i planlegging og lokalsamfunnsforskning,¹⁸ og Brox har hele tiden hatt sin trofaste tilhengerskare. Samtidig har han egget til debatt og motforestillinger.

¹⁵ Brox og Handegård 1974.

¹⁶ Teigen 2019.

¹⁷ Hersoug 2005, Christensen 2014.

¹⁸ Aarsæther 2024.

Blinde flekker

Brox fikk faglig motbør på mange punkter. Han ble tidlig kritisert for å gi et fortegnet bilde av landsdelen. Nord-Norge ble nærmest gjort synonymt med småbruk og sjark, og han skrev lite om byer og industri, som landsdelen også omfattet. Et annet ankepunkt var at han romantiserte livet på de tungdrevne småbrukene. Han ble også kritisert for å gjøre folks valg av yrke og bosted til en økonomisk kalkyle, der han så bort fra kulturelle forestillinger, verdier og forventninger, samtidig som han antok at det var en vedvarende preferanse for et uavhengig liv som fiskarbond. Overgangen «fra pliktsamfunn til mulighetstorg», som Reidar Almås¹⁹ kalte det, ble ikke fanget opp. Et fjerde punkt gjaldt Nord-Norges historie. Her ble det stilt spørsmål ved periodiseringen til Brox og betydningen han tillegger NNP og statlig politikk generelt. En litt annen kritikk gikk på det empiriske materialet, som til tider var svært selektivt. Det ble sagt at Brox generaliserte ut fra noen få kystbygder i Troms. Vi skal la disse temaene ligge, ettersom flere av dem behandles i andre kapitler. I stedet vil vi ta for oss fire transformasjoner som har gjort dagens Nord-Norge til noe ganske annet enn den landsdelen som Brox analyserte.

Nettverkssamfunnet og den digitale revolusjon

Brox var opptatt av hvordan de nordnorske kystsamfunnene ble innlemmet i større, overlokale systemer. Han beskrev dem i utgangspunktet som ganske isolerte og selvtilstrekkelige enheter, inntil de ble innhentet av lønnsarbeid og pengehusholdning, utvidete bo-, arbeids- og serviceregioner og velferdsstatlige ytelser. Men Nord-Norge har i over tusen år inngått i et internasjonalt varebytte gjennom handelen med tørrfisk og andre produkter. Landsdelen ble også tidlig underlagt kongemakt og kirkemakt, og den ble en del av nasjonen gjennom innføringen av folkeskole for alle, verneplikt, allmenn stemmerett, organisering i politiske partier og faglige organisasjoner, felles erfaringer med krig og okkupasjon og samlende markeringer og symboler som 17. mai-feiring og norske flagg.

Ikke minst har kommunikasjonsutbyggingen spilt en vesentlig rolle. På 1800-tallet ble det etablert dampskipsruter, og postgangen ble mer regulær. Hurtigruten, som ble grunnlagt i 1893, bandt kysten sammen.

¹⁹ Almås, Karlsen og Thorland 1995.

Fra slutten av hundreåret ble også telegrafstasjoner og telefonanlegg med rikstelefon satt i drift. En rekke aviser ble grunnlagt og holdt nå folk orientert om hendelser i inn- og utland. I mellomkrigstiden kom radioen. Nord-Norge fikk veiforbindelse til resten av landet i 1924, og i de neste tiårene fulgte en omfattende veiutbygging. De første flyrutene ble etablert som sjøflyruter i 1930-årene og deretter som landbaserte ruter med utbyggingen av kortbanenettet fra 1960-årene. Da startet også de første TV-sendingene i Nord-Norge. Felles for alle disse innovasjonene var at de brakte den store verden nærmere og endret tempo, tenkemåter og levesett lokalt.

I 1984 hadde vi fått våre første PC-er på UiT. Det var begynnelsen på en ny, stor omveltning – den digitale revolusjonen. I dag har vi internett, netlesere, søkemotorer, e-post, smarttelefoner, strømmetjenester, nye sosiale medier, skylagring, stordata og tingenes internett, og det diskuteres hva kunstig intelligens (KI) vil komme til å bety. Digitale tjenester og plattformer har blitt uunnværlige på alle samfunnsområder. Vi bruker dem fra morgen til kveld for kommunikasjon, informasjonssøk, handel, banktransaksjoner, offentlige tjenester, læring og underholdning.

Den digitale revolusjonen har redusert skillet mellom by og land. Med internettilgang, PC og mobil kan mange ta med seg jobben og bo hvor som helst. Under koronapandemien satt de heldige på hytta, i det minste noen dager i uka, men så langt har det ikke skjedd noen omfattende endringer av bosted eller arbeidssted. Det er i første rekke arbeidsoppgavene og kompetansebehovene som nå endres i raskt tempo. Repeterende og manuelle oppgaver blir automatisert, noe som gir økt produktivitet og verdiskaping. Det blir også skapt nye forretningsmuligheter. Mange små distriktsbedrifter driver i dag markedsføring og salg via internett, og de har selv fått tilgang til mer effektive og brukervennlige tjenester 24 timer i døgnet. Det eksperimenteres også med nye løsninger for offentlige tjenester i områder med spredt bosetting, mange eldre og stadig færre i skole- og barnehagealder.

Kort sagt: Her er både muligheter og trusler, men det er ikke tilfeldig at noe av det første perifere utkantkommuner etterspør, er god bredbånddekning. De vil styrke den digitale infrastrukturen, øke den digitale kompetansen i befolkningen og legge til rette for at lokale virksomheter kan ta del i den digitale omstillingen. Kravet er tilkobling, ikke frakobling.

«Da damene dro»

Det står lite om kvinnfolk i *Hva skjer i Nord-Norge?*. Fokus var på arbeidsplasser for *menn*, og disse ble sett som utslagsgivende for om folk ble værende eller flyttet. Boka førte i ettertid til en heftig debatt om fiskarbonden som begrep. Som opprinnelig påpekt av Saugestad²⁰ og Flakstad,²¹ var det som regel kona som var den viktigste del av «fiskarbonden», eller som det het i en seinere boktittel: *Feskarbonden og andre kvinnfolk*.²² Det kan diskuteres når husholdsøkonomien begynte å skranke, men kvinneflukten hadde definitivt startet allerede i 1930-årene, og den fortsatte etter krigen. Ifølge Elstad bidro strøm og innlagt vann til mindre behov for arbeidskraft i husholdet samtidig som utdanning og økt urbanisering medførte at jentene fikk langt flere alternativer. «Mødrene oppmuntra døtrene til å komme seg bort.»²³

Så seint som i 1984 fastholdt Brox at arbeidsplasser for menn var det sentrale, selv om det i en fotnote kom fram at han ønsket både utdanning og arbeid for kvinner. Men da hadde kvinneflukten fra landsbygda pågått i mer enn 50 år. Distriktpolitikken hadde kanskje ikke endret seg så mye, men synet på kvinner og kvinners prioriteringer hadde definitivt endret seg. Kvinneunderskuddet i mange kystdistrikter, som også Brox fant i 1984, måtte nødvendigvis ha en forklaring. Det var ikke bare mangel på arbeidsplasser som var problemet – det var også *kvaliteten* på arbeidsplassene. Fiskeindustriarbeid på den tiden var gjennomgående kaldt, fuktig og ensidig, i tillegg var det ofte permitteringer som følge av mangel på råstoff. Utdanning i skole- og omsorgsykker virket mer tiltrekkende. Framveksten av velferdskommunen medførte mange kvinnearbeidsplasser. Omsorg som tidligere var ulønnet og i stor grad skjult, ble nå omgjort til kommunale stillinger på sykehjem, aldershjem og barnehager. Det bidro utvilsomt til at flere, både hushold og enslige, kunne fortsette å bo relativt desentralisert. Men hovedstrømmen gikk den andre veien, fra utkanten til sentrum.

Brox fortsatte likevel sin insistering på at kystfiske og levering til lokale mottak skulle bidra til å konsolidere bosettingen. Ettersom et fåtall registrerte fiskere er kvinner, betyr det igjen fullt fokus på mannlige arbeidsplasser. Den filetindustrien som i 1980-årene sysselsatte mange kvinner, er

²⁰ Saugestad 1980.

²¹ Flakstad 1984.

²² Austrem og Ingebrigtsen 2001.

²³ Elstad 2023: 97.

i all hovedsak borte (reduisert fra 75 bedrifter i 1985 til 5–6 i 2025), mens arbeidsplassene i den konvensjonelle fiskeindustrien (tørrfisk, klippfisk og saltfisk) i stor grad er overtatt av fremmedarbeidere på sesongbasis. Manglende kjønnsperspektiv må nødvendigvis få konsekvenser, både når det gjelder å forstå flytteprosessene og ikke minst når det gjelder å utforme en ny distriktspolitikk.

Utdanningseksplasjonen

Da Brox gjorde sitt feltarbeid i Nord-Norge tidlig i 1960-årene, var utdanningsnivået lavt, særlig i kyststrøkene. Mange hadde bare noen få års skolegang, selv om det allerede i 1889 var blitt innført sjuårig folkeskole for alle. De få som tok sikte på en universitets- eller høyskoleutdanning, måtte reise ut av landsdelen. De fleste kvalifiserte seg for arbeidslivet gjennom *livets skole*. Det vil si at de lærte ved å ta del i arbeidsfellesskapene og tilegne seg de kunnskapene, ferdighetene og verdiene som de eldre generasjonene forvaltet, enten det var på havet eller på land. I tiåret etter 1960 skjedde det imidlertid store endringer. Det ble satset på å styrke folkeskolene utenom byene. Med niårig obligatorisk grunnskole ble også skolegangen forlenget, og det ble flere påbygningsmuligheter med nye fag- og yrkesskoler og gymnas. I tillegg fikk landsdelen universitet. Store etterkrigskull ble dermed sluset inn i et ekspanderende utdanningssystem.

Ottar Brox, selv sønn av et lærerektepar, hadde et tveydig forhold til formell utdanning.²⁴ Han pekte på at økt utdanning sikkert var viktig for økonomisk vekst og kunne være til berikelse for den enkelte. Samtidig var han skeptisk. Når de unge ble sittende flere år på skolebenken, fikk de en enveisbillett ut av bygdesamfunnene. Mange reiste bort, og de ble ikke lenger sosialisert inn i de tradisjonelle yrkeskombinasjonene. Dermed manglet de kvalifikasjonene for å overta. Den samme skepsisen kom til uttrykk i et notat til Landsdelskomiteen, der han advarte mot en rask utbygging av Universitetet i Tromsø på grunn av de negative effektene dette kunne få for nordnorske lokalsamfunn.²⁵

I dag tar de aller fleste videregående opplæring, og mer enn 40 % av alle over 16 år har utdanning fra universitet eller høyskole. Tanken om at ungdommen fra distriktene bør frarådes å ta utdanning for å bidra til å

²⁴ Brox 1966.

²⁵ Brox 1972.

bevare bosettingsmønsteret, er en fjern tanke. Lik rett til utdanning, uavhengig av familiebakgrunn, geografi og kjønn, har vært et grunnleggende prinsipp i norsk utdanningspolitikk, og utdanning har blitt betraktet som et gode, også blant bygdefolk. Her mener vi at Brox undervurderte den samfunnsomformende kraften som utdanningssystemet representerer. Utdanning har gitt den enkelte et utvidet perspektiv og større valgmuligheter. Satsingen på utdanning har vært avgjørende for å skape det avanserte velferdssamfunnet som vi i dag nyter godt av. Samtidig er det ingen tvil om at utdanning har virket sentraliserende, helt uavhengig av NNP. Det har gitt økt spesialisering og større behov for at det lokalt må finnes gode jobbmuligheter for to.

Det regionalpolitiske regimeskiftet

Brox kritiserte den tradisjonelle distriktspolitikken som la opp til en statlig forsert industrialisering av Nord-Norge. Men etter motkonjunkturpolitikken i 1970-årene og høyrebølgen i begynnelsen av 1980-årene fulgte et regionalpolitisk regimeskifte. Det var ikke lenger bare de tradisjonelle distriktene som hadde sysselsettingsproblemer. Industriområder over hele landet møtte store økonomiske utfordringer. Det var også mindre tro på at staten kunne drive næringsutvikling ovenfra gjennom lån, garantier og tilskudd. Politikken skulle nå være næringsnøytral. Næringsutvikling ble knyttet til innovasjon, som i stor grad måtte skje nedenfra. Det ble derfor mer opp til den enkelte region å fremme nyskaping og omstilling. Teknologisentre som Silicon Valley og Bostons Route 128 dannet modell, og det ble etablert forskningsparker og lansert programmer for å utvikle næringsklynger og innovasjonssystemer. Distriktspolitikken, som fokuserte på sysselsetting, bosetting og levekår i spredtbygde strøk, ble tonet ned.²⁶ I stedet ble det et mål å utvikle levedyktige regioner i alle deler av landet. Den helhetlige regionalpolitikken omfattet også storbyene, som nå ble trukket fram som viktige kunnskapssentre. Det ble lagt vekt på at ulike regionale behov og forutsetninger krever ulike utviklingsstrategier. Det ble dermed stadig mindre igjen av den distriktspolitikken som Brox kritiserte.

I dag er problembildet ytterligere forandret. Hovedutfordringen i distriktene er ikke lenger fraflytting og manglende sysselsetting. Som Aas-

²⁶ Teigen 2019.

brenn og Sørli²⁷ påpeker, har tidligere flyttinger og lave fødselstall skapt *uttynningsamfunn* som er enda mer griskrendte enn på 1980-tallet. De er ikke avfolket, men de har en stadig eldre befolkning. Nå handler det vel så mye om å skaffe folk til jobbene som å skaffe jobb til folkene. Dette gjelder både i privat og i offentlig sektor, men det er mest påtrengende i pleie- og omsorgssektoren, der behovene også er raskt voksende i større byer. Mange distriktskommuner, som må utføre de samme lovpålagte oppgaver som alle andre kommuner, uavhengig av størrelse, innbyggertall, økonomi eller geografi, har endt opp med dyre vikarbyråer og «fly inn–fly ut»-løsninger. I tillegg har mange av dem betydelige integreringsutfordringer. Mange flyktninger og asylsøkere kommer til en midlertidig mottakskommune før de får en permanent bosettingskommune. Dette er med på å skape samfunn med relativt høy gjennomtrekk – samfunn som er vesensforskjellige fra de Brox i sin tid analyserte.

Brox i dag: Veiviser eller villeder?

Vi kan skille mellom den smale distriktpolitikken, den brede distriktpolitikken og distriktpolitikk som en utilsiktet bieffekt. Den smale distriktpolitikken omfatter de virkemidlene og ordningene som inngår i Kommunaldepartementets programkategori 13.50 Distrikts- og regionalpolitikk. Den brede distriktpolitikken omfatter alle sektorpolitikkenes der distriktpolitiske hensyn er bygget inn. Den siste kategorien omfatter all offentlig politikk som ikke har noe distriktpolitisk siktemål, men som likevel har distriktpolitiske konsekvenser. Brox var i liten grad opptatt av den smale distriktpolitikken. Han fokuserte på den bredere næringsstøtten til distriktene (fiskeri, landbruk og industri),²⁸ og han betraktet konsolideringen av bosettingsmønsteret delvis som en utilsiktet bieffekt av statlig samferdselsutbygging og kommunalt forankret velferdspolitik.

Felles for de distriktpolitiske arbeidene som vi har presentert her, er også at de inneholder en syndefallsberetning.²⁹ Nord-Norge var tidligere en egalitær allmenning som ikke bare var åpen for alle som trengte sysselsetting, men som kunne tilby konkurransedyktige levekår. Fra en gullalder

²⁷ Aasbrenn og Sørli 2016.

²⁸ Brox var fra 1981 til 1984 med i Bygdeutvalget, et offentlig utvalg som utredet den statlige næringsstøtten til distriktene (NOU 1984: 21A og B).

²⁹ Arbo 1997.

under Nygaardsvold ble imidlertid den nordnorske kyst- og bygdeøkonomien suksessivt underminert. Næringsomstillingene i etterkrigstiden ble ifølge Brox regissert av politiske myndigheter i ledtog med sterke sektorinteresser. Selvsysselessettingsalternativet måtte undergraves for å gjøre helårig lønnsarbeid i byene attraktivt.

Brox mente at bortsett fra det økonomiske toppsjiktet og bunnsjiktet i bygdesamfunnene, som kunne se seg tjent med å flytte til byen, var ikke flytting et ettertraktet alternativ for bygdefolk flest. Hvis de flyttet, var det fordi de mistet det økonomiske grunnlaget og ble tvunget til å forlate bygdesamfunnene. De ble med andre ord presset ut. Han mente at byene ikke hadde noen tiltrekningskraft. I *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni* skrev han lettere ironisk: «Det er ingen som helst grunn til å tro at ungdom, like lite som eldre og gifte, trekkes som møll mot lyset av tettstedenes underholdnings- og servicetilbud.»³⁰ For å forklare flytteprosessene la han altså vekt på push-faktorer, ikke på pull-faktorer.

Men flytting er et resultat av en serie beslutninger der mange faktorer spiller inn – utdanning, arbeid, bolig, endret familiesituasjon, nettverk, eventyrlyst, ønsker om frigjøring og så videre. Flyttinger skjer ikke bare fra distrikt til by, men også den omvendte veien. I sum har det likevel vært en klar demografisk forskyvning fra utkant mot sentrum. Dette er ikke noe særnorsk fenomen, og vi tror det er fruktbart å se dette som en del av en bredere moderniseringsprosess og ikke som et resultat av en konspirasjon for å gjøre bygdene ubeboelige.

Nord-Norge i dag ser helt annerledes ut enn da NNP ble lansert. Den gangen bodde fortsatt tre av fire i spredtbygde strøk, og av den yrkesaktive befolkningen jobbet halvparten i primærnæringene. I dag bor tre av fire i byer og tettbygde strøk, og mer enn fire av fem jobber i tjenesteytende næringer. Selv om det bebodde Nord-Norge ikke har krympet vesentlig, bor en langt større andel av befolkningen nå sentralt. Mens distriktene tidligere hadde høye fødselstall og en relativt ung befolkning, noe som gjorde at folketallet kunne stabiliseres ved å redusere fraflyttingen, er det i dag knapt unge igjen til å flytte. De nye generasjonene vokser i all hovedsak opp i byene.

På ett punkt er vi i dag delvis tilbake til den samme situasjonen som i 1960-årene. Med Russlands invasjon av Ukraina og Putin-regimets utvikling i en stadig mer autoritær retning har vi igjen fått kald krig og minimalt

³⁰ Brox 1984: 81.

samarbeid i nord. Det utenriks- og sikkerhetspolitiske bildet er derfor ikke så forskjellig fra da Brox skrev *Hva skjer i Nord-Norge?*. Men den internasjonale situasjonen aktualiserer spørsmålet om hva som *nå* er den relevante regionen. For Brox var det Nord-Norge. Etter innføringen av direkte fylkestingsvalg i 1974 og en økende desentralisering av de distrikts- og regionalpolitiske virkemidlene ble fylkesgrensene viktigere. I Nordland har det primært handlet om Nordland, ikke om Nord-Norge, og det har vært en stadig rivalisering mellom de to fylkeshovedstedene Bodø og Tromsø. Den samiske mobiliseringen førte til sameloven og opprettelsen av Sametinget i 1987. Dette definerte en ny region. Etter Sovjetunionens sammenbrudd i 1991 ble Barentsregionen, nordområdene og Arktis viktige arenaer for grenseoverskridende samarbeid. I dag, etter at Finland og Sverige har blitt NATO-medlemmer, blir Nordkalotten og aksene Barentshavet–Østersjøen stadig oftere trukket fram som en relevant samarbeidsregion. Kort sagt: Det har blitt mange flere konkurrerende regionprosjekter.

Næringsutvikling har også blitt noe langt mer kontroversielt. Hva enten det dreier seg om utbygging av vindkraft, linjenett, gruvedrift, nye datasentre, olje- og gassutvinning, oppdrett eller turisme, er motstanden stor. Brox ville beskytte de nordnorske småbrukersamfunnene og yrkeskombinasjonen, men i dag er det hensynene til klima, natur- og miljøvern, strømpriser, eierskap og reindrift og samiske rettigheter som står i forgrunnen. Overturisme og press på boligmarkedene i byene har også blitt et viktig tema.

Brox og hans tilhengere har i årevis framhevet Nord-Norge som en ressursrik region, der kystsamfunnene hadde klart seg bra hvis de bare hadde fått tilbake de fiskeressursene som rettmessig tilkommer dem. Det er vanskelig å si hva som ville ha skjedd hvis trålerne ikke hadde sluppet til, og hvis kystfiskerne hadde beholdt sine historiske rettigheter. Da driver vi kontrafaktisk historieskriving. Stengningen av fiskeriallmenningen, som skjedde i 1989 og framover, var etter vårt syn helt nødvendig for å bevare ressursene.³¹ Men *måten* myndighetene stengte på, og hvordan *fordelingen* av kvotene foregikk, kunne ha vært gjort annerledes.³² Fordelingen kunne ha vært sterkere i favør av kystfiskerne, og det kunne ha vært lagt sterkere begrensninger på omsetningen av fiskerettigheter. Det var det imidlertid ikke politisk flertall for på Stortinget, og selv med en annen fordeling av

³¹ Holm 2001.

³² Hersoug 2005.

ressursene ville fiskerinæringen trolig ha spilt en beskjeden rolle med hensyn på å bevare bosettingsmønsteret.³³ Det er i dag en mye løsere kobling mellom fiskeflåte og bosetting enn det var i 1960- og 1970-årene. Økt videreføring i nord har vært etterspurt helt siden 1960-årene, men møter i dag fort på tollbarrierer i EU, som er det viktigste eksportmarkedet for norsk fisk. Veksten i kystnæringene i nord har i stedet kommet i havbruksnæringen, som i dag står for 70 % av den totale eksportverdien i sjømatnæringen, og som sysselsetter langt flere enn den tradisjonelle fiskerinæringen.³⁴

Kort oppsummert: Vi mener at de anbefalingene Brox kom med i henholdsvis 1966 og 1984 når det gjelder å styrke distriktene, spesielt i Nord-Norge, har begrenset verdi i 2026. Vi deler mange av de verdiene som Brox gjorde seg til talsmann for, både med hensyn til velferdsstaten, forvaltningen av fellesressurser og betydningen av mindre sosial ulikhet, men vi tror at den økonomiske og politiske situasjonen i dag er så forskjellig at distriktspolitikken blir nødt til å forholde seg til andre grep enn tilbakevending til tradisjonelle næringer. 50 år seinere er det nok også andre politikkområder enn distriktspolitikken som har større betydning for utviklingen i og av distriktene, slik som samferdselspolitikken, helsepolitikken, utdannings- og forskningspolitikken og ikke minst det kommunale inntektssystemet.³⁵

Til spørsmålet om hva som bør videreføres i arven etter Brox, finner vi kanskje størst verdi i bestrebelsene hans på å se samfunnet nedenfra, kritisk granske de utilsiktede konsekvensene av ulike sosiale ordninger og ønskene om å avdekke handlingsmuligheter. Da blir det viktig å se framover og unngå tilstivnede tankemønstre så vel som stivnede industrielle strukturer.

³³ Iversen et al. 2020.

³⁴ Iversen et al. 2025.

³⁵ Røvik 2012.

Referanser

- Almås, R., Karlsen, K.H. og Thorland, I. (1995). *Fra pliktsamfunn til mulighetstorg*. Rapport 5/1995. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning, Universitetet i Trondheim.
- Arbo, P. (1997). Alternative Nord-Norge-bilder: Perspektiver på regional næringsutvikling. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 9(4): 310–324.
- Arbo, P. (2007). Den regionale fellesnevner. *Plan*, 39(2): 20–27.
- Austrem, L.M. og Ingebrigtsen, G. (2001). *Feskarbonden og andre kvinnfolk*. Stamsund: Orkana forlag.
- Brox, O. (1963). Three Types of North Norwegian Entrepreneurship. I Barth, F. (red.): *The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1964a). Natural Conditions, Inheritance, and Marriage in a North Norwegian Fjord. *Folk*, 6: 36–45.
- Brox, O. (1964b). Avvisning av storsamfunnet som økonomisk tilpasningsform. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 5(1): 167–178.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1968). *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*. 1. utgave. Ås: Norges landbrukshøgskole.
- Brox, O. (1969). Recruitment and Organizational Stability in Industrially Underdeveloped Areas: Some Aspects of the Problem of Industrialization in the Cod-Fishery of North Norway. *Acta Sociologica*, 12(1): 20–28.
<https://doi.org/10.1177/000169936901200103>
- Brox, O. (1971). *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*. 2. utgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Brox, O. (1972). Notat til Landsdelskomiteen for Nord-Norge om universitetets rolle i landsdelen. Arbeidsdokument nr. 23, Landsdelskomiteen for Nord-Norge.
- Brox, O. (1978). *Regionale integrasjonsprosesser i Nord-Norge*. Prosjektrapport nr. 3. Tromsø: Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Brox, O. (1980). Mot et konsolidert busettingsmønster. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 21(3/4): 227–244.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Tromsø–Oslo–Bergen–Stavanger: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1989). *Kan bygdenæringene bli lønnsomme?* Oslo: Gyldendal.

- Brox, O. og Handegård, O. (1974). *Landsdelskomiteen for Nord-Norge: Kritikk og alternativer*. Tromsø: Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Christensen, P. (2014). *Havet, fisken og oljen 1970–2014*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Elstad, Å. (2023). Fiskarbonden i solnedgang. I Drivenes, E.-A. (red.): *I spenninga mellom lokalhistorie og globalhistorie: Historiefaget ved UiT gjennom 50 år*, 90–99. Septentrio Conference Series, 2023(2).
<https://doi.org/10.7557/5.7311>
- Flakstad, A.G. (1984). Kan endring innen kvinnearbeidet utløse strukturendringer? I Rudie, I. (red.): *Myk start – hard landing*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Frank, A.G. (1969). Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology. I Frank, A.G.: *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Hersoug, B. (2005). *Closing the Commons. Norwegian Fisheries from Open Access to Private Property*. Delft: Eburon.
- Holm, P. (2001). The Invisible Revolution – The Construction of Institutional Change in the Fisheries. Tromsø: Norges Fiskerihøgskole, Universitetet i Tromsø.
- Howlid Wærp, H. (2015). «... Langt der oppe mot nord.» Bilder av Nord i nordnorsk lyrikk – Fra Elias Blix til Morten Wintervold. *Nordlit*, 35, 79-102.
- Hersoug, B. og Leonardsen, D. (1979). *Bygger de landet? Distriktpolitikk og sosialdemokrati (1945–1975)*. Oslo: Pax Forlag.
- Iversen, A., Asche, F., Buck, M., Henriksen, E., Stein, J. og Svaalestuen, S. (2020). The Growth and Decline of Fisheries Communities: Explaining Relative Population Growth at Municipality Level. *Marine Policy*, 112: 103776.
- Iversen, A., Asche, F., Nyrud, T., Robertsen, R., Bendiksen, B.I., Cárdenas-Retamal, R. og Steinsbø, S. (2025). The Growing Importance of Aquaculture: The Case of Norwegian Salmon. *Reviews in Aquaculture*, 17: e70088.
<https://doi.org/10.1111/raq.70088>
- Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Duckworth.
- Paulsen, K. (1984). Da populismen seiret i Sosialistisk Folkeparti. SFs distriktpolitikk fra 1961–67. *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1: 119–137.
- Rostow, W.W. (1960). *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Røvik, K.A. (2012). Makt over Nord-Norge. I Jentoft, S., Nergård, J.-I. og Røvik, K.A. (red.): *Hvor går Nord-Norge? Et institusjonelt perspektiv på folk og landsdel*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Saugestad, S. (1980). Omsorgsbonden. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 21, 3–4.
- St.meld. nr. 85 (1951). *Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge*. Oslo: Handelsdepartementet.
- St.meld. nr. 29 (1963–1964). *Om virksomheten til Distriktenes utbyggingsfond i 1962 og om virkemidlene i distriktsutbyggingen*. Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet.
- Teigen, H. (2019). *Distriktspolitikken historie i Norge*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Aarsæther, N. (2024). *Samfunnsplanlegging gjennom 50 år. Tverrfagleg utdanning for lokal og regional utvikling*. Tromsø: Sepentrio Reports.
<https://doi.org/10.7557/st.2024.2>
- Aasbrenn, K. og Sørle, K. (2016): Uttynningsamfunnet 25 år etter. I Villa, M. og Haugen, M. (red). *Lokalsamfunn*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk

DYNAMISK ELLER KONSOLIDERT BOSETTINGSMØNSTER I NORD?

Jan Einar Reiersen

Ottar Brox var alltid opptatt av hvorfor folk slo seg ned og ble boende i de mange bygdesamfunn i Nord-Norge. Det var grunnlaget for hans tidlige forskningsinnsats. Med utgangspunkt i husholdsanalyser i ulike lokalsamfunn fikk han fram ny innsikt. I prosjektet Regionale integrasjonsprosesser i Nord-Norge fra slutten av 1970-tallet analyserte han hele bosettingsmønsteret fra konsentrasjonsfasen 1950–1970 til konsolideringsfasen på 1970-tallet. Han formulerte spennende hypoteser, men i ettertid viser det seg at bosettingsendringene ikke helt fulgte det mønsteret som Brox hadde kommet fram til. Kritisk etterprøving preger dette kapitlet, samtidig som det trekkes fram en del sentrale utviklingstrekk når det gjelder bosettingsutviklingen i Nord-Norge i de seinere tiårene.

Innledning

Spørsmål om grunnlaget for bosettingsmønsteret og hvordan regionale endringsprosesser finner sted, har interessert samfunnsgeografer, andre samfunnsforskere, historikere og politikere i lang tid. Hvorfor og hvordan har vi fått et så desentralisert bosettingsmønster? Når startet sentraliseringen med byvekst og bygdeavfolkning? Har sentraliseringsbølgen noen

gang blitt brutt, og hva skyldes det i så fall? Hvordan vil bosettingsmønsteret utvikle seg framover, og hvilke samfunnskrefter vil dominere utviklingen? Kan bosettingsmønsteret styres?

Dette er noen av spørsmålene som vil bli berørt i dette kapitlet. Bakteppet er Ottar Brox' såkalte konsolideringshypotese, klarest formulert i boka *Nord-Norge. Fra allmenning til koloni*.¹ Den går i korthet ut på at de regionale utviklingsprosessene i Nord-Norge etter 1970 ikke kan beskrives ut fra en selvforsterkende vekst i sentrum. Brox mente at den sentraliseringen som skjedde fra omkring 1950, ble brutt og avløst av en konsoliderende bosettingsutvikling.

Hva menes med bosettingsmønsteret?

Bosettingsbegrepet ble definert av geografen Hallstein Myklebost i avhandlingen *Norges tettbygde steder 1875–1950*.² Her klassifiseres bosettingen enten som spredt eller tett. For å være et tettsted må husene ikke ligge mer enn 50 meter fra hverandre, og det må bo minst 200 innbyggere på stedet. De som bor utenfor slike konsentrasjoner, bor spredt. Tettstedene klassifiseres videre etter størrelse og funksjon, mens spredtbygde områder er en samlekategori. Definisjonene har ikke noe med kommunegrenser å gjøre. Innenfor hver kommune kan det være mange tettsteder.

Selv om det kan reises flere innvendinger mot dikotomien tett–spredt, brukes begrepene fortsatt. Den viktigste analytiske endringen er innføringen av begrepet «pendlingsregioner», som består av mellomstore og store tettsteder med et (dag)pendlingsomland. Begrepet brukes for å karakterisere funksjonelle byer, som omfatter spredtbygde områder og mindre tettsteder.³ Disse har et felles arbeidsmarked og i mange tilfeller også et integrert bolig- og servicemarked. Slike byregioner kan ofte omfatte boligområder og lokale samfunn i flere kommuner. I mange regionale analyser brukes likevel kommunen som minste geografiske enhet. Mange kommuner kan inngå i byregionens pendlingsomland. Studier av politikk og samfunnsutvikling er imidlertid primært knyttet til kommuner og hva som skjer i disse.

¹ Brox 1984.

² Myklebost 1960.

³ Myklebost 1985.

I bosettingsanalyser er det viktig å huske på at kommunene er svært ulike med hensyn til størrelse og geografisk utstrekning. De egner seg derfor ikke til å analysere et bosettingsmønster og endringsmønster. Tromsø med nesten 80 000 innbyggere og et stort areal kan ikke sammenlignes med eksempelvis Røst, Lavangen eller Nesseby med under 1000 innbyggere og et lite landareal. Likevel må det nevnes at for å få fram det store bildet av forskjeller mellom regioner og landsdeler i et sentrum–periferi-perspektiv er det ofte tilstrekkelig å benytte seg av kommunedata fra Statistisk sentralbyrå (SSB).

Faser i nordnorsk bosettingsutvikling

Ottar Brox sier at nordnorsk bosettingsutvikling må forstås som det samlede utslag av individers og gruppers strev etter å realisere sine prosjekter.⁴ Dette er i tråd med hans grunnleggende måte å analysere samfunnet på. Om han klarer å gjennomføre dette i sin regionale analyse, kan diskuteres. I prosjektet Regionale integrasjonsprosesser i Nord-Norge fra slutten av 1970-tallet deler Ottar Brox bosettingshistorien inn i tre faser.⁵

Fase I, som går fram til cirka 1950, gir han betegnelsen småbrukersamfunnet. Den er preget av et hushold som kombinerer sjølforsyning med kontantinntekter fra salg av egen produksjon (fisk, jordbruksprodukter) og lønnsarbeid. Spredt bosetting er et dominerende trekk. I 1950 bodde 273 000 personer eller omkring 75 % av Nord-Norges befolkning i spredtbygde strøk. Brox er selvsagt oppmerksom på at det finnes tettsteder knyttet til gruvedrift og handel, samt fiskevær, som på grunn av topografiske forhold har en konsentrert bebyggelse med over 200 innbyggere. Dette er grunnen til at halvparten av Finnmarks befolkning på 1950-tallet bodde på små tettsteder, de fleste av disse var fiskevær.

Fase II (1950–1970) kalles *sentraliseringsfasen*, karakterisert ved kraftig tettstedvekst og klare avfolkningsforløp. Brox hevder at den veksten er kumulativ, preget av industrietableringer. Den er dominert av statlig planlegging, basert på sosialøkonomisk tankegods, kalt modernisering. Veksten er selvforsterkende og framskyndes av politiske myndigheter gjennom regionale planer, som Nord-Norge-planen, samt distriktspolitiske virke-

⁴ Brox 1984: 59.

⁵ Brox 1980.

midler. Statlig industrireising som i Mo i Rana og satsing på trålfiske og fryseindustri hører med i dette bildet.

Fase III (1970–1980) kaller Brox *konsolideringsfasen*. Den preges av at tettstedene vokser langsommere, og at nedgangen i utkantområdene nesten stopper opp. Det skjer altså et brudd med den selvforsterkende utviklingen. Brox antyder at *sektor* eller *segment* er viktigst for å forstå utviklingen i fase III.

I Brox' prosjekt om regionale integrasjonsprosesser skifter han perspektiv fra husholdsbeslutninger og lokalsamfunn til regional analyse av endringer i bosettingsmønsteret. Det krever andre metoder og andre typer data.

Sentraliseringsfasen – analysemodeller

I boka *Nord-Norge. Fra allmenning til koloni* dokumenterer Brox, som flere andre samfunnsforskere, de bosettingsendringene som foregikk i fase II, dokumentert gjennom tall for tett og spredt bosetting, men også befolkningsendringer i de 588 tellekretsene som Statistisk sentralbyrå opererte med for Nord-Norge. Ifølge Brox ville de observerte konsentrasjonsprosessene være kumulative. Selv om han ikke direkte refererer til den svenske sosialøkonomen Gunnar Myrdal,⁶ er det rimelig å knytte den modellen han bruker, til Myrdals arbeid. Myrdals utgangspunkt er kritikken av internasjonal handelsteori, som la vekt på stabil likevekt over tid. Myrdal mente imidlertid at systemet knyttet til handel utviklet seg mot ubalanse og kumulativ vekst. Dette ville føre til kapitalbevegelser og migrasjon i retning sentrum. Disse dragsugseffektene («backwash effects») vil stadig forsterke hverandre.

De kumulative vekstprosessene knyttet til regionale utviklingsforløp er grundig beskrevet av samfunnsgeografen Knut Bjørn Lindkvist.⁷ I norsk sammenheng er samfunnsgeografen Tor Fr. Rasmussens modell om «urbaniseringens ubønnhørighet»⁸ den mest brukte for analyser av norsk bosettingsutvikling. Den er nærmest deterministisk med vekt på næringsendringer og vekst i byregioner. Brox' tilsvar til dette er at urbaniseringen

⁶ Myrdal 1957.

⁷ Lindkvist 2002.

⁸ Rasmussen 1968: 62–82.

ikke er noe som «går av seg sjøl» – han legger avgjørende vekt på at statlig politikk og planlegging forsterker sentraliseringen.

Bosettingsutviklingen i sentraliseringsfasen

At folketallet økte i byene og tettstedene og gikk tilbake i spredtbygde områder, henger sammen med at særlig yngre folk flyttet fra periferi til sentrum. Sentre vokser på bekostning av utkantene. Vi kjenner til uttrykket «flukten fra landsbygda». Primærnæringene rasjonaliseres, mens de tettstedsdominerende næringene som industri og tjenesteyting har behov for ny arbeidskraft. Stadig flere kvinner går ut i lønnet arbeid. Den omfattende kommunesammenslåingen som ble gjennomført midt på 1960-tallet, er en del av sentraliseringspolitikken.

Tabell 1. Befolkningsutvikling i tett- og spredtbygde områder 1950–1980

	1950–1960	1960–1970	1970–1980
Finnmark spredt	–4,70 %	–20,80 %	–13,10 %
Troms spredt	–6,60 %	–11,60 %	–9,40 %
Nordland spredt	–10,80 %	–18,40 %	–15,00 %
Finnmark tettsteder	27,10 %	23,20 %	11,30 %
Troms tettsteder	41,60 %	32,40 %	23,80 %
Nordland tettsteder	37,90 %	23,60 %	14,80 %

Kilde: Gjessing, Myklebost og Solerød.⁹

⁹ Gjessing, Myklebost og Solerød 1984: 47, 81 og 119.

I alle tre fylkene gikk innbyggertallet i de spredte områdene tilbake i perioden 1950–1970, mest i Nordland. Tabellen viser klart at tilbakegangen var større i alle fylkene på 1960-tallet enn på 1950-tallet. Mange små, for det meste isolerte steder, ble helt avfolket.¹⁰ Dette er med på å underbygge teorien om kumulativ vekst. På den andre siden er bildet det motsatte for tettstedsveksten. Befolkningsveksten i byer og tettsteder var kraftigst i alle tre fylkene på 1950-tallet og klart lavere på 1960-tallet. Det passer ikke med teorien.

Noen demografiske faktorer, som Brox ikke har tatt hensyn til, er at det var stor nettoutflytting fra Nord-Norge. Folk flyttet nemlig ikke bare inn til byer og tettsteder i Nord-Norge. Nettoutflyttingen sørover var årlig på over 2000. Oslo-området var flyttemålet for de fleste. Dette viser at hele landet og hierarkiet av byer må være med i en regional analyse.

I siste halvdel av 1960-tallet var den årlige nettoutflyttingen fra landsdelen dobbelt så stor som tidligere i sentraliseringsfasen, med omkring 4000 per år. Flytting sørover kan forklare hvorfor tettstedsveksten i Nord-Norge ble klart mindre. De nordnorske byene klarte ikke å absorbere den økende utflyttingen fra distriktene. Fra så å si alle kommunene var det betydelig nettoutflytting sørover, et mønster som stort sett har vedvart siden.

1970-tallet: Brudd og konsolidering

Det mest spennende og utfordrende med Brox' analyse er hans hypotese om at det omkring 1970 skjedde et brudd med den kumulative sentraliseringen, og at bosettingsmønsteret ble konsolidert. Myklebost¹¹ mener imidlertid at dette bruddet skjedde allerede på midten av 1960-tallet, på nasjonalt nivå.

Tabellen viser at tettstedsveksten i perioden 1970–1980 var lavere, og at tilbakegangen var mindre i spredtbygde områder sammenlignet med konsentrasjonsfasen. Spørsmålet er om det skjedde en konsolidering. Brox henviser ikke bare til tallene for tett og spredt. Han innfører også byregionbegrepet, hvor det legges vekt på betydningen av den storstilte vegutbyggingen, med framveksten av privatbilismen, som fant sted i disse årene. De som pendlet inn mot bysentre, ble registrert som bosatte i distriktet, altså kunne bosettingen opprettholdes uten at det blir skapt ny sysselsetting lokalt.

¹⁰ Reiersen 2001.

¹¹ Myklebost 1985.

Drivkrefter og forklaringsmodell

En analyse av bruddet med sentraliseringsfasen krever en kompleks forklaringsmodell. Næringsutvikling og næringspolitikk, sammen med distrikts-, velferds-, utdannings- og samferdselspolitikk, inngår i modellen. Men det gjør også kommunene, både som redskap for nasjonale myndigheter og som selvstendige utviklingsaktører.¹² 1970-tallet ble kalt «distriktenes tiår». Målsettingen «om å bevare hovedtrekkene i vårt nåværende bosettingsmønster» ble ikke bare en nasjonal målsetting, men noe som talspersoner fra de fleste sektorene sluttet seg til.¹³ Bosettingsmålsettingen ble ikke konkretisert, men det er rimelig å anta at med «hovedtrekkene» ble det siktet til kommunenivået, en enhet som hadde minst ett levedyktig senter. På 1970-tallet fortsatte tilbakegangen i sysselsettingen innenfor primærnæringene, men nå stagnerte også industrisysselsettingen. Mange bedrifter ble splittet opp i en produksjonsdel og en administrativ del. Produksjonsdelen ble ofte flyttet ut til noe mindre steder eller til lavkostland. Kabelfabrikken som flyttet produksjonsdelen til Rognan, utenfor Bodøs dagpendlingsomland, er et slikt eksempel.

På skole og utdanningsområdet skjedde det mye fra slutten av 1960-tallet. Ungdomsskolen ble obligatorisk, samtidig som strukturen av barneskoler i stor grad var intakt. Utbygging av kommunale helsetjenester, særlig sykehjem, bidro til å styrke kommunesentrene som på denne måten kunne vokse gjennom offentlige arbeidsplasser, noe som i stor grad tilførte kommunene kompetanse.

I tillegg fortsatte fylkeskommunene og staten en storstilt vegutbygging, med bruer og tunneler, noe som bandt landet sammen. Utbyggingen av det videregående skolesystemet og høyere utdanning må også nevnes. Universitetet i Tromsø og Høgskolen i Bodø, og etter hvert også Alta, kom i denne perioden. Her ble det etablert akademiske fagmiljøer og utdannet fagpersonell som Nord-Norge trengte, og et flertall av disse ble boende i landsdelen, iallfall i en lang periode.¹⁴

For de private tjenesteytende bransjene er bildet sammensatt. Det var et desentralisert mønster av dagligvarebutikker i bygdene, mens spesialforretninger og spesialiserte tjenester krevde et større kundegrunnlag, og disse ekspanderte i sentrumsområder. Samspillet mellom marked og politikk

¹² Se Larsen og Aarsæther (red.) 1985.

¹³ Reiersen 1981.

¹⁴ Fulsås 1993.

står sentralt. Brox har ingen helhetlig modell for å forklare konsolideringsfasen. Han sammenfatter denne fasen som produkt av (1) økende pendling, (2) lav yrkesdeltaking og (3) stor statsavhengighet. Her underspiller han den næringsøkonomiske omstillingen og betydningen av velferds kommunen – og «utviklingskommunen».¹⁵

Kan konsolideringen dokumenteres?

Svakere tilbakegang i spredtbygde områder, tilsier ikke nødvendigvis at bosettingsmønsteret er konsolidert slik Brox hevder. Befolkningsnedgangen varierer fortsatt fra 9,4 % til 15 % i fylkene. Samfunnsgeografen Jens Chr. Hansen har i artikkelen «Bosettingsmønsteret i utkant: Stabilt eller dynamisk?» en grundig, empirisk basert kritikk av Brox' konsolideringshypotese.¹⁶ Med utgangspunkt i fire kommuner (Hadsel, Lødingen, Andøy og Alta) dokumenterer han at tilbakegangen er like stor i de spredtbygde områdene som i sentraliseringsfasen. Unntaket er to kretser i Alta, som er innenfor dagpendlingsområdet til kommunesenteret. Kommunesentrene vokser kraftig, med unntak av Andenes. Hvordan møter Brox så denne kritikken? Han er erklært tilhenger av Karl Poppers vitenskapsteoretiske syn om at all kunnskap er foreløpig og dermed falsifiserbar.

Men når Brox tar for seg Hansens dokumentasjon, virker det som om han er mer opptatt av å forsvare sin egen hypotese enn å se om Hansens studier og andre data kan bidra til å falsifisere den. Skulle han fulgt Popper, ville spørsmålet vært om Hansens og SSBs data kan bidra til å falsifisere konsolideringshypotesen, men det gjør han ikke. Brox imøtegår derimot Hansen på tre måter. For det første ved å henvise til befolkningsdata fra en utkantundersøkelse i Troms som peker i en litt annen retning.¹⁷ Geografiske forskjeller mellom de tre nordnorske fylkene nevnes også.

For det andre hevder Brox at befolkningsutviklingen ikke sier alt om bosettingsmønsteret. Boligbygging er ikke med i bosettingstallene, og i mange spredtbygde områder kommer det nye boliger på 1970-tallet. Det er blant annet påvist i Salangen kommune,¹⁸ der det ble bygget dobbelt

¹⁵ Finstad og Aarsæther (red.) 2003.

¹⁶ Jens Chr. Hansen i Nilsen, Reiersen og Aarsæther (red.) 1982.

¹⁷ Brox henviser til en upublisert rapport av Jan Henry T. Olsen som undersøker 19 steder med fra 1 til 99 innbyggere i Troms som utgjør bare 3,4 promille av fylkets befolkning.

¹⁸ Reiersen 1982.

så mange nye boliger på 1970-tallet som tiåret før. Men Brox trekker ikke boligbygging inn i sin analyse av konsolidering. Og det er ikke bare ny boligbygging som er viktig i bosettingssammenheng; fraflyttede boliger blir i mange tilfeller tatt i bruk av andre. For det tredje hevder Brox at Hansen ikke problematiserer om de spredtbygde kretsene har vegtilknytning. Selv om Hansen ikke redegjør for dette, betyr det ikke at dataene hans er lite relevante. Siden vegutbyggingen fortsatte på 1970-tallet, skulle det tvert imot være et argument som talte for redusert befolkningstilbakegang, gjennom bedre muligheter for pendling. Regional integrasjon gjennom pendling fra geografisk større områder rundt de større tettstedene og byene økte på 1970-tallet. Samfunnet utviklet seg i et senter–omlandssystem som i noen grad var i balanse og i større grad utgjorde et gjensidig avhengighetsforhold. Men når Brox påstår at befolkningsveksten er tilnærmet like stor i omlandsbygdene som i sentrene, mangler han empirisk belegg.

Utviklingen etter 1980 – drivkrefter og bosettingstrekk

Hva har skjedd de siste 40–50 årene? Sentraliseringen, i form av at stadig flere bor i tettsteder og byregioner, fortsetter. Samtidig har mange små og mellomstore tettsteder vært preget av tilbakegang. Styrken i byveksten har variert fra år til år. Det samme gjelder tilbakegangen i de spredtbygde områdene. Det er færre steder som blir totalt avfolket. Den demografiske utviklingen har vært preget av redusert fødselshyppighet og lengre levealder. I tillegg har mønsteret med betydelig nettoutflytting sørover fortsatt. Det gjelder både i byene, på mindre tettsteder og i de spredtbygde områdene.

Arbeidsinnvandring er et viktig fenomen som har foregått i alle kommunene i flere tiår. Mens det i sentraliseringsperioden først og fremst var snakk om arbeidsplasser, eller fraværet av lokale arbeidsmuligheter, har mangel på fagfolk og kompetanse i mange næringer og sektorer vært den nye gjennomgangsmelodien, både i senter og utkant. Polakker, svensker og folk med andre nasjonaliteter har flyttet til Norge og bidratt til å opprettholde folketallet, iallfall redusere tilbakegangen, i svært mange kommuner. I flere perioder er det i tillegg bosatt flyktninger rundt om i hele landet. Minst tre bølger bør nevnes. Den første fra Balkan på 1990-tallet, så fra

Syria og i de seinere år fra Ukraina. Disse flyktningene registreres som nye innbyggere i de kommunene de blir bosatt i. Uten disse ville folketallet gått kraftig tilbake i svært mange kommuner. Når det gjelder nye næringer som oljevirkksomhet og fiskeoppdrett, er det noen viktige særtrekk sett i et bosettingsperspektiv. Arbeidstidsordningene for offshorearbeiderne gjør at de i prinsippet kan bo hvor de vil. Derfor er det mange oljearbeidere som bor i spredtbygde områder, spesielt på Vestlandet.

Oppdrettsnæringen, som har vokst mye de siste 40 årene, ikke minst i Nord-Norge, er en distriktsnæring. Fjorder og kystnære havområder er blitt en ny naturressurs på linje med det kystnære fiskeriressurser og jordbruksarealer i sin tid var. Den økende turismen har også hatt positive effekter mange steder i distriktene. Når kunde- eller befolkningsunderlaget er grunnlaget for privat og offentlig virksomhet, legges de minste enhetene ned. Det har gjort seg gjeldende for dagligvarebutikker og barneskoler.

Den rivende teknologiske utviklingen har stor betydning på alle områder. Sparebankene hadde omkring 1980 filialer i de fleste norske kommuner. Banktjenester er i stor grad blitt overført til nettbankene. Bankfilialer, og dermed arbeidsplasser, er forsvunnet, ikke minst i distriktene. Folk kjøper ikke lenger frimerker og utfører andre tjenester på postkontorene. Tjenestene er overtatt av butikker og bensinstasjoner. Den ekspanderende netthandelen tar store enheter seg av.

Krymper bosettingsmønsteret fortsatt?

Uten at Brox sier det direkte, tyder mye på at han mente at det konsoliderte bosettingsmønsteret fra 1980-tallet ville holde seg intakt, selv om folketallet gikk noe tilbake i de spredtbygde områdene. At bosettingsmønsteret, forstått som steder hvor det bor folk, endrer seg langsommere enn hva befolkningsendringene på de samme steder forteller, er det viktig å være oppmerksom på. Først når den siste fastboende dør eller flytter, blir bosettingsmønsteret endret. Når bygder har fått veg, fergeforbindelse eller andre infrastruktureltak, ser det ut til at stedet overlever. Eksempelvis fikk det lille øysamfunnet Myken på Helgelandskysten, med 8 fastboende, men likevel flere produksjons- og turistbedrifter, en ny sjøkabel til over 44 millioner kroner i 2024. Mange småsamfunn framstår i dag som det Kristian Aasbrenn kaller *uttynningssamfunn*, det vil si «et samfunn preget av

nedgang i befolkning og sysselsetting over tid, uten at det fører til full avfolkning».¹⁹ Myten om at «når vegen kom, så ble den brukt til det siste flyttelasset», har lite empirisk belegg. Hamningberg på Varangerhalvøya er kanskje det eneste eksempelet som kan dokumenteres.²⁰ Brox hevdet at bygging av nye boliger var en vel så god indikator som befolkningsutvikling. På 1970-tallet foregikk det som nevnt en betydelig boligbygging i distriktskommunene. Seinere har boligbygging mer eller mindre stoppet opp i mange utkantkommuner. Å bruke den som indikator vil være direkte misvisende. Det som derimot er interessant når det gjelder boligmassen i utkantstrøkene, er bruken av gamle boliger til fritidsformål. Sammen med hyttebygging er fraflyttede hus blitt en del av en slags «dobbel bosetting». Eksempelvis er det i Karlsøy kommune, med 2200 innbyggere fordelt på 1060 husholdninger, hele 700 fritidsboliger. Dette forteller hvor viktig disse er for å forstå dagens bosettingsmønster. Vi husker alle Jahn-Arill Skogholts «Bygdevise» fra 1970.²¹

*Kor e hammaren, Edvard, du treng han vel no
Når døra skal spikras igjen
For i utbygda, Edvard, skal ingen mann bo
Du skal reise til byen, min venn*

I dag kunne kanskje teksten vært slik:

*Kor e hammaren, Edvard, du treng han vel no
No når huset skal fikses igjen
For i utbygda, Edvard, vil feriefolk bo
Byen e'kj heile livet, min venn*

Fastboende og fritidsfolk er avhengige av hverandre, i alt fra snøbrøyting til sosiale aktiviteter. I de fleste bygdene er det også innlagt fiber som gjør det mulig for mange å arbeide fra fritidsboligen.

¹⁹ Aasbrenn 1997.

²⁰ Nilsen 1970. Molo- og vegsakene forårsaket avfolkning.

²¹ Jack Berntsen gjorde visa kjent.

Tromsø-regionen: Senter–omland

Karlsøy kommune, som sammen med Tromsø, Balsfjord, Lyngen og Storfjord utgjør Tromsø-regionen, kan brukes for å illustrere regionale utviklingsforløp. Tidlig på 1950-tallet var de regionale integrasjonsprosessene svake. Noe handel foregikk, og ungdommer flyttet til Tromsø, som var i vekst. En interessant senter–omland-avhengighet bør likevel nevnes. Fra siste halvdel av 1800-tallet og fram til utpå 1960-tallet gikk det mange melkebåter langs fjordene og rundt øyene i Tromsø og nabokommunene.²² Det var nødvendig å skaffe melk til de stadig flere innbyggerne i byen.

I 1950 bodde det over 15 500 mennesker i tettstedet Tromsø, og tallet vokste kraftig hele tida. Denne etterspørselen medførte at småbøndene kunne øke produksjonen og skaffe seg kontanter. Resultatet ble dermed en fordel både for byfolk og bønder. I tillegg til lokalbåtene reiste også bygdefolk til byen med melkebåtene når de skulle utføre ærender og besøke slekt og venner. Når det i 1960 kom bru til fastlandet og i 1974 til Kvaløya, og nye veger bandt regionen sammen, utviklet det seg nye kontaktmønstre. Administrasjons- og handelsbyen Tromsø, og etter hvert også universitetsbyen, hadde behov for ny arbeidskraft. Innflyttingen var stor, ikke minst fra nabokommunene. Tall fra 1990-tallet og fram til cirka 2010 viser at nesten 50 % av de som flytter fra de nevnte nabokommunene, har hatt Tromsø som endestasjon.

Pendlingsomlandet utvides geografisk fra et lite område på Tromsøya på 1950-tallet til å omfatte nesten hele regionen de siste tiårene. Tromsø er en viktig arbeidsplass for mange yrkesaktive i Balsfjord, Karlsøy, Lyngen og Storfjord. Det dreier seg om både dag- og ukependling. Mens flyttinger endrer bosettingsmønsteret, bevarer pendling det eksisterende bosettingskartet. I omlandskommunene produseres det også kortreist mat fra fiskeriene og jordbruksvirksomheten. Lyngenlam, «Angus» (storfekjøtt fra Ringvassøy) og Reinøy sjømat kan stå som eksempler på dette. De viktigste vekstfaktorene for Tromsø by er likevel et resultat av offentlige investeringer. Universitetet og sykehuset har betydd mest. Dette er virksomheter som hele Nord-Norge nyter godt av. I kjølvannet av disse har det blitt etablert og videreutviklet mange spesialiserte private bedrifter med et stort geografisk nedslagsfelt. Det er ingen virksomheter som er omlokalisert fra

²² Opplysningene er hentet fra et foredrag som lokalhistoriker Reidar Vollstad holdt i Tromsø Arktiske Rotaryklubb i 2025.

omlandet til byen. Det er relativt få rene vareproduserende industribedrifter i Tromsø. Bygda Furuflaten i Lyngen er det eneste konsentrerte og dynamiske industrimiljøet i hele regionen.²³

Men Tromsø har utviklet svært mange tjenesteytende funksjoner som blant annet gjør at fiskeflåten kan levere fisk fra havgående fartøyer til fryselagrene. Fram til boikotten av Russland på grunn av krigen mot Ukraina fikk også russiske båter utført reparasjons- og vedlikeholdsoppdrag i byen. Samtidig lot mannskapsbytte seg lett gjennomføres. Tromsø fikk egen flyplass i 1964. Det styrket byens knutepunktfunksjon.

At Tromsø framstår som en attraktiv by for utflytterne fra så å si hele landsdelen, og at dette er med på å redusere utflyttingen sørover, er nok så innlysende. Paradokset er at svært mange tromsøværing, både unge voksne, familier og en god del eldre, flytter til Oslo-området og andre steder i Sør-Norge selv om det finnes utdanningstilbud, arbeidsmuligheter og mange bokvaliteter i byen. Den omfattende nettoutflyttingen sørover har vart så å si hele etterkrigstida.

Bosettingsutvikling og regional utvikling framover

Bosettingsmønsteret er ikke stabilt. Mye tyder på at det fortsatt vil krympe, men langsommere enn tidligere. De fleste isolerte boplassene er allerede avfolket, og det er mulig å bile fram til der folk bor. Unntak finnes, eksempelvis flere øysamfunn på Helgeland. Uttynningsamfunnene går en vanskelig tid i møte. Bønder, fiskere og andre innbyggerne vil måtte fortsette kampen for å overleve. Selv om skolen, barnehagen og butikken er lagt ned, er det viktig at vegen brøytes og vedlikeholdes. Trange kommunale og fylkeskommunale budsjett kan lett føre til at utkantene med få fastboende blir en salderingspost.

Når vi framover skal analysere bosettingsmønsteret, holder det ikke bare å se på tallene for tett og spredt bosetting. Funksjonelle regioner som omfatter omlandet til byer, utgjør en viktig analysekategori i en bosettingsanalyse. Kommuner, og en typologisering av disse, brukes ofte i regionale analyser. Det kan være tilstrekkelig, men kan i en del tilfeller dekke over reelle forskjeller.

²³ Pedersen og Lanes 2018.

Brox har gjennom sine dristige hypoteser om bosettingsendringer i perioden 1950–1980 skapt interesse og debatt om bosettingsmønsteret. Det er få, som han, som har forsøkt å utvikle et samlet helhetlig utviklingsperspektiv. Brox inspirerte dermed til regionale bosettingsanalyser, selv om hans dokumentasjon ikke er god nok.

Tall fra SSB og empiriske studier understreker at bildet er annerledes. Brox har ved å trekke inn regionale integrasjonsprosesser rundt byene, fått fram noen viktige poeng. At vegutbygging har ført til at spredtbygde områder har større muligheter for å overleve til tross for befolkningsnedgang og nedlegging av virksomheter, er et utgangspunkt for nye regionale analyser.

Kan bosettingsutviklingen styres?

Flytting er noe myndighetene ikke kan styre direkte. Likevel er det klart at flytting ikke skjer i et vakuum. Det er noe Ottar Brox alltid la vekt på. Det er god grunn til å hevde at i sentraliseringsperioden på 1950- og 1960-tallet ble flytteprosessene i stor grad bestemt av den nasjonale politikken. Flytting foregikk i hovedsak til steder hvor det ble etablert nye arbeidsplasser. Gjennom planer, som Nord-Norge-planen og Landsdelsplanen for Nord-Norge²⁴, skulle landsdelen moderniseres. Utbygging og lokalisering av nye bedrifter og institusjoner for å utvikle sterke sentre – desentralisert konsentrasjon – var strategien. Endringer i bosettingsmønsteret var en nødvendig konsekvens. Dette var noe av fundamentet i Brox' kritikk av den statlige regionalpolitikken.

I den såkalte konsolideringsfasen var velferds- og utdanningspolitikken redskapene. Selv om ikke all statlig politikk var like bevisst på de positive geografiske fordelingseffektene, var resultatet et helt annet enn i sentraliseringsfasen. Det var kommunesentrene som sto for mesteparten av veksten.

De siste tiårene er det ikke bare påvirkning og styring av arbeidsplasser som er oppgaven. I stadig større grad er det behovet for faglært arbeidskraft og kompetanse det er snakk om. Disse er ikke så lett å styre. Tilrettelegging gjennom utdanningspolitikken og ulike stimulerings tiltak bidrar til å skaffe fagfolk i ulike sektorer. Når det er etterspørsel etter arbeidskraft og fagfolk i hele landet, er det ofte distriktene som har de største problemene.

²⁴ Se kapittel 7 om planlegging av Nyseth og Hagen.

Nord-Norges andel av befolkningen i landet har gradvis blitt mindre, fra over 12 % i 1950 til 11,5 % omkring 1980 og 9,3 % i 2025. Likevel har folketallet i Nord-Norge økt fra 403 000 i 1950 til 484 000 i 2025. Den relative reduksjonen nasjonalt sett skyldes en vedvarende nettoutflytting. Denne er urovekkende høy, med over 4500 i 2024. Den kan ikke uten videre forklares ved at folk bor for spredt, og at arbeidsmuligheter ikke finnes.

Den pågående sentraliseringen, som har ført til framveksten av noen relativt store byer og en betydelig regional integrasjon, har begrenset utflyttingen, men ikke stoppet den. Når til og med byer som Tromsø og Bodø har nettoutflytting sørover, en utflytting som er omtrent like stor som innflyttingsoverskottet fra distriktskommunene i nord, er det andre samfunnsforhold som forklarer bosettingsmønsteret. Det betyr ikke at geografisk fordelingspolitikk er uviktig, snarere tvert imot. Men forventningene må ikke skrus for høyt. Nord-Norges andel av landets befolkning vil fortsatt bli redusert uten at det nødvendigvis betyr at det er krise i landsdelen. Derimot er det mange utfordringer knyttet til opprettholdelse av et variert og levedyktig bosettingsmønster. Kan Ottar Brox' analyser av 1950- og 1970-tallets befolkningsutvikling være av interesse i dag? Kanskje ikke når det gjelder konsolideringshypotesen, for det dynamiske elementet har langt større forklaringskraft. Men i det dynamiske ligger det valgmuligheter for den enkelte. Digitalisering av arbeid, bedre kommunikasjoner for pendling, oljeturnus samt veksten i oppdrett og naturbasert reiseliv er med på å skape større muligheter for valg av bosted. Dette er valgmuligheter som ikke var tilgjengelige for ungdom på 1960-tallet. Den som i dag finner seg til rette i et lokalmiljø, har gode muligheter til å finne seg arbeid eller til å skape sin egen arbeidsplass. Da er vi tilbake til Ottar Brox og hans insistering på forståelsen av den enkeltes «opportunitetssituasjon».

Referanser

- Brox, O. (1980). Mot et konsolidert bosettingsmønster? I *Tidsskrift for samfunnsforskning* bd. 21, nr. 3-4.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge. Fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Drivenes, E.-A., Hauan, M. og Wold, H.A. (1994). *Nordnorsk kulturhistorie*, bd. 2. *Det mangfoldige folket*. Oslo: Gyldendal.

- Finstad, N. og Aarsæther, N. (red.) (2003). *Utviklingskommunen*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Fulsås, N. (1993). *Universitetet i Tromsø 25 år*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Gjessing, J., Myklebost H. og Solerød, H. (1985). *Norge*. Oslo: Cappelen.
- Hansen, J.C. (1982). *Bosettingsmønsteret i utkant: Stabilt eller dynamisk?* I Nilsen, R., Reiersen, J.E. og Aarsæther, N. (red.): *Folkemakt og regional utvikling*. Oslo: Pax Forlag.
- Larsen, H.O. og Aarsæther, N. (red.) (1985). *Kommunalt tiltaksarbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lindkvist, K.B. (2002). *Gunnar Myrdal og loven om kumulativ kausalitet*. Bergen: Geografisk institutt.
- Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Gerald Duckworth.
- Myklebost, H. (1960). *Norges tettbygde steder 1875–1950*. Oslo: Universitetsforlaget Ad Novas.
- Myklebost, H. (1985). Bosetning. I Gjessing, J., Myklebost, H. og Solerød, H.: *Norge*. Oslo: Cappelen.
- Nilsen, B. (1970). *Hamningberg – fraflytting og umyndiggjørelse*. Oslo: Gyldendal.
- Nilsen, R., Reiersen, J.E. og Aarsæther, N. (red.) (1982). *Folkemakt og regional utvikling*. Oslo: Pax Forlag.
- Pedersen, P. og Lanes, L. (2018). *Industrieventyr fra virkeligheten. Furuflaten i Lyngen 1946–2016*. ČálliidLágádus.
- Rasmussen, T.F. (1968). Hele folket i storbyer. I Det Norske Studentersamfund (red.): *Som det stiger frem. En antologi om norsk distriktsutbygging*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Reiersen, J.E. (1981). *Hvorfor distriktspolitikk er industripolitikk, mens industripolitikk ikke er distriktspolitikk*. I *Plan og arbeid*, nr. 4. Oslo.
- Reiersen, J.E. (1985). Kommunale utbyggingsstrategier og distriktspolitiske virkemidler. I Larsen, H.O og Aarsæther, N. (red.): *Kommunalt tiltaksarbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Reiersen, J.E. (2001). *Fraflytting fra utkantene – en omfattende og seiglivet prosess*. Tromsø: Tidsskriftet Ottar, Tromsø museum.
- Reiersen, J.E. (1994). Tettstedet – bostedet for de fleste nordlendinger. I Drivenes, E.A., Hauan, M.A. og Wold, H.A.: *Nordnorsk kulturhistorie*, bd. 2. Oslo: Gyldendal.
- Aasbrenn, K. (1997). *Marginale uttynningssamfunn: Tjenesteforsyning som velferdspolitisk utfordring*. Høgskolen i Hedmark.

«ROMSTERING» MED STED SOM GEOGRAFISK OG FAGLIG TILNÆRMING

Gry Paulgaard og Marit Aure, UiT Norges arktiske universitet

Ottar Brox' arbeid fra 1960-tallet utfordret modernistiske forestillinger om utvikling i Nord-Norge ved å fremheve verdien av småskala næringer og desentralisert bosetting. Han viste hvordan lokale ressurser og kunnskap kunne tilpasses moderne utfordringer, og hans fokus på lokalsamfunnets økologiske og sosiale bærekraft har inspirert samfunnsforskning i flere tiår. Samtidig har Brox blitt kritisert for å overse mangfold, kjønnsperspektiver og sosiale ulikheter. Dette kapittelet bygger videre på Brox' arv og viser hvordan den stedlige vendingen i samfunnsforskningen åpner for mer dynamiske og relasjonelle forståelser av sted og lokalsamfunn i Nord-Norge.

Innledning

I boka *Hva skjer i Nord-Norge?* utgitt i 1966 argumenterte Ottar Brox for at moderniseringens ensidige satsing på storskala industri og urbanisering kunne føre til en svekkelse av lokalsamfunn og en marginalisering av de som levde av tradisjonelle næringer som fiske og jordbruk. I stedet for å betrakte samfunnene og næringene som «tilbakestående» eller «forældede» fremhevet Brox deres verdi og sosiale og økologiske bærekraft og hvordan de kunne tilpasses og videreutvikles i møte med nye utfordringer.

Brox stakk hull på den herskende modernistiske oppfatningen ved å vise at utvikling ikke innebærer å følge en lineær vei mot industrialisering og urbanisering. I andre del av boken *Hva skjer i Nord-Norge*, Alternativ til NNP, hevder han at det er mulig å opprettholde et Nord-Norge basert på en moderne småskalaproduksjon og fortsatt desentralisert bosetting. Han bidro til en breiere debatt om hvordan økonomisk utvikling kunne kombineres med bevaring av lokale ressurser, lokal kunnskap – og identitet. Brox inspirerte studenter og forskere til å gjøre studier av liv og samfunn på små steder både i nord og sør.

Brox' arbeid kan sees som en praktisk og empirisk tilnærming til spørsmål om sted og lokalitet, lenge før den breie samfunnsforskningen på 1980- og 1990-tallet satte søkelys på dette gjennom den såkalte stedlige vendingen. Brox' arbeider viser at sted ikke bare er en passiv bakgrunn for sosiale prosesser, men former både samfunn og de som bor der. For Brox var «lokalsamfunnet» sentralt, men det ble også problematisk. «Lokalsamfunnet» i *Hva skjer i Nord-Norge?* er det nordnorske bygdesamfunnet, som befolkes av bygdefolket, som han sier i forordet, og ga assosiasjoner til noe isolert, tilbaketrukket og nostalgisk.

Selv om Brox' lokalsamfunnsforskning var viktig i analysen av Nord-Norge, har han blitt kritisert for at tilnærmingene blir endimensjonale, for å overse forskjeller mellom stedstyper i landsdelen og for å underkommunisere mangfoldet og interesseforskjeller i befolkningen. Han overså kvinners betydning og unnlot å behandle sosial og etnisk ulikhet. I dette kapitlet vil vi vise, i tradisjonen etter Brox, hvordan stedsensitive studier i og fra¹ Nord-Norge beskriver og forstår landsdelen på andre måter enn det Brox gjorde, både fordi samfunnene endres, men også fordi teoretiseringen av sted og rom åpner for å se og analysere lokalt liv breiere enn det Brox gjorde. Vi argumenterer for at noen av problemene med lokalsamfunnsstudier bunner i uklareheter i selve begrepet lokalsamfunn. Kapitlet gir en kritisk vurdering av Brox' empiriske søkelys på lokalsamfunn med analytiske diskusjoner om sted og rom.

¹ Ruralis, NTNU, NIBR, Cicero og andre miljøer har jobbet mye med slike perspektiver.

Sted og lokalsamfunn som ulike analytiske utgangspunkt

Brox kan ikke plasseres innenfor forskningen som eksplisitt studerer sted og rom i teoretisk og analytisk forstand. Han har likevel til felles med geografisk forskning at han viste hvordan lokale materielle og økologiske faktorer er avgjørende for å forstå husholdstilpasninger og livsformer. Analysene av husholdstilpasninger, og særlig fiskarbonde-husholdet i lokalsamfunnet, var sentralt i Brox' forskning. Han viste at vurderinger og beslutninger individene tok, besto av mer enn økonomiske kalkyler, slik økonomene, ifølge Brox, antok. Selve lokalsamfunnet er hos Brox lite analytisk fokusert. Det fremstår som intuitivt, «der folk bor», og tatt for gitt, på samme måte som geografer tok sted for gitt før 1970-tallets teoretiske interesse for sted som begrep.² Analysen av husholdet og medlemmenes valgsituasjoner (opportunitetssituasjon) gir derimot Brox grunnlag for modellutvikling inspirert av Fredrik Barths prosessanalyse. Brox diskuterer sjelden lokalsamfunnet, og når han gjør det, er det ut fra tre perspektiver: 1) det demografiske, som gjerne handler om å diskutere variasjon i ungdomsutflytting og rekrutteringsprosesser, hvor han viser at ulikheter ved steder, kaiforhold og flåtestruktur gir ulike mulighetsbetingelser, dog uten å reflektere over at unge, både menn og kvinner, har ulike interesser. Dette vektlegger at sted som *lokalitet* medfører materielle og sosiale forskjeller, et sentralt poeng i nyere stedsforskning.³ 2) Lokalsamfunnet i et økologisk systemperspektiv, der husholdene utnytter lokale naturressurser på hav og land, bygd på husholdenes behov snarere enn kapitalakkumulasjon. Dette vektlegger hvordan sted, altså naturlige og bygde omgivelser og deres symbolske verdier, produserer, produseres og blir brukt,⁴ og viderefører for eksempel livsformer⁵ nær familie på hjemstedet. Denne verdien er grunnleggende, men implisitt i Brox' arbeid og synliggjør at husholdsmedlemmer kan opptre verdirasjonelle, og utfordrer enkle økonomiske rasjonaliteter. Det genuint sosioromlige ved lokalsamfunnet, hvordan romlighet er integrert i all sosialitet og aktivt konstituerer lokale samfunn,⁶ kunne være et tredje perspektiv hos Brox, men siden han tar lokalsamfunnet for gitt, utelukkende sam-

² Se Berg og Dale 2004: 40.

³ Simonsen 1996.

⁴ Simonsen 1996.

⁵ Se Lysgård (2004) for en utdyping av dette.

⁶ Simonsen 1996.

mensatt av samlokaliserte fiskarbondeshushold «satt sammen av individuelt rasjonelle familier»,⁷ ser han ikke dette. Han var opptatt av rekrutteringen til lokalsamfunnet, ikke lokalsamfunnene som sosiale system og hvordan de kan studeres.

Lokalsamfunnsbegrepet, eller «community studies», benyttes også på småbyer eller bydeler i urbaniserte områder, som den klassiske studien av William Whyte⁸ *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum* fra en bydel i Boston, Inger Haugens studier av livet i blokk i en drabantby,⁹ Marianne Gullestads *Livet i en gammel bydel*¹⁰ og nyere bystudier i nord.¹¹ Siden Brox koplet lokalsamfunnet til utnyttelse av naturressurser og ikke var opptatt av urban infrastruktur, bomiljø og slike lokalsamfunn, ville han nok betraktet dette som analytiske feilgrep.

Lokalsamfunnsforskningen inspirert av Brox førte til undersøkelser av hvordan mennesker samhandler, skaper fellesskap (og konflikter) og samarbeider om livsopphold i studier av hushold, og hvordan folk samler seg for å bygge infrastruktur (gatelys, havn), for å hindre nedlegging av (skole) tilbud som «ikke lenger lønner seg», eller for å yte motstand mot formell utdanning. Kvalifisering til arbeidslivet hadde tradisjonelt foregått gjennom arbeid, ikke skolegang, og skolen ble sett på som et fremmedelement, «en parentes i samfunnet»,¹² mens utdanning ofte førte til at folk forlot det lokale arbeidslivet, slik Brox også har påpekt.¹³ Var motstanden mot utdanning så entydig? I romanen *Kvinna og havet* fra 1950 skildrer Lars Berg en samtale mellom mor og Ole:

Mor sa fast: – Han Per har altfor godt hau tel å bli feskar. Ole vart harm: – Ka e det du sei? Kan du fortelle meg ka slags ørke som krev gløggar folk enn fesket? Trengs det kanskje hau for å fise på et kateter? Det e ei skam slik du snakke ...¹⁴

Dialogen viser motstridende holdninger som begge har eksistert i kystsamfunn. Lokalsamfunnsforskningen¹⁵ fremhevet Oles syn, der lokale kunn-

⁷ Brox 1966: 179.

⁸ Whyte 2012/1943.

⁹ Haugen 1978.

¹⁰ Gullestad 1975.

¹¹ Granås 2012, Viken og Nyseth 2009.

¹² Edvardsen 1981 og 1992.

¹³ Høgmo, Solstad og Tiller 1981.

¹⁴ Berg 1950: 273.

¹⁵ Edvardsen 1981, 1982, Høgmo, Solstad og Tiller 1981.

skaper og arbeidsmuligheter verdsettes høyere enn skolekunnskap. Studier fra Lofoten på 1970-tallet¹⁶ viser også at skolegang ble verdsatt, selv om den kvalifiserte ungdom for yrker utenfor lokalsamfunnet. Andre viste at folk har ønsket å gå skole, men aldri fikk muligheten. Fokuset for slike studier lå ofte på mikronivå, kanskje særlig i de mest etnografiske studiene på menneskelige relasjoner og først senere på betydningen av sosiale strukturer og makt, for eksempel knyttet til kjønn.¹⁷

Den mest grunnleggende kritikken mot den Brox-inspirerte lokalsamfunnsforskningen var at den fremstiller lokalsamfunn som fiksjoner om samfunnet, som ofte har pervertert vår forståelse og fremstilling av den levende virkeligheten i små samfunn, og som har hindret den antropologiske feltarbeideren i å legge merke til, utforske, beskrive og trekke de nødvendige konklusjoner fra bredt tilgjengelige observasjoner.¹⁸

Sitatet er hentet fra *Manifestasjon og prosess*, der Barth hevdet at samfunnsforskere som tar lokalsamfunnet som et gitt utgangspunkt, unnlot å samle inn data som kunne vise variasjoner i små samfunn. Han kritiserte forskningen for å bekrefte teorier om fellesskap, for eksempel Tönnies fra 1887 om «Gemeinschaft» som kontrast til «Gesellschaft»,¹⁹ mer enn å studere dette. Han påpekte at det å erkjenne «mangfoldet i stemmer og sosial posisjonering [er noe som] gjør enhver beretning om samfunnet som et sett av felles ideer, ugyldig».²⁰ Gullestad var like krass og hevdet at når klassiske dikotomier blir lagt til grunn for beskrivelser av samfunn, fungerer disse som «tvangstrøyer» heller enn gode analytiske begreper, selv om de kunne fungere som Weberske idealtyper: Leting etter «grønne pletter» og lokale fellesskap fra forskerens side resulterte i bruken av trange begreper som ikke fanget opp mangfoldet i materialet. Lokalsamfunnsstudiene bidro til fortellinger om det gode livet i lokalsamfunn heller enn analyser av hvordan fellesskap, enhet og likhet arter seg for ulike folk på ulike steder. Kritikken rammet mye av Brox' forskning om Nord-Norge, men han ble også kritisert for å ta utgangspunkt i en kyst- og husholdsøkonomi hvor det er mannens perspektiv som gjelder.

I boka *Hva skjer i Nord-Norge?* presiserer Brox at kombinasjonen av fiske og jordbruk ikke handler om jordbrukere som driver fiske som attåt-

¹⁶ Høgmo 1981.

¹⁷ Holtedahl 1986.

¹⁸ Barth 1994: 28.

¹⁹ Barth 1994: 29.

²⁰ Barth 1994: 30.

næring, eller fiskere som driver jordbruk som attåttnæring, *det er tale om profesjonelt fiske og profesjonelt jordbruk utført av samme person*.²¹ Denne personen omtales gjennomgående som «han», selv om Brox samtidig hevder at dette er en husholdstilpasning, som nødvendigvis består av flere personer. Dette ble ikke stående uimotsagt. I 1976 kom *Drivandes kvinnfolk*, utgitt av studenter og forskere ved Kjønnnsrolleseminaret, tilknyttet det tverrfaglige Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT.²² Boka studerte kvinnearbeid, arbeidsdeling og komplementaritet i bygdesamfunn og fiskevær og synliggjorde det som var utelatt hos Brox. Boka med den talende tittelen *Feskarbonden og andre kvinnfolk* kom i 1992, basert på intervjuer og historiske skildringer som ga et nært innblikk i kvinnes hverdag og deres betydning i kystsamfunn.²³ I kontrast til Brox spør forfatterne hvem som gjorde hva, og *analyserer* kvinners rolle i hushold og lokalsamfunn, ofte i krevende omgivelser og med begrensede ressurser. Sidsel Saugestad²⁴ utviklet begrepet *omsorgsbonde* ved å bruke tidsnyttingsdata, mens Siri Gerrard analyserte funksjoner og roller i fiskerinæringen med begrepet *fiskerinæringens bakkemannskap*.²⁵ De dokumenterte kvinners roller og poengterer at kvinners arbeid var gjort lite synlig av forskere, i næringen og i media, selv om arbeidet var nødvendig og viktig. Kritikken viste at Brox' forskning var svært kjønnnet, men også metodologisk utilfredsstillende, siden han faktisk ikke analyserte relasjoner og roller i husholdene.

Brox' studier av ungdom i nordnorske kystsamfunn på siste halvdel av 1960-tallet tok tilsvarende utgangspunkt i unge *gutters* karrieremuligheter, mens jenters muligheter preget av mangel på kvinnearbeidsplasser ble ignorert. I *Praktisk samfunnsvitenskap* viser Brox at yrkesvalg ikke ble foretatt ved at ungdommen, referert til som *han*, tenkte systematisk gjennom karrierealternativene og så valgte det alternativ som ga størst netto.²⁶ Eksempelen omhandler en 16-årig gutt hvis foreldre ønsker at han skal reise bort for å gå på realskole. Gutten får tilbud fra onkelen om å være med på fiske som drives lokalt med godt økonomisk utbytte. Han begynner å fiske og opparbeider seg erfaring og en viss økonomisk kapital, får kjæreste i bygda og ytterligere insentiv til å satse på en fremtid på hjemstedet. Brox' poeng er at kortsiktige valg modifierer beslutninger på senere tidspunkt

²¹ Brox 1966: 12.

²² Bratrein mfl. 1976.

²³ Austrem og Ingebrigtsen 1992.

²⁴ Saugestad 1980.

²⁵ Gerrard 1983.

²⁶ Brox 1991.

og har gyldighet både for ungdom som bosetter seg utenfor hjemstedet, og som blir boende. Mangel på alternativer på hjemstedet kunne få unge til å reise bort for en, i utgangspunktet, kort periode. Det kunne modifisere valgsituasjonen og bidra til at han ble boende utenfor bygda samtidig som det ble færre grunner til å søke alternativer på hjemstedet.

Brox' generelle poeng har en breiere gyldighet enn bare unge gutter i nordnorske kystsamfunn på 1960-tallet. Likevel, valgsituasjonen for mange ungdommer i Nord-Norge både før og etter 60-tallet var langt mer kompleks og mangfoldig enn det Brox' analyser gir inntrykk av. Hans vektlegging av individuelle valg og økonomiske insentiver overser hvordan kulturelle normer, kontekst og strukturelle faktorer kan være avgjørende i å forme ungdommens valg.

En annen historie om ungdom i et nordnorsk kystsamfunn

Gry Paulgaard²⁷ beskriver hvordan ungdommer på slutten av 60-tallet og begynnelsen av 70-tallet i Honningsvåg ikke bare reiste bort for å gå på skole og studere, men de kom også tilbake med kunstnervenner som påvirket de yngre ungdommene på stedet. De opprettet sommergalleri med lokale, nasjonale og internasjonale kunstnere. De etablerte restaurant Aquarius²⁸ og publiserte et tidsskrift, *Liigtaarnen*²⁹, som, som navnet tilsier, ikke bare skulle behage. I etasjen under restauranten var det «snackbar» hvor ungdom under 18 år fikk komme inn, og der ble det solgt milkshake og cola. Historien om Nordnorsk forfatterlag (1972–2022) beskriver:

Honningsvåg ligger i Nordkapp kommune, ytterst i verden og samtidig midt i leia. En jevn strøm av spennende mennesker steg i land i denne internasjonale havnebyen, impulser utenfra blandet seg med lokale skikker og råvarer, og ikke minst byens egne sønner og døtre fra den første generasjon som fikk mulighet til å ta høyere utdanning, dra tilbake til Honningsvåg på sommerferie, beruset av idéer om hva de kunne gjøre med og for hjembyen sin.³⁰

²⁷ Paulgaard 2000.

²⁸ <https://tv.nrk.no/program/FBUA07008970>.

²⁹ Betyr liktå, altså vondt tå.

³⁰ Øverås, 2025: 17.

I Paulgaards intervjuer med honningsvåginger som på 50- og 60-tallet reiste i utenriksfart, fortalte unge menn at det var lett å få *hyre*. De som hadde vært *til sjøs*, hadde med seg impulser hjem, eksotiske klær, japansk porselen, lamper og tepper fra det store utland. Guttene hadde spisse sko og brylkrem i håret, hadde tjent penger og kunne kjøpe bil når de kom hjem.

Kystsamfunnet var preget av sosial og kulturell differensiering, slik mange nordnorske kystsamfunn var, ikke bare mellom voksne og barn, men også mellom ungdomsgrupper, og den fant ikke sted i isolasjon fra verden utenfor, men ga ulike ungdomskulturelle identitetsformer rom for utprøvinger også i utkantsamfunn. Svein Jentoft skriver i «Det globale fiskeværet»:

Fiskerinæringen har lenge vært internasjonalt orientert gjennom eksporten – i hvert fall siden Hansatiden. Kontakten utad har gitt liv til mange bygder langs kysten, men også gjort dem sårbare. Hendinger ute får raskt følger hjemme.³¹

Dette dynamiske kulturelle og sosioøkonomiske mangfoldet finnes ikke i Brox' analyser.

Den stedlige vendingen

Vi følger Barth og Gullestad i kritikken av de enhetlige og ensidige analysene til Brox og kvinneforskningens påpeking av antroposentrisme og manglende analytisk presisjon. Vi argumenterer også for at det bunner i en grunnleggende uklarhet om begrepene lokalsamfunn og sted.

Doreen Massey³² utfordret tradisjonelle oppfatninger av sted og rom ved å fremheve at steder ikke kan forstås som containere der et sosialt samfunn eller fellesskap beslaglegger et avgrenset rom i et fysisk landskap. Hun viser at lokale samfunn strekker seg ut over, påvirkes av og påvirker selv områder «utenfor» deres geografiske lokalitet. Et lokalsamfunn innbefatter altså *flere* geografiske rom. I kontainermodellen har et sted en fast og iboende identitet, mens Massey ser steder som noder i et nettverk av romlige, sosiale relasjoner og forbindelser – det hun kaller for en relasjonell stedsforståelse.

³¹ Jentoft 1997: 83.

³² Massey 1994.

Dette henger sammen med Agnews³³ teoretisering av sted som tre sammenhengende dimensjoner: 1) Sted som lokalisering (location) beskriver steds objektive geografiske plassering. 2) Sted som lokale (locale) utgjør den materielle og sosiale «rammen» eller situasjonen for menneskelig samhandling med fysiske omgivelser, natur og bygd infrastruktur, institusjoner og sosiale relasjoner. 3) Sted som stedsfølelse (sense of place) inneholder folks subjektive emosjonelle tilknytning til sted, både som stedstilhørighet og stedets identitet. Den bygger på at romlighet er grunnleggende integrert i sosial samhandling, men at sted og samfunn altså ikke er det samme.³⁴ Steder påvirkes av og påvirker det sosiale livet (som location, locale og sense of place), men samfunn handler om sosiale kvaliteter ved stedet som strekker seg ut over stedet, til andre mennesker og steder. Mens kontainermodellen har innside og utside og grenser mot det utenfor, ser Massey steder som noder i et nettverk av forbindelser og «baner» (traces), pågående og foreløpige, som inngår i globaliserende (og «lokaliserende») prosesser. Kontainerforståelsen ser det geografiske stedet som bakgrunn for handling heller enn at det romlige inngår i sosiale prosesser. For Brox er lokalsamfunn preget av natur, ressurser og infrastruktur, og dette inngår i opportunitetssituasjonen folk handler innenfor, men det sosiale inngår ikke i det romlige. Brox legger samfunnsbegrepet, fellesskapet (som i community – Gemeinschaft) oppå det vi vil omtale som en kontainerforståelse av sted. En relasjonell og ikke-essensiell forståelse av sted og lokale samfunn snur analysen og spør hvordan steder kan forstås som samfunn, for hvem og i relasjon til hva. Slike analyser viser at steder innbefatter *flere* samfunn, avhengig av hvem en spør, og deres relasjoner og forbindelser. Lokalsamfunn er den avhengige variabelen, den sosiale konfigurasjonen som skal analyseres frem. Paulgaards studier viser at sted erfares på forskjellige måter til ulike tider og bærer ulike meninger og identiteter. En ung gutt uttrykte det slik: «Skulle ønske jeg vokste opp da foreldrene mine var unge, da var det mer folk, mer liv og mer arbeid her.»³⁵ Han vokste opp på samme sted som foreldrene, men stedet var og betydde noe annet, ga andre muligheter. I foreldrenes oppvekst ga det gode arbeidsmuligheter for unge uten langvarig utdanning. Gutten vokste opp på et sted hvor arbeidsmuligheter var redusert, og hvor arbeidsmarkedet i økende grad krevde høyere utdanning.³⁶ På samme måte

³³ Agnew 1987.

³⁴ Simonsen 1996.

³⁵ Paulgaard 2012.

³⁶ Paulgaard 2012.

kan kjønn påvirke hvordan stedet oppleves: «Kaia» i nordnorske kystsamfunn ble beskrevet som en inkluderende arena for befolkningen i nordnorske kystsamfunn,³⁷ mens uttrykket «å gå på kaia» viste at jenter som gikk på kaiene eller om bord i båtene, risikerte å bli stemplet som «lette på tråden».³⁸ En annen studie av kystsamfunn viser hvordan ungdommer som bor på samme sted til samme tid, lever på ulike hjemsteder.³⁹ En gutt fortalte at han trives godt fordi det var enkelt å få seg jobb, mens en annen med samme utdanningsbakgrunn sa at det var umulig å få seg jobb. Han kom fra en familie hvor flere hadde et dårlig rykte, og opplevde at arbeidsmarkedet på stedet var stengt for ham.

Vi forstår steder som dynamiske, flerdimensjonale og relasjonelle konstruksjoner og arenaer for ulike møter og forhandlinger mellom sosiale, kulturelle, økonomiske og politiske prosesser, ofte preget av spenninger, konflikt og maktforhold. Sted og rom bærer mening, identitet og tilhørighet og analyseres som komplekse samspill mellom symbolikk, maktstrukturer og økonomiske interesser, som former sosiale relasjoner og materielle og immaterielle landskap vi lever i. Det betyr at hva som gjør steder til lokalsamfunn, for hvem og hvordan, stadig må analyseres frem, ikke tas for gitt. Steder skapes kontinuerlig gjennom pågående sosioromlige prosesser, der historiske, kulturelle og politiske dimensjoner veves sammen og kontinuerlig omformes gjennom romlig praksis og interaksjon. Der kan samfunnsforskningen belyse hvordan makt og ulikhet manifesterer seg, hvordan sted både kan være en kilde til konflikt og en arena for motstand og forhandling, og undersøke hvordan økonomisk globalisering eller migrasjon påvirker og omformes i lokale kontekster, og hvordan steder er knutepunkt for lokale og globale dynamikker.

Kystsamfunn som laboratorium og tilnærming

Marit Aures studie av kortvarig arbeidsmigrasjon fra Russland til Båtsfjord analyserer hvordan et samfunn allerede innskrevet i globaliserende prosesser i fiskerinæringen, gjennom eksport og import av fiskeråstoff, landinger fra utenlandske fartøy, arbeidsmigrasjon først fra lokale fjorder og Nord-Norge, deretter Sør-Norge, Finland og Sverige og arbeidskraft fra Sri

³⁷ Meløe 1989.

³⁸ Paulgaard 1997.

³⁹ Heggen, Jørgensen og Paulgaard 2002.

Lanka, skaper nye migrasjonsprosesser.⁴⁰ Hun analyserer konsekvenser av dette for ulike aktører i Båtsfjord-samfunnet, for russiske migranter og for Teriberka, samfunnet de reiste fra og i all hovedsak returnerte til.⁴¹ Siktemålet var å studere fremveksten av nye avreisesteder og destinasjoner i nye arbeidsmigrasjonsprosesser, integreringsprosesser i mobile kystsamfunn og konsekvenser for migranter og samfunn. Selv om det var en studie lokalisert til Båtsfjord om Båtsfjord, var det først og fremst en studie av sosiale (og romlige) prosesser med en lokalsamfunnstilnærming. Den gjorde det mulig å følge aktører og prosesser på mange ulike arenaer, i bygda. Men fordi stedet ikke er en container, kunne hun også følge aktørenes forbindelse med andre steder og aktører, det være seg Nav, UDI og lovgiver i Oslo, myndigheter, bedrifter, folk og politikere i Kirkenes, Murmansk, Moskva og Teriberka. Forbindelsene gjorde migrasjonen mulig og gjorde kvinnelige lærere, musikkpedagoger og ingeniører til ufaglærte arbeidsmigranter i fiskeindustrien i Finnmark. Dette er en lokalsamfunnsstudie og en lokalsamfunnstilnærming til studier av sosioromlige prosesser i og ut av Båtsfjord. Den ga slett ikke et enhetlig bilde, men viser hvordan maktgeometrien⁴² utspiller seg i Båtsfjord, og hvordan noen hadde definisjonsmakt over steder og andre ikke. Det gjorde de russiske arbeidsmigrantene til innbyggere som var «white but not quite» i det lokale etniske hierarkiet.⁴³ Studien behandlet stedet som et «case of» generelle samfunnsmessige fenomener som i liten skala gjorde det mulig å analysere sosiale prosesser, se dem i sammenheng og utforske hvordan de inngikk i ulike sosioøkonomiske, lokaliserte og globaliserte systemer.⁴⁴

Fra Brox' kritikk av «metronormativitet» til mangfold i stedsforskningen

Ottar Brox begynte å skrive om et Nord-Norge slik det artet seg for noen, på enkelte steder, på 1950-tallet. Det var cirka 340 000 innbyggere i landsdelen, 4 av 5 bodde utenfor de 15 største byene og tettstedene,⁴⁵ og nesten halvparten av yrkesbefolkningen var fiskere og bønder. Det innebar at den

⁴⁰ Aure 2008.

⁴¹ Aure og Riabova 2020.

⁴² Massey 2005.

⁴³ Aure 2011: 184.

⁴⁴ Flyvbjerg 2006.

⁴⁵ Brox 1965: 9.

andre halvparten av befolkningen *ikke* var fiskere og bønder. De bodde i byer, tettsteder og bygder. Mange arbeidet som lærere, sykepleiere, handelsfolk, håndverkere, reindriftsutøvere, fiskeforedlingsarbeidere, industriarbeidere, offentlige ansatte, småbedriftseiere og transportarbeidere, som sjøfolk, eller de pendlet i bygg- og anleggsvirksomhet. Mange steder i Nord-Norge hadde en differensiert yrkesstruktur, med påfølgende ulikhet mellom grupper basert på yrke, inntekt, utdanning og tilgang til ressurser.⁴⁶ Fiskeriene var ikke uten betydning, mange vil hevde at det er torsken som ligger i bunn, men småskalafisket og fiskarbonden var ikke den eneste livsformen i Nord-Norge:

Det gode livet i Nord-Noreg, og dermed heile landsdelen, blei identifisert med ei enkelt tilpassingsform. [...] Her var det ikkje mykje næring til eit positivt sjølvbilde å hente for kvinnelege fiskeindustriarbeidarar og mannlege trålgastar, sjøfolk, bank- og butikktilsette eller banklinefiskarar.⁴⁷

Brox og flere samfunnsforskere⁴⁸ ved det nyetablerte Universitetet i Tromsø viste livsformer, produksjonsformer og kulturer i landsdelen som de insisterte på fortsatt fungerte og ga mening ut fra lokale økologiske og økonomiske forhold. Både samtiden og ettertiden har vist at mange beskrivelser var smale og ensidige, men de beskrev landsdelen på det de så som dens egne premisser. Historikeren Narve Fulsås fremhevet at dette handlet om et «identitetsskaping-program», der målet var å synliggjøre en historie som tidligere hadde blitt marginalisert og undertrykt:

Det har skjedd ikkje berre fordi denne framstillinga har reist fruktbare og interessante vitskapelege problemstillingar, men også fordi det har blitt oppfatta som eit ansvar å synleggjere ei historie som tidlegare har blitt marginalisert og undertrykt, og gjennom dette bidra til å styrke lokal, regional og etnisk identitet.⁴⁹

Beskrivelsene og analysene utfordret for eksempel forståelsen i utredningen Problemet Nord-Norge, som kom i 1948, og Utbyggingsprogrammet

⁴⁶ Tjelmeland 1994.

⁴⁷ Fulsås 1997: 213.

⁴⁸ Feks. Edvardsen 1992, 1997.

⁴⁹ Fulsås 1997: 217.

for Nord-Norge fra 1951, som fremstilte landsdelen som en problemregion som sakket akterut i forhold til sentrale strøk av landet.⁵⁰ Oppfatningen om at landsdelen generelt og Finnmark spesielt var tilbakeliggende, var utbredt og brukt til å forklare forskjeller i økonomisk, sosial og kulturell utvikling.⁵¹ Brox viste at den dominerende forskningen ofte var styrt av perspektiver, praksiser og prioriteringer fra sentrale strøk, gjerne storbyer og urbane områder, uten hensyn til utfordringer og ressurser i Nord-Norge. Den var metrosentrisk⁵² og metronormativ, for perspektivene beskrev ikke bare Nord-Norge fra sentrum, men fremstilte utviklingen i sentrale strøk som normativt bedre og ønskelige. Sentrum var den utematiserte standarden som definerte økonomisk, kulturell og sosial utvikling og ideproduksjon, mens perifere eller rurale områder ble marginalisert eller oversett. Metronormativiteten vektlegger storbyenes verdier og erfaringer som universelle og ønskverdige og ignorerer eller nedvurderer utfordringer, ressurser og perspektivene fra andre steder, de «annetgjøres». Mer generelt brukte Brox studier av utviklingsprosesser og levemåter i små, rurale samfunn til å utfordre «grand theories» som fremstiller en homogen, universell modernitet som dekker over geografiske forskjeller.

Det paradoksale er at både «grand theories» og lokalsamfunnsstudiene bare ga rom for én fortelling: Begge undergraver muligheten for alternative utviklingsbaner og romlige forskjeller. «Nord-Norge består av lokalsamfunn, ikke av sektorer» var et sentralt utsagn i Brox' kritikk av den statlige, modernistiske planleggingen, men hans studier viste ikke hvordan sektorene hang sammen, variasjonen mellom sektorene, innad i og mellom lokalsamfunn, eller konsekvensene det ga.

Når Fulsås påpeker at Brox og pionerene «bidro til å styrke lokal, regional og etnisk identitet»,⁵³ treffer han Brox' samfunnsbetydning godt. Brox var lite interessert i «identitet» og «kultur» med sitt fokus på arbeid, økonomiske og økologiske tilpasninger, hushold og produksjonsformer, basert på erfaring, fortrolighet og studier, slik Jacob Meløe⁵⁴ fremhever. Men, i husholds- og næringstilpasningene, i de rurale livsformene inngår også historiske, kulturelle og ideologiske verdsettinger og ideologisk meningsproduksjon, slik den teoretiske utviklingen av livsformbegrepet har vist.⁵⁵

⁵⁰ Grønaas, Halvorsen og Torgersen 1948.

⁵¹ Stortingsmelding nr. 85. (1951), kalt Nord-Norge-planen, som fungerte fra 1952 til 1960.

⁵² Cuervo og Wyn 2012.

⁵³ Fulsås 1997: 217.

⁵⁴ Meløe 1995.

⁵⁵ Højrup 1983.

Mange kjente igjen egne erfaringer og hentet stolthet i Brox' beskrivelser, selv om gjenkjennelsen var mindre i nordnorske industribyer som Kirkenes, Hammerfest, Harstad, Narvik og Mo enn på Senja. Brox' Nord-Norge var forskjellig fra det Nord-Norge mange folk levde i både på 1950-tallet og senere. Kanskje gjorde hans manglende interesse for etnisitet og kultur at Brox heller ikke la vekt på hvem som drev yrkeskombinasjonene. Han fremhevet ikke det etniske mangfoldet i nord.

Det nordnorske synliggjørings- og identitetsbyggingsprosjektet møtte også kritikk for en essensialistisk og forenklet fremstilling av nordnorsk identitet. Verk som Edmund Edwardsens *Nordlendingen* (1997) ble kritisert for å fremstille modernisering som ensidig negativ og nordlendingen som et offer. Selv om modernisering hadde omkostninger, har folk i Nord-Norge også aktivt kjempet for dens goder.⁵⁶ Da Edvardsen publiserte boka *Nordlendingen* i 1997, skrev Einar-Arne Drivenes en anmeldelse med tittelen «Sorgen over de tapte lus» som treffer det noen så som nostalgi, men også ensidigheten og trangheten i analysene, en romantisering av en kulturell forfallshistorie.⁵⁷

Massey argumenterer for at forskere må studere produksjonen av stedets romlige og sosiale konfigurasjon for å gi mangfoldige og nyanserte beskrivelser. Hun fremhever at ensidige fremstillinger av lokale prosesser kan skygge for analyser av makt, politikk, økende forskjeller, ulikhet og urettferdighet. I Nord-Norge har eksport av fisk til globale markeder og betydningen av akvakultur bidratt til økonomisk vekst og økt verdiskaping i enkelte lokalsamfunn, men har samtidig ført til en konsentrasjon av eierskap og ressurstilgang. Dette illustrerer Masseys poeng om at globalisering kan favorisere allerede privilegerte aktører, at det kan skape ujevne utviklingsmønstre, og at hegemoniske fortellinger om globalisering ofte fremstilles som universelle, positive fremmere av økonomisk vekst. Men ifølge Massey kan de ikke universaliseres fordi de overser lokale strukturer, urettferdigheter og ekskluderinger som globale endringer er basert på eller stimulerer til. De overser rom som forskjellsskapende, uten å reflektere over metrosentrismen⁵⁸ i det teoretiske grunnlaget. Dette understreker behovet for å analysere stedets romlige og sosiale konfigurasjon og ta høyde for maktforhold, ulikhet og urettferdighet.

⁵⁶ Jf. sitatet fra Lars Berg 1950.

⁵⁷ Drivenes 1998.

⁵⁸ Farrugia 2014, Massey 2005.

Massey kritiserer tilsvarende at lokale samfunn ses som lukkede grønne pletter som angripes av internasjonale eller globaliserende prosesser «utenfra». For henne er alle steder lokale, men også små steder er innnevde i, påvirker og påvirkes av langtrekkende prosesser, slik vi kjenner det fra kystsamfunn som inngår i nasjonale og internasjonale forbindelser, handel og arbeidsmigrasjon, slik Aure viser i studien fra Båtsfjord og Teriberka. Masseys teoretisering av steder som noder i nettverk av forbindelser kritiserer også ensidige fremstillinger av små, tradisjonelle bygdesamfunn som lukkede fellesskap, enheter som angripes av «storkapitalen» eller utfordres av innvandring, uten å se at de kan være globaliseringsagenter. Som henne ser vi ideologiske, tatt for gitte og lukkede beskrivelser av småsamfunn som like lite opplysende og dekkende som beskrivelser av moderne internasjonale jetsettliv som uavhengige av sted og rom.

Mer-enn-menneskelige steder og steder som ansamlinger

I boka *Med sans for sted* spør forfatterne hvilke betydninger språklige, kulturelle, materielle, emosjonelle og mobile vendinger i samfunnsvitenskap og humaniora har for forståelsen av sted.⁵⁹ De påpeker at mens den stedlige vendingen påvirket stedsforståelsen i ulike disipliner, utfordres stedsteorier igjen når de møter nye perspektiver. Den kulturelle vendingen førte til økt oppmerksomhet om identitet og emosjoner, om hvordan steder språklig konstrueres og representeres, og om deres performativitet, noe som blant annet åpnet for analyser av hvilke virkninger beskrivelser har. Det som kalles den materielle vendingen, har (igjen) løftet betydningen av fysisk materialitet, men særlig gitt ikke-menneskelige aktører⁶⁰ handlingskraft: agens. Temperaturendringer eller hvalen *gjør* noe med steder og samfunn. Perspektivene fremhever hvordan steder kan forstås som ansamlinger,⁶¹ og hvordan analyser av deres tilblivelse⁶² kan vise at det som fremstår som selvforklarende og naturlig, er resultat av noens spesifikke sammenstillinger av sosiale relasjoner og økologiske eller teknologiske avhengigheter.⁶³ Det har

⁵⁹ Aure, Berg, Cruickshank og Dale 2015.

⁶⁰ Massey 2005: 140.

⁶¹ Latour 2005.

⁶² Se bla. Deleuze og Guattari 2005.

⁶³ Li 2014.

ført til studier som ser natur–kultur sammen, slik Massey anbefaler, og gir rom for agens, samspill og en aktiv rolle for det mer-enn-menneskelige. Det ser landskap, krykkja, dyr, og mennesker, som i Brynhild Granås' og Anniken Førdes studie om da krykkja inntok byen Vardø.⁶⁴ Forskningsprosjektet Blue Places studerer kystsamfunns motstandsdyktighet, men også hva som kan være med på å utvikle en sosial bærekraftig, klimatilpasset blå økonomi. Lokalsamfunnsstudiene i nabokommunene Lebesby og Gamvik, med ulike utviklingsforløp, viser hvordan ansamlingsbegrepet kan bidra til å analysere samspillet mellom klimaendringer som temperaturøkning i havet, økologiske endringer, grunnrenteskatt, kystkommunenes avhengighet av inntekter fra Havbruksfondet, revitalisering av sjøsamisk identitet og betydning av arbeidsinnvandring. Det kan gi en sterkere stemme til både natur og kultur i slike analyser ved å kople hvordan nye vandringsmønstre for fisk, øking i lakselus, nye teknologier, landskapsformasjoner, vind og ly sammen er med på å forme de lokale samfunnenes utvikling.

Lokalsamfunnsstudier og lokalsamfunnstilnærminger for fremtiden

Vi har vist at Ottar Brox' og andre tidlige Nord-Norge-forskere sine beskrivelser av kystøkonomien, fiskarbondelokalsamfunnet og husholdstilpasninger som dominerte landsdelen rett etter andre verdenskrig, ikke var universelle fremstillinger av nordnorske utkanter. De var viktige for å fremme forståelse og stolthet, om de så ga ensidige beskrivelser. De beskrev en region med rike naturressurser, kultur og samfunnsstrukturer som ikke bare skulle tilpasses nasjonale standarder, men som kunne utfordre og berike den nasjonale politikken og diskusjonen av moderniseringen av Norge. Senere forskning, den stedlige vendingen og utviklingen av stedsbegrepet viser at vi må utforske hvordan steder ikke bare er fysiske lokasjoner, men også hvordan lokale samfunn er dynamiske, sosiale og kulturelle konstruksjoner som oppleves og tolkes ulikt avhengig av generasjon, posisjon, kjønn og etnisitet, der stedlige dimensjoner inngår på flere forskjellige måter. Oppmerksomheten på prosesser, strømmer, mangfold og det midlertidige som følger med den stedlige vendingen, tømmer ikke

⁶⁴ Granås og Førde 2023.

stedsbegrepet for innhold, men gir rom for flere historier som fanger opp mangfoldet, likheter og ulikheter i geografiske områder og samtidig vektlegger (den alltid varierende) betydningen av sted når det gjelder folks liv og valgmuligheter.

Utviklingen av mer-enn-menneskelige ansamlingstradisjoner viser hvordan analyser av lokale samfunn også må inkludere dyr, fisk, natur og klima og at de er uløselig knyttet til makt, identitet og sosial endring alle steder. Dette har gyldighet når vi observerer gjennomgripende endringer i klima- og ressursforholdene og i befolknings sammensetning, inkludert både utflytting og innflytting av mennesker i ulike livssituasjoner, både nasjonalt og internasjonalt. Nye utfordringer og kombinasjonsnæringer som utnytter klima og økologiske forhold, turisme, hav og fjell, nordlys, sommer og vinter, kan også skape en fornyet interesse for Ottar Brox' ide om «det gode liv». Det som kan innebære fleksibilitet, kombinasjoner av yrker og inntekt, kanskje nye livsformer med sesongvariasjon i samspill med naturgitte ressurser. Stedlige studier gir muligheten til å forstå hvordan lokale ressurser, kulturell identitet og sosiale relasjoner kan være grunnlag for bærekraftige og meningsfulle livsformer. De kan gi gode analytiske beskrivelser og også bidra til teoretisk forståelse oppnådd gjennom analyser av stedlige prosesser og lokalsamfunnstilnærminger. Ved å videreføre Brox' arv samtidig som vi utfordrer og utvider hans perspektiver, kan vi nyansere forståelsen av Nord-Norge som en kompleks og mangfoldig region, både historisk og i forhold til framtidige samfunnsformer. I en tid preget av press på områder og natur er det avgjørende å anerkjenne stedets betydning som en aktiv og konstituerende faktor. Nord-Norge, med sitt samspill mellom natur, kultur og samfunn, gir en verdifull mulighet til å utforske hvordan steder kan være arenaer for både kontinuitet og endring. Ved å utforske sted som geografisk og faglig tilnærming kan vi ikke bare forstå mangfoldet av nordnorske samfunn bedre, men også bidra til en breiere samfunnsvitenskapelig diskusjon, basert på en lokalsamfunnstilnærming som utforsker steder og stedlige prosesser.

Referanser

- Agnew, J.A. (1987). *Place and Politics*. London: Routledge.
- Aure, M. (2008). *Arbeidsmigrasjon fra Teriberka til Båtsfjord 1998–2002*. Dr.polit.-avhandling. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Aure, M. (2011). Borders of Understanding: Re-Making Frontiers in the Russian-Norwegian Contact Zone. *Ethnopolitics*, 10(2), 171–185.
- Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (2015). Sted – nye teorier i norsk kontekst. I Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (red.): *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Aure, M. og Riabova, L. (2020). Emotions and Community Development After Return Migration in the Rural Arctic. I Rye, J.F. og O'Reilly, K. (red.): *International Labour Migration to Europe's Rural Regions*. London: Routledge.
- Austrem, L.M. og Ingebrigtsen, G. (1992). *Feskarbonden og andre kvinnfolk*. Stamsund: Orkana forlag.
- Barth, F. (1994). For en større naturalisme i begrepsfesting av samfunn. I Barth, F.: *Manifestasjon og prosess*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Berg, L. (1950). *Kvinna og havet*. Oslo: Aschehoug.
- Berg, N.G. og Dale, B. (2004). Sted – begreper og teorier. I Berg, N.G., Dale, B., Lysgård, H.K. og Løfgren, A. (red.): *Mennesker, steder og regionale endringer*, 39–60. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Berg, N.G. og Dale, B. (2015). Sted – noen nyere teoretiske tilnærminger og debatter. I Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (red.): *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Bratrein, H.D. mfl. (1976). *Drivandes kvinnfolk. Om kvinner, lønn og arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie av norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1991). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Cuervo, H. og Wyn, J. (2012). *Young People Making It Work. Continuity and Change in Rural Places*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Deleuze, G. og Guattari, F. (2005). *Tusind plateauer. Kapitalisme og skizofreni*. København: Det Kongelige Danske Kunstakademis Billedkunstskole.
- Drivenes E.A. (1998). Sorgen over de tapte lus. Anmeldelse av boken *Nordlendingen*. *Nytt norsk tidsskrift*, nr. 1.
- Edvardsen, E. (1981). Skolen som parentes i samfunnet. *Norsk pedagogisk tidsskrift*, nr. 7.

- Edvardsen, E. (1992). *Den gjenstridige allmue. Skole og levebrød i et nordnorsk kystsamfunn ca. 1850–1900*. Oslo: Solum Forlag.
- Edvardsen, E. (1997). *Nordlendingen*. Oslo: Pax Forlag.
- Farrugia, D. (2013). Towards a Spatialized Youth Sociology: The Rural and the Urban in Times of Change. *Journal of Youth Studies*, 17(3), 293–307.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219–245. <https://doi.org/10.1177/107780040528436>.
- Fulsås, N. (1997). Nordnorsk eigenart og nordnorsk identitet. I Thomassen, E. (red.): *Spenningenes land*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Gerrard, S. (1983). Kvinner i fiskeridistrikter – fiskerinæringas bakkemannskap. I Hersoug, B. (red.): *Kan fiskerinæringa styres?* Oslo: Novus Forlag.
- Granås, B. (2012). *Det gjenstridige mangfoldet. Bak slagord og overskrifter i nordlig byutvikling*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Granås, B. og Førde, A. (2023). Krykkja inntar byen. Allianser for overlevelse i naturkrisenes tid. *Kart og Plan*, 116(3), 148–166.
- Grønaas, O., Halvorsen, J. og Torgersen, L. (1948). *Problemet Nord-Norge. Statistisk økonomisk undersøkelse av Nord-Norges andel av landets nasjonalinntekt i 1939*. Studieselskapet for nordnorsk næringsliv. Bodø.
- Gullestad, M. (1975). *Livet i en gammel bydel: Analyse av rekruttering og sosial organisasjon i et eldre sentralt boligstrøk*. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Gullestad, M. (1987). Samfunnsforsker på leting etter en «grønn plett». *Sosiologi i dag*, 1.
- Haugen, I. (1978). Om forvaltning av utilgjengelighet. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 19.
- Heggen, K., Jørgensen, G., Paulgaard, G (2002). *De andre. Ungdom, risikosoner og marginalisering*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Holtedahl, L. (1986). *Hva mutter gjør er alltid viktig. Om å være kvinne og mann i en nordnorsk bygd i 1970-årene*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høgmo, A. (1981). Lokale forutsetninger for fornyingsarbeid i skolen: To skoler i to lokalsamfunn. I Høgmo, A., Tiller, T. og Solstad, K.J. (red.): *Skolen og den lokale utfordringen. En sluttrapport fra Lofotprosjektet*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Høgmo, A., Tiller, T. og Solstad, K.J. (1981). *Skolen og den lokale utfordringen. En sluttrapport fra Lofotprosjektet*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.

- Højrup, T. (1983). *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Institut for europæisk folkelivsforskning, Statens byggeforskningsinstitut. Aalborg Universitet.
- Jentoft, S. (1997). Det globale fiskeværret. I Greve, A. og Nettet, S. (red.): *Filosofi i et nordlig landskap. Jacob Meløe 70 år*. Universitetsbibliotekets skriftserie Ravnetrykk, nr. 12.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. West Sussex: John Wiley and Sons Ltd.
- Li, T.M. (2014). What Is Land? Assembling a Resource for Global Investment. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39(4), 589–602.
- Lysgård, H.K. (2004). Romlighet i studier av mennesker, steder og regioner. *Mennesker, steder og regionale endringer*, 17–26. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Massey, D. (1994). A Global Sense of Place. I Massey, D.: *Space, Place and Gender*, 146–156. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage Publications.
- Meløe, J. (1989). *Momenter til Nord-Norges teori og beskrivelse*. Notat. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Meløe, J. (1995). Steder. *Hammarn*, 3, 6–12.
- Paulgaard, G. (1997). Innenfra, utenfra eller begge deler? I Fossåskaret, E. Åse, O.A. og Fuglestad, O.L. (red.): *Metodisk feltarbeid. Produksjon og tolkning av kvalitative data*, 70–94. Oslo: Universitetsforlaget.
- Paulgaard, G. (2000). *Ungdom, lokalitet og modernitet. Om kulturbrytninger og identitetsutforming i et kystsamfunn nordpå*. Dr.polit.-avhandling. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Paulgaard, G. (2012). Sentrum og periferi. Ungdom i mulighetenes landsdel. I Nergård J.-I., Røvik, K.A. og Jentoft, S. (red.): *Hvor går Nord-Norge? Et institusjonelt perspektiv på folk og landsdel*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Paulgaard, G. (2015). Oppvekst i tid og rom. Om betydningen av sted i studiet av ungdom. I Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (red.): *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Saugestad, S. (1980). Omsorgsbonden – et tidsnyttingsperspektiv på yrkeskombinasjon, arbeidsdeling og sosial endring. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 283–296. Vol 3-4.

- Simonsen, K. (1996). What kind of space in what kind of social theory? I *Progress in Human Geography*. 20,4. (494-512) London: Sage Publications.
- Stortingsmelding nr. 85. (1951). *Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge*. Handelsdepartementet. Oslo.
- Tjelmeland, H. (1994). Det senmoderne Nord-Norge, om tjenesteyting, tettstader og tusseladder, i Drivenes, Hauan og Wold, *Nordnorsk kultur-historie*, Oslo: Gyldendal
- Viken, A. og Nyseth, T. (2009). Kirkenes – A Town for Miners and Ministers. I Nyseth, T. og Viken, A. (red.): *Place Reinventions: Northern Perspectives*, 53–72. London: Ashgate.
- Øverås, T.E. (2025). *Så langt borte, så nært. Nordnorsk forfatterlag 1972–2022*. Stamsund: Orkana forlag.

OM Å STREKKE SEG ETTER NEGATIVE MÅL. BROX' PARADOKSALE PLANFORSTÅELSE

Torill Nyseth, UiT Norges arktiske universitet og Aksel Hagen,
Universitetet i Innlandet

Hva slags bidrag har Ottar Brox hatt til planfaget som var hans første akademiske posisjon som professor ved Universitetet i Tromsø? Brox' tilnærming til planlegging var grunnleggende kritisk både i teoretisk og empirisk forstand. Han var kritisk til sentralistisk, ovenfra-og-ned-planlegging som var det rådende paradigmat i etterkrigstiden. Kritikken av denne typen planlegging kom allerede i boka Hva skjer i Nord-Norge?¹ Alternativet til denne formen for planlegging var planlegging nedenfra, det vil si planlegging med stor grad av folkelig og folkevalgt kontroll, som Brox bidro til å utvikle. Hans bidrag var likevel kanskje først og fremst å reise betimelige spørsmål om planlegging av samfunn i det hele tatt har en berettigelse, i alle fall forstått som en målstyrt og framtidsrettet aktivitet. Etter hvert stilte han spørsmål ved om vi trenger planlegging på samfunnsnivå. Men så formulerte han et alternativ: Planlegging med negative mål, som han gjorde i boka Dit vi ikke vil.² Problemer må løses, men ikke nødvendigvis gjennom «positiv» planlegging.

Vi skal i dette kapittelet se nærmere på hva slags bidrag Brox har hatt på plan-tenkning/ planteori og planpraksis opp gjennom årene, og hvordan vi kan «lese» Brox i forhold til dagens plankontekst. Kan vi fortsatt la oss inspirere av Brox, og hva slags nytte kan planforskere ha av Brox i pågående teori- og praksisdebatter?

¹ Brox 1966.

² Brox 1995.

Den opposisjonelle Brox: Kritikken av planleggingen av Nord-Norge

Brox startet sin akademiske karriere ved Universitetet i Tromsø med en kritisk analyse av Landsdelsplanen for Nord-Norge 1972 sammen med kollega Odd Handegård.³

I 1981 ga han ut notatet «Fem forsøk på å planlegge Nord-Norge», som er en analyse av planleggingen av Nord-Norge i hele etterkigstida, fra Gjenreisningsplanen 1945, Nord-Norge-planen 1952 samt Landsdelsplanen 1972. Brox analyserer her offentlig planlegging i Nord-Norge i etterkrigstida med vekt på initiativ, faglige premisser, planleggenes mandat, deltakelse, hvilke debatter de utløste, og de konsekvensene de fikk og ikke fikk, for økonomiske, politiske og administrative prosesser, både i landsdelen og i landet for øvrig. Analysen av Landsdelsplanen for Nord-Norge var en dyptgående kritikk av denne type sentralistisk, toppstyrt planlegging av en hel landsdel. Kritikken var allerede formulert i *Hva skjer i Nord-Norge?* noen år tidligere.⁴ Kritikken retter seg mot den økonomiske rasjonaliteten som planen er gjennomstyrt av gjennom målet om et mer sentralisert bosettingsmønster. Dette ble særlig uttrykt gjennom utviklingen av såkalte basisområder, som ifølge Brox og Handegård innebar en sortering av nordnorske lokalsamfunn i basisområder og periferier. Offentlige investeringer skulle konsentreres til basisområdene, som underforstått ville innebære en liste over «dødsdømte» lokalsamfunn. De hevdet: «Konsekvensen av Landsdelsplanen er avfolking av den delen av Nord-Norge som ligger utenfor pendlingsavstand fra de utpekte basisområdene.»⁵

I notatet tar han i tillegg for seg Regionplanlegging (1965) og innføringen av de første fylkesplanene fra 1975. Fylkesplanlegging blir vurdert langt mer positivt, ikke minst ved vektleggingen av demokrati og betydningen av dialog mellom administrasjon og de folkevalgte. Andre trekk ved fylkesplanlegging som han ser som positivt, er at den åpner for å ivareta nåværende bosettingsmønster, og at statlig virksomhet inkludert statlig finansiert infrastruktur forutsettes utøvd i tråd med fylkesplanen. Fylkesplanleggingen representerte også noe positivt nytt ved blant annet å «produseres som et aspekt ved den allmenne politiske prosess i fylke-

³ Brox og Handegård 1972. Se også kapittel 4 av Bjørn Hersoug og Peter Arbo samt kapittel 2 av Nils Aarsæther i denne boka.

⁴ Brox 1966.

⁵ Brox og Handegård 1972/1974: 11.

ne»,⁶ samtidig som planene er mer handlingsorienterte. «Gjennom 30 års prøving og feiling har vi endelig kommet fram til et system for planlegging som både står under kontroll av de som må leve med de planlagte tiltakene, og som dessuten har bygd inn i seg mulighetene til *realisering* av de demokratisk valgte målene.»⁷

Han oppsummerer de fem forsøkene på planlegging av Nord-Norge som en demokratiseringsprosess, fra en sentralstyrt prosess til at planlegging blir en integrert del av lokalpolitisk virksomhet og en utvikling fra en kunnskapsorientert til en mer handlingsorientert planlegging.⁸

Brox' alternative planleggingsmodell: Generativ planlegging⁹

Ambisjonen med denne artikkelteksten ble formulert slik:¹⁰

Med utgangspunkt i mine tidligere undersøkelser av marginale områder innenfor industrialiserte land¹¹ og inspirert av nyere teoretiske arbeider om sosial endring,¹² vil jeg i denne artikkelen forsøke å skissere en modell for utviklingsplaner med sikte på økt velferd i marginale områder.

Artikkelen var ment som en kritikk av det han kalte mønsterplanlegging, det vil si planlegging etter et mønster som oppfattes som mål. Hans alternative modell benevner han som *generativ planlegging*. Der mønsterplanlegging er opptatt av «å fikse et mønster som en oppfatter som mål»,¹³ og som en så søker å realisere ved bruk av ulike virkemidler, er det generative planleggingsperspektivet mer opptatt av at planlegging skal innebære «*innngrep i en pågående prosess*». Han omtalte mønsterplanlegging som en prosess der en begynner med å velge M_2 , det vil si det mønster / den mål-

⁶ Op.cit.: 20.

⁷ Ibid.

⁸ Brox, O. (1981). *Fem forsøk på å planlegge Nord-Norge*, 24. Stensil. Tromsø: Universitetet i Tromsø.

⁹ Den første teksten til artikkelen ble trykt opp i flere publikasjoner som *BAF-nytt* utgitt av Bergens Arkitektforening, nr. 8 1971, i *Artikkelsamling 2* utgitt av Populistiske Arbeidsgrupper i Bergen 1972, i Daun, Børjeson og Åhs 1974 og i Brox 1995: 104.

¹⁰ Brox 1972: 67.

¹¹ Brox 1966, 1969 a og b og 1970.

¹² Her viser han til Fredrik Barth 1966 og 1967.

¹³ Brox 1972: 67.

setting en ønsker å realisere. Det innebærer da ofte at M_1 , det nåværende mønsteret / nåsituasjonen, tolkes i lys av M_2 .

Brox argumenterer for at vi først må gi grundig oppmerksomhet til nåsituasjonen i kommunesamfunnet, M_1 , og da bygd på teori om sosial endring, jevnfør Fredrik Barths artikkel «On the Study of Social Change».¹⁴ Det manifeste mønsteret, det vil si fysiske og sosiale trekk som eksisterer i nåtid ved oppstart av en planprosess, kan «mest fruktbart forstås som aggregerte konsekvenser av menneskelige beslutninger».¹⁵ Det vi derfor må forstå for å kunne planlegge slike samfunn, er de prosessene som skaper slike mønstre.

Når en i kommunal planlegging vil endre på M_1 , for eksempel i retning M_2 , blir det viktig å forstå beslutningstakerens faktiske grunner til at utgangsmønsteret er som det er, og deretter de valgsituasjoner / det handlingsrom som synes å være til stede for beslutningstakerne. Innenfor mønsterplanlegging er planleggeren opptatt av å formulere mål for framtidige situasjoner, for eksempel ønsket bosettingsmønster, mens innenfor den generative planleggingsformen er planleggerens oppgave mer å avdekke og «fjerne begrensninger for befolkningens strev etter å realisere sine verdier».¹⁶ Husholdninger basert på allsidig utnytting av lokale ressurser (fisker-bonde-husholdet) var gjerne grunnenheten og beslutningstakeren for Brox når temaet var utvikling i og av lokalsamfunn.

Han understreker videre at det vanligvis ikke er vanskelig å avdekke slike begrensninger/ «flaskehalser», blant annet fordi folk selv melder ifra om slike problemer. Dermed virker planlegging så langt å være uproblematisk. Det problematiske kan imidlertid ligge i det Brox omtaler som *utilsiktede* konsekvenser av nye handlingsalternativer på grunn av et endret handlingsrom. En slik konsekvens er at forutsetningen om *homogenitet*, det at alle er i samme tilpasningssituasjon, ikke alltid er til stede. Tiltak rammer gjerne ulikt; de oppfattes som fordelaktige for noen, uheldige for andre. En del slike konsekvenser kan forutsettes og bli tatt hensyn til, men ikke alle. Brox nevner som eksempel blant annet endringer i folks verdsettinger og verdensbilde. Det betyr at det som i utgangspunktet kunne synes enkelt ved generativ planlegging, det å avdekke og fjerne flaskehalser for innbyggere og husholdninger, i praksis er langt mer komplisert. Hans svar tilbake er at planlegging *er* komplisert, «at f.eks. regio-

¹⁴ Barth 1967.

¹⁵ Brox 1972: 69.

¹⁶ Brox 1972: 71.

nalt utviklingsarbeid *krever* både en stor datamasse og stor oversikt, om den skal være effektiv».¹⁷

Til sammenlikning står mønsterplanlegging fram som «enklere» i og med at den alltid kan vise til et fiksert mønster eller et sett av målsettinger. For Brox blir dette for enkelt, og han viser blant annet til planleggingen av Nord-Norge.¹⁸ Han argumenterer for at (1) den generative modellen gjør det mulig å relatere store mengder data til hverandre, at (2) den ved å gi innsikt i menneskelige valgsituasjoner både gir muligheter for *prediksjon* og for utvalg av virkemidler med hensyn til konsekvenser, og at (3) den er mindre *pretensios* enn mønsterplanlegging i og med at (4) den er mer *realistisk* og praktisk nyttig.

Brox bruker de tre siste sidene av artikkelen til å vise at generativ planlegging innebærer muligheter til både å forenkle planleggingsarbeidet og gradvis *redusere* behovet for planlegging. Dette kan oppnås ved å utvikle *lokale* organisasjonsformer som fanger opp og løser problemer på en pragmatisk måte. En relevant oppgave for sentral planlegging blir her å skape og vedlikeholde *forutsetninger* for slike lokale organisasjonsformer. Brox påpeker at studier av lokalsamfunn har vist at under visse forutsetninger vil lokalsamfunn levere et minimum av problemer oppover i systemet, dels fordi de rett og slett ikke oppstår, dels fordi de blir løst ad hoc gjennom «slektskap eller andre former (sic) for nettverk, felles religion, sladder og andre subtile sanksjoner (eks. eldreomsorg og sosial kontroll)».¹⁹ Han påpeker også at markedet innebærer mulighet til reduksjon av planleggingsbehovet.²⁰

Oppsummert er Brox' argumentasjon for generativ planlegging at en ved å studere pågående prosesser, kartlegge muligheter og begrensninger og hvilke målsettinger folk forfølger, kan relatere tiltak *direkte* til disse målsettingene. Dette er langt å foretrekke framfor mønsterplanleggingens mer politisk vedtatte mål om hva som «er det 'beste' for regionens befolkning, 'i alle fall på lang sikt'».²¹ Et siste og avsluttende poeng for Brox er at generativ planlegging både gir muligheter for og *nødvendiggjør* kommunikasjon mellom planlegger og de som planleggingen forutsetningsvis skal være til fordel for, på en måte en aldri kan realisere gjennom mønsterplanlegging.

¹⁷ Brox 1972: 74.

¹⁸ Brox 1981.

¹⁹ Brox 1972: 76.

²⁰ Brox 1972: 77.

²¹ Brox 1972: 77.

Et viktig og fortsatt svært relevant poeng er at vi i planprosesser ikke for raskt definerer mål for en ønsket framtid for lokalsamfunnet. Først må en kartlegge og forstå si nåtid, med utgangspunkt i lokale aktører sine problemer og utfordringer, pågående endringsprosesser og stedets fysiske og sosiokulturelle trekk. Dernest kan en utforme mål for framtida bygd på analysen av nåtida.

Dit vi ikke vil

Boka *Dit vi ikke vil* ble publisert i 1995, med andre ord mer enn 20 år etter de første plantekstene, og representerer på mange måter en helt annerledes tilnærming til planlegging. Undertittelen *Ikke-utopisk planlegging for det neste århundre* inviterer til å tenke nytt om planlegging i et stadig mer komplekst samfunn. Dette er ei bok der Brox spiller på levd liv som forsker, politiker og aktivist for å skrive ut en helhetlig posisjon for planlegging i teori og praksis.

Brox slår innledningsvis fast at modernitetens nøkkel- og honnørord er *planlegging*.²² Han leverer en sterk kritikk av rådende global og nasjonal samfunnsutvikling, men velger likevel å skrive ei bok «i håpets tegn» og i en tiltro til at *kunnskap* frigjør.²³ Kritikken mot sentralstyrt, helhetlig målfokusert planlegging står fast. Et samfunn kan rett og slett ikke planlegges som om det er en organisasjon etter modellen «først mål, så kurs».²⁴ Han tar et oppgjør med hele forestillingen om utopitenkning og planleggingsoptimisme, med støtte fra blant andre laissezfaireideologen Friedrich Hayek og filosofene Karl Popper og Jon Elster. Brox var enig med Hayek i at «*samfunnet ikke var, og heller ikke kunne bli, et bevisst skapt produkt, men en samlet, utilsiktet konsekvens av svært mange menneskers handlinger*».²⁵ Men der stopper enigheten. Brox argumenterer mot Hayek der Hayek avviser enhver form for utilitaristisk utopitenkning som styring gjennom planlegging forstås som. Planlegging med mer beskjedne ambisjoner, f.eks. forsøk på å unngå klart uheldige tilstander, rammes ikke av denne kritikken hevder Brox.²⁶ Han henter fram igjen de negative erfaringene med å planlegge Nord-Norge etter

²² Brox 1995: 10.

²³ Brox 1995: 13.

²⁴ Brox 1995: 24.

²⁵ Brox 1995: 31.

²⁶ Brox 1995: 32.

krigen, men også eksempler på nyere politiske forsøk på helhetlig samfunnsendring og -styring. Med utgangspunkt i en kunnskapsteoretisk drøfting støtter han seg til Popper, som hevdet at det å definere kriterier for hva som vil være det gode liv for folk flest i neste generasjon, er umulig. Fra Jon Elster trekker han fram følgende: «[D]er som man søker de beste midler for å realisere et gitt mål, er det høyst sannsynlig at man vil mislykkes.»²⁷

«Det vi kan enes om, er negative mål», sier Brox.²⁸ Det vil si en planlegging der fokus ikke er på positive mål og urealistisk vekst, men heller på å arbeide for å unngå de mest negative konsekvensene av pågående utviklingstrender gjennom improvisasjon og navigasjon i ukjent terreng. Det er folks daglige utfordringer slik de fortøner seg her og nå, som er utgangspunktet; «*negative mål kan være et langt bedre utgangspunkt for fremtidsrettet forskning enn positive mål eller samfunnsmodeller*».²⁹ Begrunnelsen for denne tenkningen er de mange krisene samfunnet står i, som klimakrise, aldring og andre dystopiske fortellinger om tilstander vi må forsøke å forhindre. Spørsmålet er hvordan. I et demokratisk, mangfoldig samfunn er det vanskelig å komme til enighet om en politikk på mange av disse områdene. Han sier: «Jeg tror mer på motsetninger enn at ting kan skapes i harmoni.» «*Vi vil aldri kunne bli enige nok til at positivt definerte mål for samfunnsutviklinga kan legges til grunn for politikk, forvaltning og planlegging*».³⁰ I stedet bør vi navigere oss ut fra dystopiske fortellinger om dit vi ikke vil. Det er sannsynligvis lettere å bli enige om det en ikke vil, det en vil unngå, enn å bli enige om hvordan samfunnet positivt burde være innrettet, hevder han.

Brox' alternative tilnærming er å søke det akseptable, og det å «få ting gjort». Det er dette han presenterer som sin hovedide med boka: «Å droppe de visjonære, positive forestillingene om hvordan samfunn burde være innrettet [...], og heller satse på å unngå de ulykker som truer med å ødelegge samfunnet.»³¹ Det gjelder å fjerne flaskehalser for lokale enheters livs- og næringsutfoldelse, redusere de farer som truer oss alle, og løse konkrete problemer.

²⁷ Brox 1995, utledning av Elster (uten referanse).

²⁸ Brox 1995.

²⁹ Brox 1995: 64.

³⁰ Brox 1995: 63.

³¹ Brox 1995: 61.

Planteoretisk posisjon: *Broxinkrementalismen*: Om å ta tingene som de kommer

Om vi skal plassere Brox i en planteoretisk tradisjon, er det nærmeste vi kommer, inkrementalisme. Brox viser i flere arbeider til Charles Lindblom og begrepet «muddling through», som i planteorien er forbundet med inkrementalisme, eller det å gå skrittvis fram, uten at tilfeldighetene dermed får råde. Inkrementalisme «kan koste mindre og gi bedre resultat enn forsøk på å antesipere alle mulige problemer og prøve å eliminere dem på forhånd gjennom planlegging».³²

Inkrementalismens kronargument er at samfunn kun endres langsomt. Retningen er blitt sterkt kritisert for å fremme en konservativ reformisme der det ikke er rom for radikale grep, og der markedet har stor makt. Brox var ikke inkrementalist i denne betydningen. Tvert imot. Han hadde sterkt tiltro til folks egen problemløsningsevne, som han mente representerte et utnyttet potensial. Mennesket kan det det vil skriver han i boka *Dit vi ikke vil*. Med det mente han mennesker i organiserte fellesskap, ikke enkeltindividet. Den veldig pragmatiske og inkrementelle tilnærmingen til planlegging kommer ikke minst til uttrykk i avslutningen av *Dit vi ikke vil*: «Konkret innebærer altså planlegging for neste århundre at vi 1) er i stand til å bli enige om hvilke truende tilstander det er viktigst å unngå, 2) analyserer de prosesser som genererer disse tilstandene, og 3) klarer å samle oss om handlingsplaner som kan endre disse prosessenes forløp – marginalt, men tilstrekkelig til at de verste ulykkene ikke skjer». Slik kan vi unngå å komme dit vi ikke vil.³³ «Samfunnsplanlegging kan ikke være noe annet enn forsøk på å redusere innslaget av tilfeldigheter, eller mer konkret: Unngå uønskede konsekvenser av vår individuelle jakt på det gode liv.»³⁴ Mer helhetlig samfunnsplanlegging er viktigere enn noen gang før, sier han i samme artikkel. Dette er samfunnsplanleggingens rasjonale: å redusere de negative eller utilsiktede konsekvensene av handlinger eller eksternaliteter.

I artikkelen «Samfunnsplanlegging: Arkitekt eller doktor» lanserer Brox en slags renessanse for samfunnsplanlegging: «*Reparasjon av det som er dårlig, og vedlikehold av det som er bra, kan være bedre metaforer for planlegging enn arkitektur og visjon.*»³⁵ «Arkitekt» er her en metafor for planleg-

³² Ibid.

³³ Brox 2003: 79.

³⁴ Brox 2003: 74.

³⁵ Brox 2003: 75.

ging som et intendert produkt, mens «doktor» refererer til reparasjon og vedlikehold. Han argumenterer her for en helhetlig samfunnsplanlegging som han i tidligere arbeider har forholdt seg kritisk til. Brox ser for seg en mulig ny renessanse for samfunnsplanlegging, men i en ny form. Planlegging trengs for å unngå «miserer og gjøre kloke reparasjoner og vedlikehold av det som er bra. Samfunnsplanlegging forutsetter prosessanalyse på aktørnivå for å vinne innsikt i hvordan samfunnsmedlemmer agerer og reagerer på handlinger og tiltak. Det er viktig å identifisere hva som hindrer innbyggerne i å realisere viktige felles verdier, noe som vil variere, samt å lokalisere de begrensede åpninger som finnes for å hindre/stoppe ei utvikling som ingen ønsker seg.

Omtaler av Brox i samtid og nåtid

Brox' tekster om planlegging er overraskende lite referert. Artikkelen «Generativ planlegging» er kun kommentert i fire andre tekster. Mest omfattende er en artikkel av Georg Kamfjord,³⁶ skrevet innenfor et marxistisk perspektiv, tidstypisk for 1970-tallet. Den inneholder både en teoretisk og praktisk kritikk av generativ planlegging som planleggingsmodell og en kritikk av Ottar Brox' kritikk av mønsterplanlegging. Kamfjords konklusjon³⁷ er at generativ planlegging i sin teoretiske form må sies å være en planleggingsform som har i seg en mulighet til å legge forholdene til rette for menneskelig frigjøring og dermed en mulighet til realisering av menneskets evner og anlegg på samfunnslivets forskjellige områder. Den generative planleggeren vil kunne bidra til dette, som en «klassebevisst motekspert». Kamfjords «praktiske konklusjon» er mer kritisk:³⁸ *«Modellen synes ikke for meg å være noe praktisk planleggingsalternativ innen vårt borgerlig-demokratiske kapitalistiske samfunn.»* Dette blir for Kamfjord en form for idealistisk liberalisme *«hvor det forespeiles frihet for aktørene og lokalsamfunnet, uten at det tas stilling til de dominerende forhold som hindrer reell frihetsutfoldelse»*. Han påpeker samtidig at den generative modellen muligens er ment å ha en viss krisemaksimerende effekt gjennom politisk bevisstgjøring av folk på steder som bestemmer seg for å prøve ut modellen.³⁹ Når det gjelder Brox' kritikk av mønsterplanlegging, påpeker Kamfjord blant

³⁶ Kamfjord 1974.

³⁷ Kamfjord 1973: 18.

³⁸ Kamfjord 1973: 22.

³⁹ Ibid.: «Politisk konklusjon.»

annet at planlegging er en aktivitet som uunngåelig vil ha i seg et behov for å ha mål for framtida, og det vil en alltid i større eller mindre grad gjøre med referanser til nåtida. I praksis er forskjellen mellom den «nykonstruerte» generative planleggingsmodellen og den «oppkonstruerte» mønsterplanleggingsmodellen langt mindre enn det Brox hevder. Begge modellene tar hensyn til hva folk måtte ønske og mene, og hvordan man kan skaffe nok relevant kunnskap om de tilstander og prosesser som en gjennom planlegging ønsker å påvirke. Dermed omdøper Kamfjord Brox' modell til *generativ mønsterplanlegging*.

En annen forfatter som omhandler generativ planlegging, er Kerstin Bohm, i en tekst med tittelen: *Participatorisk planering*.⁴⁰ Artikkelen er et forsøk på å videreutvikle den generative planleggingsmodellen med særlig vekt på planleggerrollen. Når utgangspunktet for planarbeidet er et ønske om og behov for sosial endring, må planleggeren støtte all utforskning av en mulig ønsket framtid samt identifisere hva handlingsrommet er med hensyn til usikkerhet og risiko. Planleggeren blir slik sett «en advokat» for de en skal arbeide for og sammen med i planarbeidet, ifølge Bohm.

En tredje tekst som drøfter generativ planlegging, er Jørgen Amdam og Noralf Veggelands bok *Teorier om samfunnsplanlegging: En teoretisk introduksjon for planlegging av samfunnsendring*.⁴¹ Forfatterne tar her utgangspunkt i nestoren innenfor samfunnsplanlegging John Friedmann. I boka *Planning in the Public Domain*⁴² introduserer Friedmann den mye refererte firefeltsmodellen av ulike forståelsesformer innenfor samfunnsplanlegging: *policy analysis*, *social reform*, *social learning* og *social mobilization*. Amdam og Veggeland plasserer generativ planlegging innenfor forståelsesformen *sosial mobilisering / social mobilization*. De to andre planleggingsformene som Amdam og Veggeland plasserer i denne forståelsesformen, er *innovativ planlegging* og *transaktiv planlegging*. De to planleggingsformene som Brox har koplet til sin generative planleggingsmodell, nemlig *muddling through / inkrementalisme* og *mixed scanning*, plasserer Amdam og Veggeland i forståelsesformen *social reform*. De påpeker videre at Brox i sin modell målbærer mye av de samme ideer som Friedmann, ikke minst det Friedmann kaller *innovativ planlegging*. De støtter Kamfjords påpeking av at den generative modellen også er en normativ modell. Den gir en oppskrift på hvordan planlegging bør være. De hevder at Brox' kritikk av

⁴⁰ Bohm: 1976.

⁴¹ Amdam og Veggeland 1991.

⁴² Friedmann 1987.

mønsterplanlegging snarere er en kritikk av at storsamfunnets mål, verdier og normer blir lagt til grunn i lokal og regional samfunnsplanlegging i stedet for verdier og mål til de lokale aktørene. De påpeker at Brox' modell er like vanskelig å praktisere som Friedmanns modell, begge er utopiske, ikke minst når det kommer til troen på menneskers lyst og evne til «å lære og lære».

Ottar Brox har også selv i boka *Dit vi ikke vil* kort kommentert noen av disse innvendingene til hans tekster, først i forordet: «*Kritikken retter seg særlig mot at planleggerens egen posisjon ikke blir problematisert: Er planleggeren en slags objektiv Vårherre, i makthavernes brød, eller en opprørsleder? Dette spørsmålet har jeg latt være uklart også i denne boka – som spørsmålet er det i nesten all planleggingsteori.*»⁴³ En annen kritikk relaterer seg til negative mål. I vår samtid er slike mål allerede operasjonalisert, for eksempel det å redusere klimagassutslipp eller det å stoppe nedbygging av myr. Fordelen med negative mål, sier han, er at de holder alternativene åpne, og det øker mulighetene for å skape enighet. Her er det imidlertid lett å kritisere Brox. Negative mål som for eksempel å forhindre nedbygging av myr eller å redusere klimagassutslipp er det langt fra politisk enighet om. Konfliktene på disse områdene er mange. Negative mål er også mål. Men Brox var ikke naiv. Han tok selv opp en del av disse utfordringene og peker på at de negative målene man velger å fokusere på, må være nøye gjennomtenkte, de må åpne for alternativer, sier han.

Flokete problemer og realistisk planlegging: Brox i en ny tid

I samtlige tekster om planlegging, fra 1972 til 2003, markerer Brox en grunnleggende mistro til samfunnsplanlegging som en mål-middel-aktivitet: «Samfunnsplanlegging kan ikke være noe annet enn forsøk på å redusere innslaget av tilfeldigheter – eller mer konkret: Unngå uønskede konsekvenser av vår individuelle jakt på det gode liv.»⁴⁴ Mye av hans engasjement har vært å kritisere pågående samfunnsplanlegging, både som ide og praktisk aktivitet. Problemer må løses, men ikke nødvendigvis gjennom samfunnsplanlegging.

⁴³ Brox 1995.

⁴⁴ Brox 2004: 66.

Samtidig som Ottar Brox utarbeidet sin generative planleggingstekst, publiserte Horst Rittel og Melvin Webber sin artikkel om «wicked problems», eller «flokete samfunnsproblemer» på norsk.⁴⁵ Ett av hovedpoengene hos Rittel og Webber er at slike problemer må erkjennes og forstås, og leves med, på best mulige måte:

Planning problems are inherently wicked. As distinguished from problems in the natural sciences, which are definable and separable and may have solutions that are findable, the problems of governmental planning – and especially those of social or policy planning – are ill-defined; and they rely upon elusive political judgment for resolution. Social problems are never solved. At best they are only re-solved – over and over again.⁴⁶

Brox engasjert seg i mange slike problemer, som for eksempel klimakrisen, innvandring, fattigdom med flere, men uten å bruke begrepet *wicked problems*. Han hadde neppe lest Rittel og Webber. I dag er begrepet tatt i bruk ikke bare i faglige debatter, men i utstrakt grad også i offentlig politikk og forvaltning og i samfunnsplanlegging for å beskrive utfordringsbilder som er særlig innfløkte – kompliserte eller gjenstridige.

Det er de siste årene i stigende grad blitt argumentert for at samfunnsplanlegging må bidra til å løse konkrete utfordringer i nåtid, mer enn å invitere til flukt inn i en urealistisk framtid. Brox anvender selv begrepet «realistisk planlegging» på sin alternative planleggingsposisjon i sin 2003-artikkel, som han utlegger slik:⁴⁷ «at vi 1) er i stand til å bli enige om hva slags tilstander eller utviklingstrender det er viktigst å unngå, 2) at vi analyserer de spesifikke prosessene som genererer disse uønskede tilstandene, og 3) at vi er i stand til å sette i verk taktiske programmer for å modifisere disse prosessene – gjerne marginalt, men nok til å unngå å komme 'dit vi ikke vil'». Begrepet «realistisk planlegging» dukket ellers opp igjen som et operativt grep for snaue ti år siden.⁴⁸ Utgangspunktet var, og er fortsatt, at samfunnsplanlegging må ta inn over seg demografiske realiteter som folketallsnedgang og aldring, som også er eksempler på flokete problemer.

⁴⁵ Rittel og Webber 1973.

⁴⁶ Rittel og Webber 1973: 160.

⁴⁷ Brox 2004.

⁴⁸ Hagen, Higdem og Overvåg 2022.

Det finnes også andre elementer som med en viss velvilje kan leses inn i nyere planleggingsteoretiske retninger hos Ottar Brox. Her vil vi særlig trekke fram refleksjoner omkring behovet for improvisasjon og om planlegging som navigasjon i ukjent terreng. Dette er perspektiver på planlegging som vi finner hos framtreddende planteoretikere i dag, som for eksempel Jean Hillier, blant annet i hennes begrep om planlegging som strategisk navigasjon.⁴⁹

Hva står igjen etter Ottar Brox på plansida?

«Ottar Brox er en institusjon i Norge.» Slik starter et intervju med Ottar Brox gjennomført av sosialantropologen Halvard Vike.⁵⁰ Tittelen var: «Dialektikeren fra Senja.» Karakteristikken er ment å vise til Ottar Brox' omfattende virke både som politiker, forsker og samfunnsdebattant.

Brox' akademiske virke startet med kritikk av rasjonell, toppstyrt planlegging slik den ble implementert i etterkrigstida. Men Brox bidro i liten grad til planleggingsteori med stor P. I minimal grad refererte han til andre planforskere eller deltok i sentrale akademiske diskurser på feltet. Han argumenterte for nedenfra og opp-planlegging, på lik linje med mange andre samtidige planforskere, men han forholdt seg ikke direkte til andres bidrag. Kun unntaksvis har han referert til noen få som tenkte og argumenterte i samme baner som han selv. Kritikken av rasjonalitetsbegrepet går igjen i mange arbeider, især de tidlige arbeider, men her er han jo langt fra alene. Artikkelen om generativ planlegging kan likevel sies å være et forsøk på å bidra til planleggingsteorien med et nedenfra- og opp perspektiv, med lokalsamfunnet som planenhet. Arbeidet ble aldri helt fullført og er i liten grad blitt et referanseverk.

Brox publiserte ikke så lite på engelsk, men disse publikasjonene dreide seg ikke om planleggingsteori og var like vidtspennende som forfatterskapet ellers, fra fiskeripolitikk, rural utvikling, entreprenørskap, husholdsøkonomi og perspektiver på allmenninger. Hans faglige oppmerksomhet var først og fremst rettet mot å endre norsk politikk og i mindre grad «polemisere» med internasjonale størrelser på planfeltet. «*Men det har for meg aldri vært viktigere enn å nå fram i norsk politisk offentlighet*», sier Brox

⁴⁹ Hillier, 2011.

⁵⁰ Vike 2010.

i intervjuet med Halvard Vike om hvordan han prioriterte mellom meritterende publisering og det å bidra til det offentlige ordskiftet.⁵¹

Det meste han skrev om planlegging, ligger langt tilbake i tid, på 1960- og 1970-tallet, og har derfor begrenset relevans i dag. Han oppfattet planlegging som «*mer eller mindre bevisste forsøk på å gripe inn i prosesser som i hovedsak er 'spontane', forsøk på å påvirke det mønsteret som aggregeres av mange aktørers strev etter å gjøre det beste ut av situasjonen*».⁵² Dagens samfunn er radikalt annerledes enn da Brox skrev disse tekstene. Plansystemet er et helt annet i dag, ikke minst langt mer inngripende og komplekst enn det Brox forholdt seg til. Hans bidrag til samfunnsanalyse styrer stort sett unna planlegging som et etter hvert svært så omfattende praksisfelt.

Det er da heller ikke mange innenfor planfeltet i dag, verken planforskere eller praktikere, som har latt seg synlig påvirke og inspirere av «samfunnsplanleggeren» Brox, her bedømt ut fra antall artikler, bokbidrag eller referanser i artikler og bøker. Brox forholdt seg i liten grad til norsk planvirkelighet. Han har heller ikke deltatt i debatter om norsk planlegging eller gitt innspill til de mange reformer som det norske plansystemet har gjennomgått over mange tiår, verken om planlovgivning, plantyper eller planmetoder. Han har heller ikke i tekstene sine forholdt seg til pågående evaluerings- og utviklingsarbeid. Hans engasjement har primært operert på et samfunnsmessig metanivå. Slik sett kan ikke samfunnsplanlegging ha vært et viktig tema for Brox i den betydning at han hadde ambisjoner om å bidra teoretisk eller til konkret endring av lokal, regional og/eller nasjonal planleggingspraksis.

Brox forholdt seg verken til plan- og bygningsloven eller plansystemets oppbygning og hvordan det legger rammene for all offentlig planlegging i dag. De første kommunale planene hadde jo navnet «generalplan», som ikke har noe med generativ planlegging å gjøre. «Kommunalisering» av planleggingen, der kommunene gjennom det lokale demokratiet har fått planmyndighet over sitt territorium, må man likevel kunne si er i Brox' ånd. Men han var i overraskende liten grad opptatt av dette nivået. Han var heller ikke opptatt av styrkingen av statsforvalterembetet og den statlige styringen av kommunesektoren. Kommunale planleggere får lite hjelp til å håndtere sin planhverdag ved å lese Brox.

⁵¹ Vike 2010.

⁵² Brox 1981: 12.

På den annen side har mange av revisjonene av plansystemet opp gjennom årene tatt inn mye av kritikken fra Brox, ikke minst når det gjelder å tillegge kommunene avgjørende betydning som planmyndighet. Elementer fra prinsipper fra generativ planlegging kan gjenfinnes i den type planlegging som siden 1965 har foregått i kommunal regi. Ingen kommunal planlegger kan i dag gå i gang med å formulere framtidsmål uten først å ha foretatt en grundig analyse av innbyggernes utfordringer og behov. Innføringen av kommunal planstrategi i samtlige kommuner krever en kunnskapsbasert situasjonsanalyse før arbeid med overordnede målformuleringer tar til.

Planteorien er over tid blitt mer og mer pluralistisk og har gått i flere retninger. Med en viss velvilje kan noe av tankegodset fra Brox gjenfinnes i flere nyere tilnærminger, uten at det nødvendigvis er gitt at det er Brox som har vært inspirasjonskilden. Brox er blitt «common knowledge».

Oppsummert vil vi trekke fram følgende fire punkter som viktige planmessige bidrag fra Brox:

- en forløper for planlegging nedenfra
- vektleggingen av å forstå sammenhenger og prosesser bak det eksisterende mønsteret, og det å kartlegge handlingsmuligheter
- bidrag til en dystopisk plantenkning med utgangspunkt i negative mål som representerer et høyst aktuelt perspektiv på planlegging for samfunn som står i mange typer kriser i dag

Brox' bidrag er kanskje først og fremst relatert til det å forstå sammenhenger og mulige uuntenderte konsekvenser av så vel enkeltaktørers handlinger som av tiltak som en plan iverksetter, altså tenkning omkring eksternaliteter. Dette er noe som kan stimulere planleggere til å gjøre dypere analyser. Det å tenke i worst case-scenarioer er jo ikke ukjent for planleggere, men gjøres kanskje ikke så ofte. Planleggere må i dag forholde seg til et plansystem som kanskje sterkere enn før er basert på strategisk mål–middel–tenkning. Samtidig må det sies å være i Brox' ånd at kommunal planlegging i dag starter med å jobbe fram et solid kunnskapsgrunnlag før en går i gang med å formulere mål for kommunesamfunnets utvikling. Kanskje bør plankritikken i dag rettes mot hvilken kunnskap som innhentes, og hvordan. Er den basert på en forståelse av sosiale prosesser, eller baserer den seg utelukkende på statistikk og kvantitative kartlegginger? Ideer om

lokal kunnskap og medvirkning er blitt legitimt i lokal planlegging, og denne fasen av planleggingen kan fortsatt hente inspirasjon fra det generative planleggingsperspektivet til Brox.

Selv om Brox var opptatt av dagsaktuelle samfunnsproblemer, opererte han analytisk på et metanivå, dog med konkrete empiriske eksempler som imidlertid hadde mer karakter av anekdoter enn empiri. Det er sammenhengene som ligger bak observerbare problemer, han var opptatt av å forstå og analysere. Brox reiser de store spørsmålene. Hva slags sosiale prosesser ligger bak de samfunnsutfordringene vi står overfor? I den forstand var han mer mikroøkonom enn planforsker.

Helt til slutt vil vi også trekke fram hans betydning for etableringen av den tverrfaglige utdanningen av samfunnsplanlegging ved UiT. Brox var pioneren og den først ansatte professoren når dette utdanningstilbudet ble etablert i 1972. En planleggerutdanning med utgangspunkt i lokalsamfunnets problematikk var Brox' ide. Studiet eksisterer den dag i dag, utviklet og utvidet med bachelor-, master- og ph.d.-studier, men fokuset på lokalsamfunnet er noe nedtonet. Den tverrfaglige tilnærmingen til studiet er imidlertid videreført.⁵³

Referanser

- Amdam, J. og Veggeland, N. (1981). *Planlegging for samfunnsendring: Innføring i teoriar om samfunnsplanlegging*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Amdam, J. og Veggeland, N. (1991). *Teorier om samfunnsplanlegging: En teoretisk introduksjon for planlegging av samfunnsendring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Barth, F. (1967). On the Study of Social Change. *American Anthropologist*, 69(6), 661–669.
- Bohm, K. (1976). *Participatorisk planering*. Stockholm: Nordplan.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1972). Generativ planlegging. I *Artikkelsamling 2*. Bergen: PAG.
- Brox, O. (1974). *Generativ planering*. Stockholm: Nordplan.
- Brox, O. (1989). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1992). Fem forsøk på å planlegge Nord-Norge, 13–44. I Veggeland, N. (red.): *Planleggingens muligheter. 2. Forvaltning av regionene*. Oslo: Universitetsforlaget.

⁵³ Aarsæther 2024: 24.

- Brox, O. (1995). *Dit vi ikke vil – ikke-utopisk planlegging for neste århundre*. Oslo: Exil.
- Brox, O. (2003). Samfunnsplanleggeren: Arkitekt eller doktor? *Plan*, 3 (4), 74–79.
- Brox, O. og Handegård, O. (1972). *Landsdelsplanen for Nord-Norge – kritikk og alternativ*. Stensilserie A. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Daun, Å., Børjeson, B. og Åhs, S. (red.) (1974). *Samhällsförändringar och brottslighet*. Stockholm: Tiden.
- Friedmann, J. (1987). *Planning in the Public Domain: From Knowledge to Action*. Princeton: Princeton University Press.
- Hagen, A., Higdem, U. og Overvåg, K. (2022). Planning to Meet Challenges in Shrinking Rural Regions. Towards Innovative Approaches to Local Planning. *Fennia*, 200(2), 175–190.
- Hillier, J. (2011). Strategic navigation across multiple planes: Towards a Deleuzean-inspired methodology for strategic spatial planning. *Town planning review*. 82 (5), 503–527.
- Kamfjord, G. (1974). Generativ mønsterplanlegging. *Sosiologi i dag*. Nr. 1.
- Lindblom, C. (1973). The Science of Muddling Through. I Faludi, A. (red.): *A Reader in Planning Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- NIBR (2003). *Den sikre tvilen: Ottar Brox i norsk samfunnsforskning og samfunnsdebatt*. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Rittel, H. W.J. og Webber, M.M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4, 155–169.
- Vike, H. (2010). Dialektikeren fra Senja. *Norsk antropologisk tidsskrift*, 21(1), 46–59.
- Aarsæther, N. (red.) (2024). Samfunnsplanlegging gjennom 50 år. *Septentrio Reports*, 2. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.

FRONTIERTEORIEN I OTTAR BROX' FORFATTERSKAP

Einar-Arne Drivenes

I consider sociology to stand to history like the lost son of the Gospel.

Ottar Brox i festskriftet til Ørjar Øyen (1997)

Småbrukerøkonomien i Nord-Norge var ifølge Ottar Brox i særlig grad egna til å absorbere folketilvekst og tilflytting. Dette gjorde at Brox satte merkelappen «frontier» på den nordligste landsdelen, et område med åpne og lett tilgjengelige ressurser, både på hav og land, med plass for nye deltakere. I dette kapittelet drøftes det i hvilken grad Nord-Norge var en «frontier», og hvordan Ottar Brox anvender begrepet «frontier» sammenligna med «frontierteoriens» opphavsmann, Frederick Jackson Turner.

Småbrukersamfunnet er sentralt i Brox' forfatterskap, både i hans historiske analyser så vel som i hans samtidsanalyser. Det var et samfunn med en særegen økonomi, en husholdsøkonomi basert på selvsyssetting og en kombinasjon av selvforsyning og markedsproduksjon, hvor yrkeskombinasjoner snarere var regelen, ikke unntaket. I Nord-Norge var fiskarbonden prototypen på denne tilpasningsformen. Her var kostnadene for å kunne etablere et hushold lave fordi det fantes ledige dyrkbare jordarealer og fri adgang til fiskeressursene, ifølge Brox. Den kritiske faktoren var til-

gang til et stykke jord som kunne fø noen sauer og kyr, resten av husholdsbudsjettet kunne salderes på sjøen. Småbrukerøkonomien nordpå var derfor i særlig grad egna til å absorbere folkevekst og innflytting.

Det førte til at Nord-Norge fram til 1950 var et tilflyttingsområde fra resten av landet, men også fra nabolandene, ifølge Brox. Dette har gjort at han har satt merkelappen «frontier» på den nordligste landsdelen, et område med åpne og lett tilgjengelige ressurser, både på hav og land, med plass for nye deltakere.¹ I hvilken grad har så landsdelen fungert som et tilflyttingsområde, og er «frontierteorien» relevant i den sammenheng?

Frederick Jackson Turner

Mange har ment at Ottar Brox' analyser knytta til begrepet «frontier» er inspirert av den amerikanske historikeren Turner, opphavsmannen til frontierteorien.² Men hvor langt rakk denne inspirasjonen for Brox? Hvor mye Turner finner vi igjen i Ottar Brox' tekster og analyser?

I 1893 presenterte Frederick Jackson Turner (1861–1932) sitt essay *The Significance of the Frontier in American History* for ei gruppe historikere på World's Columbian Exposition i Chicago.³ Her introduserte han sin «frontier»-hypotese, som i de neste tiåra skulle bli det nye paradigmaet for amerikansk historieskrivning.

Frontierteorien har vært gjenstand for kritikk og faglig debatt helt fram til i våre dager.⁴ Turner og senere «turnianere» har blant annet blitt kritisert for *amerikansk eksepsjonalisme*. I det ligger «at USA ikkje berre har ei unik historie, men at det unike har gitt USA ein særstatus som samfunnsmodell for resten av verda».⁵ Men dette har ikke gjort teorien uaktuell, tvert imot. Den tyske historikeren og ekspertene i globalhistorie Jürgen Osterhammel har i boka *The Transformation of the World* vist hvordan begrepet «frontier», og «frontier»-teorien, har hatt ulikt innhold og blitt brukt i ulike historiske sammenhenger, også av opphavsmannen selv. Turner har ifølge Osterhammel inspirert kjente globalhistorikere som Immanuel Wallerstein, Alistair Hennessy og William H. McNeill. De har alle brukt begrepet, men i ulike kontekster og med ulikt innhold.⁶

¹ Brox 1984: 18, 202 ff., Brox 2016: 64 ff.

² Aas 1998: 27–41, Niemi 1997: 62–85, Keskitalo 2009: 23–40.

³ Turner 1940.

⁴ Godbolt 2024: 14, 99 f.

⁵ Godbolt 2024: 14, se også Wrobel 2009: 1–26.

⁶ Osterhammel 2014: 3.

Til tross for til dels sterk kritikk er Turners posisjon i amerikansk historiografi uomtvistelig. Med sitt essay utfordret han «scholars for generations to come. Few historians have done more – or as much», skriver hans biograf, Ray Allen Billington.⁷ Den amerikanske historikeren John Mack Faragher mener hans essay er «the single most influential piece of writing in the history of American history»,⁸ mens den svenske statsviteren E. Carina H. Keskitalo betegner Turners frontiertese som «the central myth-ideological trope of American culture».⁹ Jürgen Osterhammel utstedte så sent som i 2014 følgende attest: «a lecture that is still probably the most influential text to have been written by an American historian.»¹⁰

The frontier

For å forstå den historiske utviklinga i Amerika var det, ifølge Turner, nødvendig å studere de særegne forholda i grenseområdene i vest. Turner legger stor vekt på at nasjonsbygginga i USA skjedde med en ekspanderende og flytende vestgrense. «The true point of view in the history of this nation is not the Atlantic coast, it is the Great West.»¹¹ Det viktigste med denne frontieren var at det bak denne grenselinja befant seg et ekspansjonsområde av «fritt» land eller ødemark. «The most significant thing about the American frontier is, that it lies at the hither edge of free land.»¹² Her kunne en skaffe seg livsutkomme uten at etableringskostnadene var avskrekkende høye. Her var uttrykket «å starte med to tomme hender» noe mer enn en floskel.

Dette innebar at folk, enten det var immigranter, småbønder eller arbeidere på østkysten, hadde et alternativ når det gjaldt levebrød i vest. Selv for etablerte farmere utgjorde de billige og fruktbare jordområdene lenger vest et fristende alternativ når jorda ble utpint, eller når familien ble større og neste generasjon krevde tilgang på jord. Det å bli værende betydde for mange at en måtte drive et mer intensivt og arbeidskrevende jordbruk. Selv om Turner ikke nevner industriarbeidere i sitt essay, gjelder det samme for dem. En hadde alltid valget om «å dra vest».

⁷ Billington 1973: 131.

⁸ Faragher 1994.

⁹ Keskitalo 2009: 28.

¹⁰ Osterhammel 2014: 3.

¹¹ Turner 1940: 3.

¹² Turner 1940: 3.

Denne muligheta til å skape sin egen arbeidsplass er en viktig del av Turners frontiertese. «The existence of an area of free land, its continuous recession, and the advance of American settlement westward, explain American development.»¹³ Men det er analysen av de kulturelle og mentale implikasjonene av denne folkevandringa mot Det ville vesten som er Turners viktigste bidrag til amerikansk historiografi. Vesten ga ikke folk bare muligheta til å slippe unna dårligere arbeidsforhold i øst, men også unna den europeiske kulturpåvirkninga som var sterkest i øststatene. Her i periferien i vest utviklet nybyggerne en særegen amerikansk mentalitet og kultur med karakterdrag og verdier som var forskjellige fra den europeiske. Turner la vekt på individualisme, styrke, råhet, oppfinnsomhet, fysisk og sosial mobilitet, en rastløs energi, en sterk vilje til selvrealisering og materialisme.

Kultur, villmark og urfolk

Turners frontierteori innbefatter også en teori om kulturutvikling. I første omgang førte den barske kampen mot villmark og landets urbefolkning til en tilbakegang i kulturutviklinga. Den utvikla råhet og primitivitet. Men dette var en nødvendig forutsetning for ny utvikling opp på et høyere nivå hvor de nye «amerikanske» kulturtrekka ble utvikla. Turner beskriver dette som en bølgebevegelse, først bøflene, i deres fotspor jegerne, stifinnerne, pelshandlerne, så i neste bølge kvegbøndene, i neste omgang farmerne (korndyrkerne) og til slutt de store kapitaleierne som investerte i handelsforetak og industri. Og for hver framrykning mot vest gjentok det samme seg, men stadig med et mer «amerikansk» utgangspunkt dess lenger «the frontier» flytta seg vestover.

Landets urfolk har en beskjedne plass i Turners fortelling. De er på mange måter en del av villmarka; «the frontier is the outer edge of the wave – the meeting point between savagery and civilization».¹⁴ Samtidig er de en slags formidlere mellom sivilisasjon og villmark, gjennom handel av skinnvarer og som stifinnere/kjentmenn i den første frontierbølgen bestående av hvite pelsjegere og pelshandlere. Denne fasen var også prega av en viss gjensidighet i handel og kompetanse. Indianere fikk blant annet tilgang til moderne skytevåpen i bytte med pelsverk.

¹³ Turner 1940: 1.

¹⁴ Turner 1940: 3.

I den neste frontierbølgen bestående av farmere og kvegholdere ble forholdet til landets urbefolkning derimot mer brutal, med en serie kriger ført av føderale myndigheter for å nedkjempe indianere. Slik trengte sivilisasjonens oppløsende krefter seg inn i villmarka, ifølge Turner. Hver elvedal og hver indiansk sti ble en sprekk inn i det indianske samfunnet og gjennomhullet som en bikube. «Long before the pioneer farmer appeared on the scene, primitive Indian life had passed away. The farmers met Indians armed with guns.»¹⁵

The melting pot, nasjonalisme og demokrati

Turner nøyde seg ikke med å beskrive utviklinga i frontierområdene, han forsøkte også å vise hvordan disse verdiene etter hvert satte sitt preg på hele det amerikanske samfunnet, og at USAs historie måtte forstås i lys av dette. Det var særlig to områder dette hadde gjort seg gjeldende: utviklinga av den *amerikanske nasjonalismen* og framveksten av *demokratiske styreformer*.

For det første hadde frontierprosessen smelta sammen ulike nasjonaliteter og kulturer til en ny og amerikansk kultur. «In the crucible of the frontier the immigrants were Americanized, liberated, and fused into a mixed race [...].»¹⁶ Men det skapte også avstand og dermed uavhengighet til England og Europa, både økonomisk og kulturelt. Framveksten av den amerikanske nasjonalismen var derfor nøye knytta til erobring av «Det ville vesten». Turner sier ingenting om denne prosessen også omfatta USAs urbefolkning eller deler av den.

Den viktigste effekten av frontierkulturen var imidlertid ifølge Turner at den bidro til å fremme demokratiet, både i USA og Europa. «The frontier individualism has from the beginning promoted democracy.»¹⁷ Den muligheta den amerikanske villmarka ga for ei tilnærma lik fordeling av ressurser mellom folk, var ei viktig forutsetning for utviklinga av demokratiet, ifølge Turner. *Likhet* hadde også Tocqueville lagt stor vekt på i sine studier fra 1830-åra om framveksten av det amerikanske demokratiet, 60 år før Turners essay.¹⁸ Det var ikke bare viktig i frontiersonene, men også i områdene lenger øst. Det at folk hadde muligheter til å bryte opp og skape

¹⁵ Turner 1940: 13.

¹⁶ Turner 1940: 23. Den åpne og inkluderende holdninga til innvandrere fikk også sin motsats i innvandringsmotsstand (*nativism*). Se Godbolt 2024: 49, 97, 110, 111.

¹⁷ Turner 1940: 30.

¹⁸ Tocqueville 1969.

seg en ny tilværelse i vest, at de hadde en exit-mulighet, bidro til selvbevissthet og framtidstro. Også det er en forutsetning for et levende demokrati.

Turners frontiertese innbefatta både en teori om *kulturell* og *økonomisk utvikling*, og om *nasjonsbygging* og *demokratisering*. Frontierteorien beskrev og forklarte den historiske utviklinga i randsonene i periferien, men omfatta i like høy grad amerikansk historie i sin helhet. Turners tese er i bunn og grunn en beskrivelse av faktorer som danna USAs nasjonale habitus. Men nøkkelen til å forstå den nye nasjonens historiske utvikling lå i «the great West». Turners tolkning av USAs historie fikk gjennomslag både blant folk flest og i fagkretser og bidro til at bildet av USA ble endra for godt.

I nordisk sammenheng har den svenske idéhistorikeren Sverker Sörlin trukket veksler på Turners frontierteori i sin doktoravhandling om Norrland under det industrielle gjennombruddet rundt år 1900.¹⁹ Det samme gjelder de norske historikerne Steinar Aas og Einar Niemi. Aas har skrevet om Ottar Brox' bruk av frontierbegrepet med fokus på inn- og utvandring.²⁰ Niemi har i en rekke publikasjoner vært opptatt av begrepet «grenseland», hvor han også bruker begrepet «frontier».²¹

Hva så med Ottar Brox?

Det følgende er hovedsakelig basert på en gjennomgang av de to publikasjonene hvor Brox mest eksplisitt anvender og diskuterer frontierbegrepet. Det gjelder bøkene *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni* (1984) og *På vei mot et postindustrielt klassesamfunn?* (2016).²² Ingen av disse bøkene inneholder riktignok referanser til Turner, men det betyr jo ikke at ikke inspirasjonen kan komme derfra.

Viktig for Brox er at Norge er et egalitært samfunn sammenligna med andre land. Boka *På vei mot et postindustrielt klassesamfunn?*, som kom i 2016, 50 år etter han brøt lydmuren i norsk samfunnsdebatt med brannfakkelen *Hva skjer i Nord-Norge?*, handler i bunn og grunn om den norske «likheta». Boka fra 2016 har to siktemål: Hva er årsakene til at Norge den dag i dag er prega av små økonomiske forskjeller, og hvordan skal en sørge

¹⁹ Sörlin 1988.

²⁰ Aas 1998.

²¹ Niemi 1997, 2005, 2009.

²² Brox 1984, 2016.

for at det fortsetter slik. Svaret på det siste gir han like godt i undertittelen: *Om vi vil unngå store forskjeller i våre barns Norge, er det mye å lære av våre forfedre*. Hovedtesen i boka er at forskjellene i inntekt og levekår har vært mindre i Norge enn i andre land. Og det var enkel tilgang på dyrkingsjord, skog og fisk som forklarer både rikdom og likhet fra 1800-tallet og helt fram til begynnelsen av 1960. Småbrukeralternativet ble stadig bedre gjennom hele perioden 1830–1960, sammenligna med lønnsarbeid. Et belegg for dette er den store økningen i antall gårdsbruk fra 1800-tallet av, som faktisk varte helt fram til 1959. Denne veksten i antall bruk, og ikke minst småbruk, og medfølgende yrkeskombinasjoner gjorde det lettere for lønnsarbeidere i industrien å kreve respektable lønninger. Dette fordi så mange nordmenn fant levebrød i småbruks-/husholdsøkonomien og det ikke danna seg et reservoar av billig arbeidskraft slik som i andre land under industrialiseringsfasen.

Går en imidlertid bak tallene, viser det seg at den store veksten i antall småbruk fram til 1959 også inkluderer store boligtomter i urbane områder. Brox undervurderer også sekundærnæringenes og tertiærnæringenes betydning. Tidlig på 1900-tallet bidro jordbruk, industri og tjenesteytende sektor med henholdsvis 26, 28 og 46 % av BNP, mens tallene for perioden 1939–1953 er henholdsvis 15, 35 og 50 %.²³ Sammenhengen mellom inntektslikhet og småbruker-/husholdsøkonomien er heller ikke slik Brox hevder. Gini-koeffisienten som er mål for inntektsulikhet, viser svært høye inntektsforskjeller tidlig på 1900-tallet, kraftig fall i perioden 1939–1953, utflating i perioden fram til første del av 1980-tallet og en klar økning etter det. Det store fallet i inntektsulikhet skjedde altså i den perioden sysselsettinga i primærnæringene og småbrukerøkonomien stupte.²⁴

Nordnorske fiskarbønder og sørnorske industriarbeidere hand i hand

Vi må altså lære av historia, ifølge Brox. Det er historia om småbrukersamfunnet, men også om den «norske styremåten» og om hvordan region og nasjon henger sammen. La oss ta det siste først. I siste kapittel av boka *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni* (1984) diskuterer han hvordan utviklinga i Nord-Norge henger sammen med Norge som nasjonalsamfunn.²⁵ Brox går i rette med forestillinga av Nord-Norge som en slags appendiks, eller

²³ Søbye, Modalsli og Aaberge 2017.

²⁴ Søbye, Modalsli og Aaberge 2017.

²⁵ Brox 1984: 202.

blindtarm, på Norge. «Mange oppfatter landsdelen som et 'problem' som vi godt kan unnvære, og som da det jo ikke lønner seg, kanskje kunne vært avhendet, slik storkonserner kvitter seg med ulønnsomme avdelinger.»²⁶

Den muligheta den norske «frontier» i nord ga for immigranter fra sør, med åpne og lett tilgjengelige ressurser, betød sterkere «markedspekt» for industriarbeidere og småbønder sørpå. «En kan f.eks. tenke seg at Nord-Norges frontier-rolle lettet det proletære trykket i eiendomsbesitternes samfunn i Sør-Norge.»²⁷ Ifølge Brox førte et stramt arbeidsmarked til høyere lønninger, både i by og land. Småbrukerøkonomiens evne til å absorbere nye deltakere gjorde derfor sitt til en betydningsfull begrensning av tilgangen på arbeidskraft innafor sekundær- og tertiærnæringene i Norge som helhet og trolig også en mindre industrivekst.

«Men for utviklinga av Norge som klassesamfunn betydde det en sikring mot at det ble bygd ut arbeidsplasser som ikke var i stand til å tilby vilkår som var såpass attraktive som kombinasjonen av sjølforsyningsjordbruk og småfiske. [...] Vedlikehold og utvikling av det sjølsysselsatte bygdenæringslivet var med på å sikre kvaliteten på det industrisamfunn som voks fram.»²⁸

For Brox som for Turner tjente «frontieren» også framveksten av demokratiet. Den exit-muligheta prærien i USA eller de åpne ressursene i Nord-Norge skapte, var en av de viktigste forutsetningene ikke bare for arbeiderklassens markedspekt, men også for den institusjonelle utviklinga av folkestyret. I Norge pressa fram av «bøndene, den radikale intelligentsia og etter hvert av den organiserte arbeiderbevegelsen».²⁹

Brox har i mange sammenhenger påpekt at avhengigheta mellom det sørlige og nordlige Norge går begge veier: «Nord-Norges historie er best forstått om en ser den i sammenheng med forholdet mellom samfunnsskissene i det *større* politisk/økonomiske systemet – med sentrum lenger sør.»³⁰ Og Brox gir eksempler på denne avhengigheta: «Den sørnorske arbeiderklassen har hatt viktige koalisjonspartnere i Nord-Norges fiskerbønder, og disses nordnorske motstander har hatt sterke støttespillere i hovedstaden, som Erik Brofoss [...].»³¹

²⁶ Brox 1984: 202.

²⁷ Brox 1984: 202 ff.

²⁸ Brox 1995: 284.

²⁹ Brox 1984: 204.

³⁰ Brox 1995: 284.

³¹ Brox 1995: 284.

Mer enn fiskarbønder

Et viktig skille mellom Turner og Brox er at Brox' frontierbegrep først og fremst omfatter småbrukerøkonomien, mens Turners frontier omfatta alt næringsliv, fra pelsjegere til industriherrer, har byene og industristedene en underordnet betydning hos Brox.³² I Nord-Norge innbefattet småbrukerøkonomien hovedsakelig kombinasjonsnæringen fiske og jordbruk. Fiskarbøndene var selvsysselessatt, og en del av husholdets vareproduksjon gikk til eget konsum, særlig gjaldt det jordbruksproduksjonen. Men en var også avhengig av markedsøkonomien. Mange deltok i de store sesongfiske-riene, og noen småbrukere hadde også lønnsarbeid. Kvinnene var like viktige aktører som mennene. Bosettinga var av nødvendige grunner spredt, fordi denne økonomien var basert både på jordbruk og fiske, eller andre kombinasjonsnæringer.³³

Men Nord-Norge var også noe mer enn småbrukerøkonomi. På Finnmarkskysten hadde vi ei konsentrert fiskeværbosetting, fra langt tilbake i tid. Så fantes noen få og forholdsvis små byer, dominert av handel, fiskeeksport og en beskjeden industri basert på fisk og jordbruksprodukter. På slutten av 1800-tallet ble det også etablerte en rekke store bergverkssamfunn finansiert av utenlandsk kapital, med arbeidere rekruttert både fra landsdelen og utenfra. Disse samfunnene var del av markedsøkonomien, det vil si varehandel og lønnsarbeid, men småbrukerøkonomien og markedsøkonomien var selvfølgelig innvevd i hverandre på ulike måter.³⁴

Nord-Norge – det lovede land?

Var så Nord-Norge et tilflyttingsområde, med fri adgang til fiskeressurser, ledig og billig jordbruksland? Var landsdelen det lovede land som bugnet av melk og honning? Svaret er både ja og nei.

I 1990 bodde det nesten 6 ganger så mange mennesker i Nord-Norge som i 1801, folketallet økte fra 79 200 til 460 800.³⁵ Mellom 1801 og 1900 var befolkningsveksten i Nord-Norge 1,2 % per år, noe som var godt over landsgjennomsnittet (0,9 % per år). Alle de tre nordligste fylkene lå over landsgjennomsnittet, og befolkningsveksten var sterkere jo lenger

³² Aas 1998: 30.

³³ Drivenes 1985: 11 ff.

³⁴

³⁵ Balsvik og Drake 1994: 89.

nord en kom. Bildet endrer seg på 1900-tallet. Mellom 1900 og 1990 var vekstraten for Nord-Norge 0,6 % per år, mens landsgjennomsnittet var 0,7 per år, men både Troms og Finnmark lå godt over landsgjennomsnittet.³⁶ I 1801 bodde 9 % av landets befolkning i Nord-Norge, andelen gikk tilbake under krisetidene fram til 1815 og nådde samme nivå først i 1865. Andelen nordlendinger økte til mellom 11 og 12 % fram til 1930, men siden har andelen falt til dagens nivå på mellom 9 og 10 %, det samme som i 1801.³⁷ Så langt kan Brox synes å ha rett, det ser ut til at landsdelen var i stand til å brødfø den kraftige veksten i folketallet.

Inn- og utflytting, fødselsoverskudd

Turners frontierteori forutsetter at frontierområdene tiltrakk seg folk utenfra. Fra cirka 1800 og fram til midten av 1870-åra hadde Nord-Norge mange tilflyttere og langt færre som flytta ut av landsdelen. I tiåret 1845–1855 flytta for eksempel 7169 flere personer inn enn ut av landsdelen. Men etter 1875 snudde flyttestrømmen, fra nå av var det flere som flytta ut enn inn fram til 1930.³⁸ Slik har det også, med få unntak, vært helt fram til i dag. Nettoutflyttinga økte i 1960-åra, men avtok i 1970-åra for så å øke i 1980-åra. Først i 1990-åra var det tilnærmet flyttebalanse, mens nettoutflyttinga økte sterkt fra 1994.³⁹ I 1951 flytta 2075 flere ut enn inn til Nord-Norge, i 1997 omfatta flyttetapet 5865 personer.⁴⁰

Når Nord-Norge tross netto utflytting etter 1875 har hatt vekst i folketall og sånn noenlunde har klart å holde stand på pluss minus 10 % av landets befolkning, er det på grunn av høye fødselsrater. Fødselsoverskuddet forklarer også mesteparten av folkeveksten selv i perioder med netto innflytting, slik tilfellet var før 1875. Det er bare i Lofoten og Vesterålens fogderi at netto innflytting er hovedårsaken til folkeveksten i denne perioden.⁴¹ Dersom nettoinnflyttinga brukes som indikator, var Nord-Norge ingen «frontier» etter 1870, men tar en utgangspunkt i befolkningsveksten, var landsdelen et frontierområde i store deler av perioden etter 1800.

³⁶ Balsvik og Drake 1994: 89.

³⁷ NOS. Folketellingene 1801–1960. <https://www.ssb.no/statbank/table/09499>.

³⁸ Balsvik og Drake 1994: 95.

³⁹ Arbo 1998: 11.

⁴⁰ NOS. Statistikk mot år 2000. Flyttinger i Norge 1951. Publisert 7. sep. 1999. <https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/flyttinger-i-norge-i-1951>.

⁴¹ Aas 1998: 27–41.

Småbrukerøkonomi og markedsøkonomi

Hva så med fordelinga av befolkningsveksten mellom landsbygd, industristeder og byer i landsdelen? Det kan si oss om det var småbrukerøkonomien som stod for veksten, eller om det var markedsøkonomien. I 1825 bodde bare 1,6 % av befolkninga i landsdelens fire byer, Bodø, Tromsø, Hammerfest og Vardø, mens andelen rundt 1850 lå på rundt 2 %. Fram til 1900 skjøt byveksten i været, da var 8 % av befolkninga i Nord-Norge bosatt i byene. I 1930 var andelen nordlendinger bosatt i byer vel 13 %, mens tilsvarende tall var litt under 17 % i 1960. Det bodde nesten 15 ganger så mange i byene i 1900 sammenligna med i 1825, og fra 1900 til 1950 ble bybefolkninga tredobla. Den samla befolkninga i Nord-Norge ble til sammenligning tredobla fra 1801 til 1900, og i 1950 var det 1,5 ganger så mange nordlendinger som i 1900.⁴²

Byveksten var altså langt sterkere enn befolkningsveksten i resten av landsdelen. Dersom en tar utgangspunkt i veksten i tettstedene, er denne tendensen enda sterkere. I Finnmark var den gjennomsnittlige årlige befolkningsveksten fra 1870 til 1950 dobbelt så stor i tettstedene sammenligna med resten av fylket, i Troms nesten tre ganger så stor og i Nordland over ti ganger så stor.⁴³

Dette indikerer at den markedsorienterte delen av den nordnorske økonomien vokste sterkere enn fiskarbondøkonomien. I den grad Nord-Norge har fungert som «frontier», spilte altså byene og industristedene en viktig rolle. Svenske rallarer, kvener, fiskarbønder og innflyttere fant veien til nordnorske bergverk, Kåfjord kopperverk i Alta, Kåfjord kopperverk i Lyngen, Sulitjelma kopperverk, A/S Sydvaranger gruve, Bjørkaasen gruve i Ballangen og flere. Handverkere, fiskeoppkjøpere, handelsmenn, industriarbeidere og tjenestefolk var med på å bygge byene i nord, og de var for det meste innflyttere. I 1865 var bare 43 % av innbyggerne i Tromsø født der, mange var født i Sør-Norge, men flesteparten var fra omlandet eller fra andre deler av Nord-Norge (30 %).⁴⁴

Byene og gruvesamfunnene var også midlertidige alternativ for fiskarbønder under krisetider i fiskeriene. Ottar Brox lar ofte fiskarbonden skygge for hans nære slektninger: anleggsbonden, skiferbonden, berg-

⁴² NOS. Folketellingene 1801–1960.

⁴³ Myklebost 1960: 150, 158, 164. Se også Reiersens kapittel: «Dynamisk eller konsolidert bosettingsmønster i nord?»

⁴⁴ Aas 1998: 35.

verksbonden, båtbyggerbonden.⁴⁵ De stod som fiskarbøndene med én fot i husholdsøkonomien og den andre i markedsøkonomien. Det er mange grunner til å inkludere by- og industristrøkene som en viktig del av en nordnorsk «frontier». Det er påtakelig at ikke Brox gjør det.

Indre kolonisering – bureising

I Brox' analyser av fiskarbonden-/småbruker-/husholdsøkonomi er tilgangen på jord en nøkkelfaktor. Det var mulighetene for å etablere seg som nybyggere som trakk folk til Målselv og Bardu fra slutten av 1700-tallet fram til 1850. Det var også en viktig faktor bak kveninnvandring til fjordstrøkene i Vest-Finnmark i siste halvdel av 1700-tallet og først på 1800-tallet og til Øst-Finnmark fra 1860-åra. Det samme gjaldt Tverrelvdalen i Alta på 1800-tallet og Pasvik rundt 1900 og i mellomkrigstiden. Mange av innflytterne til disse områdene kom fra Sør-Norge eller utlandet. Men i økende grad skjedde denne innvandringa fra andre steder i landsdelen, det er da snakk om en indre kolonisering.

Bureiserbevegelsen i mellomkrigstida var et gigantisk samfunnsløft for å gi jordløse tilgang til jord og er i så måte i Brox' ånd.⁴⁶ Det ble et viktig alternativ til lediggang under mellomkrigstidas landbrukskrise. Den økonomiske krisa gjorde det vanskeligere å finne arbeid i byer og tettsteder. «Bygdene ble sperret inne med sitt eget befolkningsoverskudd», ifølge historikeren Edvard Bull.⁴⁷ I 1921 ble de offentlige og private tiltak for bureising og nydyrking samordna og satt i system, både på stats-, fylkes- og kommunenivå. Det ble etablert statlige støtte- og låneordninger, det siste gjennom Den Norske Stats Småbruk- og Boligbank. Etter bare 16 år, mellom 1921 og 1937, var det etablert over 10 000 bruk i Norge (10 340) og i underkant av 4000 (3872) i Nord-Norge. I samme tidsrom ble det oppdyrket nesten 160 000 (159 227) dekar på bureisingsbrukene. Bureisinga innebar også en formidabel bygging av boliger og driftsbygninger. Fra 1921 til 1936 ble det oppført over 8500 (8645) boliger på bureisingsbrukene i landet som helhet, i Nord-Norge over 3000 (3136). Det ble reist cirka 9000 (9078) driftsbygninger, av dem var en tredjedel, over 3000 (3284) i de tre nordligste fylkene. Toppårene for bureisinga var så desidert

⁴⁵ Drivenes 1985, Fulsås 1987, Brox 1997.

⁴⁶ Brox 2016: 81 ff.

⁴⁷ Bull 1979: 136 ff.

åra 1930–1940, og Nord-Norge topper bureisingsstatistikken på nesten alle variabler.⁴⁸

For perioden 1921 til 1936 finnes et unikt statistisk kildemateriale som gir en sjelden god anledning til å si noe om hvem bureiserne var, hvor de kom fra, hvor stor bureiserfamilien var, inntekter og biinntekter, jordbruksareal, husdyrhold, boligstandard etc.⁴⁹ Tallene viser at bureiserne danna en indre «frontier», her var det ikke innvandrere utenfra som spadde opp myrene, men for det meste folk oppvokst i nærområdene eller nabo-fylkene.

I Nord-Norge var mellom 75 % og 90 % av bureiserne i 1938 oppvokst i samme herred som de ryddet bruk i. Flest bureisere oppvokst utenom egen kommune hadde en i Finnmark, hvor nesten en fjerdedel kom utenfra. Og dersom bureiserne var «innvandrere», kom de gjerne fra et annet sted i samme fylke. Men også her skiller Finnmark seg ut med høyest andel bureisere oppvokst i andre fylker eller fra utlandet (12 %).⁵⁰

Bureiser – eneyrke eller flere biyrker

Hva sier statistikken så om bureisernes yrkeskombinasjoner? I Nord-Norge hadde bare 10 % av bureiserne jordbruk som eneyrke (423 av 3872 bruk). Det var også store forskjeller mellom øyer, fjordområder og innlandsstrøk. På øyene var det bare 2,5 % bureiserne som hadde jordbruk som eneste levevei, mens det var tilfellet for 30 % i innlandsbygdene.⁵¹ De aller fleste måtte også basere seg på inntekter fra andre næringer. I de tre nordligste fylkene var det først og fremst i fiskeriene bureiserne hentet biinntektene (51 %), men også anleggsarbeid, handverk og skogsdrift utgjorde viktige biinntekter. Det samme mønsteret får en om en ser på de nordnorske bureiserne som hadde jordbruket som bierverv. Av disse hadde 45 % fiske som hovederverv, men også bergverk, handverk, anleggsarbeid og skogbruk var godt representert.

Den smule kritikk Brox har av bureiserprogrammet, er at det ikke i tilstrekkelig grad tok høyde for at bureisingsbrukene måtte være et «kombinasjonsbruk» hvor fiskeri var en nødvendig del av inntektsgrunnlaget.⁵²

⁴⁸ Randen 2002, Elvestad 2024.

⁴⁹ NOS X.1. Bureising med statsstøtte 1921–1936. Telling pr. 20. juni 1938. Oslo 1941.

⁵⁰ NOS X.1. Bureising med statsstøtte 1921–1936. Telling pr. 20. juni 1938. Oslo 1941: 85–86.

⁵¹ Ibid.

⁵² Brox 2016: 81 ff.

Riktig nok deltok ikke bureiserne fra innlandsstrøkene i de tre nordligste fylkene i særlig grad i fiskeriene, men det gjorde bureiserne fra fjord- og kyststrøkene og øyene. Brox' bekymringer for flersysleriet synes heller ikke å treffe. Tallene ovenfor er krystallklare: De aller fleste bureiserne drev kombinasjonsdrift. De hentet sine inntekter fra både primær- og sekundærsektoren og i noen tilfeller også fra tertiærsektoren. De nesten 4000 som etablerte seg som bureisere i Nord-Norge mellom 1921 og 1936, var altså et formidabelt tilskudd til småbruker-/fiskarbondesamfunnet.

Bureisingstiltakene inngår også i Brox' frontieranalyse. Utmarka var lenge en slags «open frontier å rekna, slik me kjenner den frå den amerikanske prærien», hevder forsker ved Institutt for rural- og regionalforskning Magnus Fuglestad.⁵³ Med henvisning til Ottar Brox⁵⁴ hevder han at utmarka fungerte som frontier på to måter: (1) Bøndene kunne utvide produksjonen ved oppdyrking av utmark og ved å utvide beiteområdene eller (2) ved at nye gårdsbruk ble etablert. Utmarka var derfor en ressurs for små- og mellomstore gårdbrukere som et alternativ til utflytting og arbeid i industrien.

På lignende vis som Frederick Jackson Turner mente at den stadige ekspansjonen vestover i USA (the frontier) omforma det amerikanske samfunnet, kan en si at «utmarka og allmeningsressursane her heime i stor grad forma det norske samfunnet på veg inn i moderniteten ved at me har lete verdiane frå dei tilfalla store grupper menneske».⁵⁵

Kolonisering, fornorskning og myten om det tomme rom

Staten har i århundrer brukt nydyrking og bureising som politiske virkemidler: alt fra grensesikring, som mottiltak når det gjaldt utvandringa til USA, eller som krisetiltak i mellomkrigstida. Det statlige bureisingsprogrammet var også del av fornorskningspolitikken overfor samer og kvener, både intensjonelt og som konsekvens. Særlig i grenseområdene mot Russland og Finland var det viktig å styrke den norske bosettinga. I Pasvikdalen ble det satsa statlige midler på bureising og veibygging i åra rundt 1900, men ikke minst i mellomkrigstida.⁵⁶ I andre deler av Nord-Norge var fornorskning en del av bureisingsprogrammet, slik Lill-Karin

⁵³ Fuglestad 2023.

⁵⁴ Brox 1989.

⁵⁵ Fuglestad 2023: 6.

⁵⁶ Eriksen og Niemi 1981: 187, 231–231, Wikan 1980: 33 ff., 85 ff., Oftedal 2022.

Elvestad har vist.⁵⁷ Einar Niemi hevder at den norske frontieren under fornorskningsperioden fra 1850 ble betraktet som «the last stronghold of European civilization in the North against 'Eastern barbarism'». ⁵⁸ Kirker og skoler som ble bygget av myndighetene, ble gjerne omtalt som kulturelle grensefestninger mot øst. «The outcome was a Nordic version of the 'White Man's Burden' with regards to the policy towards the Sami.» ⁵⁹

Forestillinga om «frontier» har siden Jackson Turners tid vært assosiert med myten om ubrukte og frie ressursområder som tas i bruk av den hvite mann. Ottar Brox mente ikke at den nordnorske «frontier» tidligere var ubrukt og folketom. Og han er helt klar når det gjelder konsekvenser bølgene av innvandring fikk for samene: «I store deler av landsdelen ble samene trengt tilbake og fratatt sine ressurser.» ⁶⁰ Likevel følger han ikke opp med å gå inn de mange eksempler vi har på etniske ressurskonflikter. Hovedinntrykket en får av hans analyser av den nordnorske «frontier», er derfor at det meste dreier seg om «ledige ressurser» og «ubebodde områder» hvor det var enkelt å etablere seg som småbruker og fiskarbonden. ⁶¹

Brox er i det hele lite opptatt av etniske og kulturelle forskjeller i sine analyser av den nordnorske «frontier»: «Enten den som melka kyrne, talte nordlending, dølamål, samisk eller finsk, førte de ut av den samme løypingsgryta, og det var knapt nok spesifikke kulturtradisjoner, men variasjon i naturgrunnlaget som bestemte om innholdet skulle være fiskeavfall, russemel, skav, moldfôr eller tare.» ⁶²

Konklusjon

Nord-Norge har med få unntak hatt netto utflytting etter 1875. Steinar Aas mener derfor at landsdelen bare i perioder og på visse steder fungerte som «frontier» på 1800-tallet, men i løpet av de to siste tiåra før 1900 mista landsdelen «its status as a frontier». ⁶³ Han legger da ensidig vekt på inn- og utflytting. Men fortsatt hadde landsdelen befolkningsvekst, og veksten var sterkere enn resten av landet helt fram til 1900 og lå like under landsgjennomsnittet fra 1900 til 1990. Andelen nordlendinger av landets

⁵⁷ Elvestad 2024.

⁵⁸ Niemi 1997: 75.

⁵⁹ Niemi 1997: 75.

⁶⁰ Brox 1984: 19.

⁶¹ Brox 1984: 18.

⁶² Brox 1984: 20.

⁶³ Aas 1998: 40.

befolkning holdt seg også ganske konstant. Fødselsoverskuddet i Nord-Norge var stort, og en klarte altså å skaffe levebrød for en voksende befolkning. Betyr det så at vi her snakker om en «frontier» i Turners forstand?

Det er store forskjeller på Norge og USA. Sørstatene baserte seg på *slaveøkonomi* og koloniseringa av grenseområdene i vest ga seg andre, mer brutale og rasistiske uttrykk enn i Norge. Det gjør det problematisk å sette likhetstegn mellom den norske og den amerikanske «frontier». I sitt essay opererte Turner med en flytende grenselinje, en «frontier», som flytta seg vestover i takt med koloniseringa mot Stillehavet og i takt med at områdene ble inkorporert i føderalstaten USA. Senere åpna Turner opp for å definere ubebodde og uutnyttede områder i territorier og delstater som allerede var inkorporert i USA, som «frontier». En kan derfor skille mellom en ytre og en indre kolonisering, eller en ekstern og intern «frontier», men det er frontierområder i den første betydninga Turners essay fra 1891 omhandler.

Den norske riksgrensa ble endelig fastsatt i 1826, da grensedelinga mot Russland kom på plass. Etter 1826 er det for Norges del snakk om en intern frontier, og det er den perioden Ottar Brox skriver om. Den eksterne frontier, som Turner beskriver, var prega av en kamp mot villmark og urfolk i mer brutal og kontant forstand enn tilfellet var i den interne frontier. I så måte skiller den «Broxianske» og «Turnerianske» frontier seg fra hverandre.

Et annet viktig skille mellom Turner og Brox er at Brox' frontierbegrep først og fremst omfatter småbrukerøkonomien, mens Turners frontier omfatta alt næringsliv, fra pelsjegere til industri, mens byene og industristedene ikke har plass hos Brox, eller i beste fall en svært uklar status.⁶⁴ Det er særlig på ett punkt Ottar Brox skiller seg fra Turner. Den Broxianske frontier er ingen teori om kulturutvikling, ei heller om en egen nordnorsk mentalitet. Tvert imot, Brox mente at de valg folk nordpå gjorde, ikke var basert på tradisjon, men var rasjonelle valg ut fra den situasjon den enkelte stod i. Det gjaldt mellom annet hvordan en forholdt seg til store samfunnsendringer som for eksempel økonomisk og kulturell modernisering. Bygdefolk var ikke særinger som satt fast i et slags kulturelt klister, som hindra for eksempel teknologiske endringer. Poenget hos Brox var ikke nordnorsk egenart, men nordnorsk tilpasningsevne og rasjonalitet.⁶⁵ «Der styresmaktene såg tungdrivne bruk og små båtar som ikkje høvde i strukturrasjonal-

⁶⁴ Aas 1998: 30.

⁶⁵ Drivenes 2023.

seringas og industribyggingas tid, såg Brox folk som levde det gode liv med heilt rasjonelle nytte/kost-kalkylar [...].»⁶⁶

Både Brox og Turner mente at frontieren tjente framveksten av demokratiet. Den exit-muligheta prærien i USA eller de åpne ressursene i Nord-Norge skapte, var en av de viktigste forutsetninger ikke bare for arbeiderklassens markedsrett, men også for den institusjonelle utviklinga av folkestyret. Når det gjelder nasjonal identitet og forholdet mellom region og nasjon, er det også noen likheter mellom Brox og Turner. Hos Turner kan en kanskje snakke om en nasjonal habitus i Bourdieus forstand, hos Brox er det mer særtrekk ved det norske samfunnet det er snakk om, og ikke en norsk «væremåte».

For Brox er det viktigste kjennetegnet for det norske samfunnet *likhet* og *åpenhet*. Åpent i den forstand at det er en liten avstand mellom de som styrer, og de som blir styrt, mellom elite og alminnelige folk. Likhet, sosialt og økonomisk, var Ottar Brox opptatt av i hele sitt forskerliv. Hans siste faglige bidrag handla da også om hvordan ulikheter skapes,⁶⁷ en trussel mot det Norge han ønska seg.

Referanser

- Arbo, P. (1998). *Flytting og regional ubalanse*. Upublisert manus.
- Aas, S. (1998). North Norway – The Frontier of the North. *Acta Borealia: A Nordic Journal of Circumpolar Societies*, 15(1).
- Balsvik, R.R. og Drake, M. (1994). Menneskene i Nord-Norge. Fra istid til nåtid – fra vogge til grav. I *Nordnorsk kulturhistorie*. Oslo: Gyldendal.
- Billington, R.A. (1973). *Frederick Jackson Turner. Historian, Scholar, Teacher*. New York: Oxford University Press.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1989). *Kan bygdenæringer bli lønnsomme?* Oslo: Gyldendal
- Brox, O. (1995). Anmeldelse av Nordnorsk kulturhistorie. *Heimen*, bd. 32.
- Brox, O. (1997). Omstridde punkter i Nord-Norges nyere historie. I Thomassen, Ø. og Lorås, J. (red.): *Spenningen land. Nord-Norge etter 1945*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Brox, O. (2016). *På vei mot et postindustrielt klassesamfunn*. Oslo: Pax Forlag.

⁶⁶ Tjelmeland 2009.

⁶⁷ Brox 2023.

- Brox, O. (2023). Hvordan skaper vi økonomiske ulikheter. I Nilsen, R.E., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.): *Allmenningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Bull, E. (1979). Klassekamp og fellesskap 1920–1945. I Mykland, K. (red.): *Norges historie*, bd. 13. Oslo: Cappelen.
- Drivenes, E.-A. (1982). Fiskarbonden og de nordnorske bygdesamfunn. I Nilsen, R., Reiersen, J.E. og Aarsæther, N. (red.): *Folkemakt og regional utvikling*. Oslo: Pax Forlag.
- Drivenes, E.-A. (1985). *Fiskarbonden og gruvelusk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Drivenes, E.-A. (1985). Historie med store bokstaver. *Nytt norsk tidsskrift*, 1.
- Drivenes, E.-A. (2023). Hva skjedde i Nord-Norge? I Aarsæther, Oltedal, Botnen og Ramsdal (red.): *Venstrepopulisme – Ja!* Oslo: Novus forlag.
- Elvestad, L.-K. (2024). *Bureising i Balsfjord 1920–1950. Indre kolonisering og reinbeitekonvensjonen av 1919*. Masteroppgave. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Eriksen, K.E. og Niemi, E. (1981). *Den finske fare*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Faragher, J.M. (red.) (1994). *Rereading Fredrick Jackson Turner: «The Significance of the Frontier in America» and Other Essays*. New York: Henry Holt.
- Fuglestad, E.M. (2023). Då utmarka fekk grunnrente verdi: Om korleis ei meir aktiv forvaltning av grunnrenta frå utmarksressursane kan bidra til sosial berekraft mellom sentrum og periferi. *Tidsskrift for utmarksforskning*, 1.
- Fulsås, N. (1987). Hushaldsøkonomi og kapitalistisk økonomi i Nordland, 1850–1950. *Historisk tidsskrift*, 1.
- Godbolt, J. (2024). *USAs politiske historie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Grønmo, Sigmund og Henrichsen, Bjørn (red.). *Society, University, and World Community. Essays for Ørjan Øyen*. Scandinavian University Press.
- Keskitalo, E.C.H. (2009). «The North» – Is There Such a Thing? Deconstructing/Contesting Northern and Arctic Discourse. *Cold Matters, Cultural Perceptions of Snow, Ice and Cold*. Northern Studies. Monographs no. 1. Umeå: Umeå University and Royal Skyttean Society.
- Myklebost, H. (1960). *Norges tettbygde steder 1875–1950*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Niemi, E. (1997). Sami History and the Frontier Myth: A Perspective on the Northern Sami Spatial and Rights History, Sami Culture in a New Era. I Gaski, H. (red.): *The Norwegian Sami Experience*. Karasjok: Davvi Girji.
- Niemi, E. og Hansen, L.I. (2005). Den siste frontier. I Imsen, S.: *Grense og granneland i Nordens historie*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

- Niemi, E. (2009). Grenseland og periferi. Møtested for stat, nasjon og etnisitet. I Niemi, E. og Smith-Simonsen, C. (red.): *Det hjemlige og det globale. Festskrift til Randi Rønning Balsvik*. Oslo: Akademisk publisering.
- NOS. Folketellingene 1801–1960.
- NOS. Statistikk mot år 2000. Flyttinger i Norge 1951. Publisert 7. sep. 1999.
<https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/flyttinger-i-norge-i-1951>
- NOS X.1. Bureising med statsstøtte 1921–1936. Telling pr. 20. juni 1938. Oslo 1941
- Oftedal, M. (2022). «Nu växer staden med amerikansk fart.» *Settlerkolonialisme i Sør-Varanger fram til andre verdenskrig*. Masteroppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Osterhammel, J. (2014). *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press.
<http://ebookcentral.proquest.com/lib/tromsoub-ebooks/detail.action?docID=1577199>
- Randen, O. (2002). *Brøyte seg rydning. Bureisingstid og bureisarliv*. Ål: Boksmia.
- Søbye, E., Modalsli, J. og Aaberge, R. (2017). Småbruk, vekst og fordeling. *Nytt norsk tidsskrift*, 1.
- Sörlin, S. (1988). *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm: Carlsson.
- Tjelmeland, H. (2009). Kva skjedde i Nord-Norge? I Fiva og Willassen (red.): *Nordover! Arven etter Studieselskapet*. Bodø: Landsdelsutvalget for Nord-Norge og Nord-Trøndelag.
- Tocqueville, A. de (1969). *Om demokratiet i Amerika* (forkorta utgave). Oslo: Gyldendal.
- Turner, F.J. (1940). The Frontier in American History. *The Frontier in American History*. New York: H. Holt and Company.
- Wikan, S. (1980). *Kolonisering og bureising i Pasvikdalen*. Oslo: Tiden Forlag.
- Wrobel, D.M. (2009). Global West. American Frontier. *Pacific Historical Review*, 78(1).

FRA KOLONI TIL ALLMENNING – OM KULTURELLE BLINDSONER OG SITUERT KUNNSKAP

Ivar Bjørklund

For Ottar Brox var allemannsretten og fiskeriallmenningens rike ressurser svaret på de nordnorske distriktsproblemer. Han introduserte fiskarbonden for den politiske allmenheten og førte en livslang debatt med de myndigheter som han mente var i ferd med å gjøre landsdelen om til en koloni, jamfør en av hans mest kjente bøker Nord-Norge – fra allmenning til koloni.

Ottar Brox' arbeider må forstås både ut fra en politisk og en faglig kontekst. Hans *politiske* referanse med boka *Hva skjer i Nord-Norge?*¹, var Nord-Norge-planen (1952–1960) og de destruktive konsekvenser han mente planen ville få for livsopphold og bosettingsmønster langs kysten av Nord-Norge. Planen hadde industrialisering og modernisering som uttalte mål, noe som gikk på tvers av fiskarbondens strategier. Sistnevnte fremsto i stor grad som en fellesnevner for landsdelens interesser.²

Hans *faglige* referanser var det paradigmeskiftet som hadde skjedd innen sosialantropologien. Radcliffe-Brown og strukturfunksjonalismen var detronisert til fordel for Fredrik Barth og hans generative prosessanalyse. Ikke minst gjaldt det sistnevntes analyse av basseriene i Iran som for-

¹ Brox 1966.

² Flere historikere har stilt spørsmål ved i hvor stor grad fiskarbonden var representativ for landsdelens økonomi. Jf. Drivenes 1985, Fulsås 1987.

klarte den økonomiske rasjonaliteten i deres nomadiske tilpasning.³ Ifølge Barth (1981) handlet det om å forstå deres *opportunitetssituasjon*, et analytisk begrep som ble førende for Brox i hans analyse av nordnorske tilpasningsformer langs kysten.

For han handlet det om husholdsøkonomi og bruken av det han kaller de «felleseide naturressurser», først og fremst fiskeriallmenningen. Her er den røde tråden i det meste av Brox' produksjon, nemlig fisken som et felleseie. Det er adgangen til fiskeressursene som muliggjør den nordnorske bosettingen, men i dag trues allmenningen av uforstandige politikere og kapitalsterke fiskeriinteresser som er i ferd med å gjøre landsdelen til en koloni. Som en analyse av dagens fiskeripolitiske utvikling er dette gangbar mynt. Men det ligger en stor utfordring i hvordan Brox bruker allmenningsbegrepet. Det fremstår i langt større grad som en retorisk metafor og langt mindre som en analytisk redegjørelse. Som vi skal se, tilslører bruken av allmenningsbegrepet langt mer av den historiske utviklingen enn hva det forklarer. Begrepet viser til en konstruksjon fra nyere tid som ikke er historisk holdbar, som er preget av situert kunnskap, det vil si kunnskap som reflekterer en spesifikk sosial og politisk kontekst.⁴

Allmenningen og det frie fisket

Doktrinen om det frie fisket dukker først opp i andre halvdel av 1800-tallet og innføres først i lovs form med Lofotloven i 1857 og deretter i Finnmark i 1897. Frem til midten av 1800-tallet tok lovgivningen hensyn til lokale sedvaner flere steder langs kysten og tilkjente lokalbefolkningen både individuelle og kollektive rettigheter til sine fiskeområder.⁵ Dette var også situasjonen i Finnmark, hvor fjordfisket var forbeholdt lokalbefolkningen. Lofotloven av 1857 fjernet væreierens rett til å bestemme hvem som kunne fiske når og hvor, og innførte dermed fritt fiske på Lofothavet. Et lovutvalg foreslo i 1867 å innføre fritt fiske i Finnmark, men møtte store protester fra den sjøsamiske befolkningen i Varanger. De viste til hevdvunne rettigheter i fjorden og fikk støtte fra lensmann Bruun, som påpekte at de ble utsatt for den «ryggsløseste Behandling» fordi de «jages fra Sted til Sted, mister Redskaper og Fisk».⁶ Protestene ble imidlertid avvist av

³ Barth 1961.

⁴ Haraway 1988.

⁵ Sunde 2006.

⁶ Bull 2008: 80–82.

fogden i Finnmark med den begrunnelse at «Finnerne er en mindre kraftig Race [som] efter Naturens Orden det komme til at trække det korteste Straa i Forhold til deres Konkurrenter, der baade er en kraftigere Race og udrustede med bedre Baade og Børskab.»⁷

Lovutvalget og forarbeidet til saltvannsfiskeloven av 1897 for Finnmark kan betraktes som en del av en større eiendomsrettslig prosess i andre halvdel av 1800-tallet hvor Finnmark søkes integrert og utviklet som statens eiendom. Befolkningen ble tredoblet i denne perioden, noe som ikke minst skyldtes det voksende loddetorskfisket. Bakteppet var den gjennomgripende fornorskningspolitikken som skulle sikre norsk dominans i den fleretniske landsdelen. Statens eiendomsrett ble forsøkt knesatt gjennom jordsalgslovene i 1863 og 1902, hvor Finnmark ble hetende «Statens umatrikulerte grunn». Imidlertid er omfanget av denne eiendomsretten omstridt,⁸ og den politiske løsningen ble opprettelsen av Finnmarkseiendommen i 2005. Inntil staten hevdet sin eiendomsrett på 1840-tallet, kunne Finnmark betraktes som en koloni.⁹ Samene utgjorde flertallsbefolkningen, og staten hadde kun ansvar for jurisdiksjon ettersom eiendomsrettslige forhold ikke var avklart.¹⁰ Statens begrunnelse var forestillingen om at et «nomadefolk» var uten rettsdannende sedvaner og egne styreformer og derfor ikke kunne opparbeide seg eiendomsrett.¹¹

Allmenningen og våre kulturelle blindsoner

Jeg nevnte tidligere at presentasjon og bruk av allmenningsbegrepet er preget av en etnosentrisk tilnærming, det handler med andre ord om situert kunnskap. Brox' fiskarbonden er underforstått en *norsk* fiskarbonden. Her er ingen differensiering ut fra samisk eller norsk bosetting. Samtidig er det kjent at begge grupper utnyttet marine og landbaserte ressurser. Men kan vi ta for gitt at en analyse med allmenningskategorien som utgangspunkt favner om begge gruppers tilpasningsform? Det er vel dokumentert hvordan kolonisering og fornorskning over tid har brutt ned samiske institusjoner, rettsoppfatning og kosmologi. Det juridiske avtrykket av denne utviklingen er at samisk bruk og tilstedeværelse ikke har vært rettsska-

⁷ Ibid.

⁸ Tønnesen 1972, Jebens 1999, Ravna 2020.

⁹ Pedersen 1999, Bjørklund 2024.

¹⁰ Jebens 1999.

¹¹ Oskal 2000.

pende. Deres marine og landbaserte ressursregimer ble rettslig usynliggjort og definert som «tålt bruk» i det norske juridiske vokabular. For reindriftens vedkommende tok denne situasjonen først slutt ved reindriftsloven av 2007,¹² mens det for det sjøsamiske fisket fremdeles er uavklart hvorvidt man har rettigheter utover allemannsretten og statlige reguleringer. Med sterk støtte fra Norges Fiskarlag, holder staten fremdeles fast ved doktrinen om fritt fiske. Dette til tross for at forskjellige statlig initierte utredninger har dokumentert eksistensen av sjøsamiske sedvaner og alders tids bruk i fjordene.¹³ Her påpekes også de folkerettslige forpliktelser som er relevante for sjøsamenes situasjon. Med i bildet hører også dommen fra 1951 i Den internasjonale domstol i Haag hvor Norge prosederte og vant overfor Englands fiskerikrav med å vise til lokale sedvaneretter rundt om i fjordene.¹⁴ Det samme gjelder høyesterettsdommen fra 1985 hvor en gruppe samiske fiskere i Kåfjord ble tilkjent erstatning for redusert fiske grunnet kraftutbygging. Slik underkjenning av kunnskap fra statens side er blitt karakterisert som «strategic ignorance»¹⁵ eller «aktiv uvitenhet».¹⁶

Ettersom samisk bruk ikke har vært rettsskapende, har bruken forblitt usynlig i myndighetenes og forvaltningens annaler. Det er noe av årsaken til at denne bruken ikke er blitt fanget opp hverken av Brox eller annen forskning før i de senere år. Med sitt kontante fokus på fiskarbondens husholdsøkonomi og retten til fritt fiske ble rettshistorie og muligheten for lokale sedvanebaserte rettigheter av liten eller ingen relevans. Fiskeriallmenningen fremsto som en tidløs konstruksjon, til tross for at den for eksempel i Finnmark bare er litt over 100 år gammel. En slik ahistorisk fremstilling deles i prinsippet av myndighetene og har fått store konsekvenser for samiske rettighetskrav til fiske. Kystfiskeutvalget i 2008 gir en god oversikt over disse forslagene, som alle har det til felles at de stort sett ikke er fulgt opp fra statens side. Både myndighetene og Norges Fiskarlag har bygd sine reguleringer og kvotekrav på forestillingen om en åpen fiskeriallmenning hvor deltagerne underforstått deler de samme verdier og rettsoppfatninger. Dermed har de også usynliggjort den etniske dimensjonen som faktisk var til stede. Hadde den vært ivarettatt fra første stund,

¹² Det ble akseptert at reindriftsutøvere hadde privatrettslige rettigheter og ikke bare de rettigheter som staten tildelte.

¹³ Jf. NOU 2008: 5 og Sannhets- og forsoningskomisjonens rapport (2023), som begge gir en god oversikt over slik bruk.

¹⁴ Skogvang 2012.

¹⁵ Fjellheim 2023.

¹⁶ Eythorsson 2025: 116.

kunne det vist seg at Ottar Brox' fiskarbønder var en høyst blandet forsamling som ikke bare lot sine liv styre i samsvar med Chayanovs utlegning eller Barths basserianalyse. Den sjøsamiske tilstedeværelsen viser hvordan lokale sedvaner, næringsveier og rettsoppfatning skapte tilpasnings- og samarbeidsformer som var svært så ulike situasjonen på yttersiden av Senja.

Denne mangelen på empirisk etterprøving gjelder mye av allmenningslitteraturen og kommer klart til syne når en ser nærmere på fiskeriene i de samiske områdene eller reindriften i Finnmark. Det er derfor nødvendig med en langt mer kulturanalytisk tilnærming enn hva gjeldende allmenningsforskning har fremvist. La oss ta utgangspunkt i den samiske tilpasningsformen slik den er beskrevet i NOU 1988: 42:

Et slående trekk ved samenes materielle tilpasning er allsidigheten i kombinasjonen av næringsutøvelse. Denne allsidigheten har vært en nødvendig forutsetning for eksistens i marginale områder. Samene ser også på kombinasjoner mellom primærnæringer som en egen type næring, eller om en skulle bruke uttrykket «en egen profesjon». En kan og gå så langt som å si at det er en egen næringsfilosofi. Dette å utnytte flere ressurser i et lokalsamfunn som ikke har grunnlag for eneyrker, er en viktig måte å tilpasse seg på.¹⁷

Denne beskrivelsen viser til det samiske begrepet *birgejupmi*, en næringsform som rommer alt av tilgjengelige ressurser i sjøen og på landjorda. En slik kompleks og finstemt livsform forutsetter sedvanebaserte praksiser rundt ressurstilgangen og en dertil hørende rettsforståelse.¹⁸ Denne tilpasningen og dette ressursmangfoldet er beskrevet fra flere fjorder, eksempelvis Porsanger¹⁹ og Varanger²⁰. De forskjellige ressursregimer som her kommer til syne, vitner om uformelle samiske forvaltningsordninger som ikke er i overensstemmelse med allmenningsforståelsen i norsk juridisk forstand.

For det første er det mindre fruktbart å dele den samiske bruken opp i marine og landbaserte ressursområder. *Birgejupmi* innebar at alle disse ressursene ble forvaltet samlet ut fra et husholdsøkonomisk perspektiv. I de sjøsamiske bygdene har slike tilpasninger vært vanlige gjennom hele

¹⁷ NOU 1988: 42: 86–87.

¹⁸ Joks og Østmo 2024.

¹⁹ Birkely 2011.

²⁰ Nilsen 2009.

1900-tallet og ble allerede i mellomkrigstida synliggjort overfor myndighetene i forbindelse med ulike krav om vern av viktige gyte- og fiskeområder i fjordene. Motstanden mot bruk av seigarn, not og trål ble begrunnet med at slike redskaper ødela det lokale ressursgrunnlaget, og man viste til hevdvunne rettigheter og alders tids bruk.²¹ Myndighetene og Norges Fiskarlag viste på sin side til allemannsretten og avviste ethvert lokalt krav, alders tids bruk hadde ingen juridisk relevans.

Lukkingen av torskefisket i 1990 og det påfølgende kvotesystemet skapte store problemer for en videreføring av tradisjonelle livsformer også i de sjøsamiske bygdene. I Øst-Finnmark fikk de færreste kvote, ettersom de ikke oppfylte kravet om fangsttynnsats de siste tre årene. Det skyldtes langt på vei selinvasjonen i fjordene på 1980-tallet.

Følgende tall fra noen sjøsamiske kommuner viser antall fiskebåter i 1990 og hvor mange som fikk kvote i 1993:²²

	<u>1990</u>	<u>1993</u>
Nesseby	106	7
Kåfjord	84	7
Tana	52	7
Porsanger	80	7

I praksis betød dette en sterk reduksjon av de inntekter som fjordfisket hadde gitt. Sammen med nye reguleringer av innlandsfisket, inndragningen av lakseplasser i Finnmark, ulike fredningsbestemmelser samt økende press på rype- og multerressurser var dette med på å sterkt redusere tilgangen til det ressursgrunnlaget som *birgejupmi* bygde på. Finnmark var definert som «Statens umatrikulerte grunn», og allemannsretten sikret tilgangen for alle og enhver. En lokal sameforening i Porsanger hadde allerede i 1985 advart mot denne utviklingen:

Den fastboende befolkning i samiske kyst- og fjordstrøk må få større sjølråderett over gamle sjøsamiske ressursområder. Myndighetene må anerkjenne de samiske kombinasjonsnæringene som næringer og bærere av samisk kulturtradisjon og bosetting.²³

²¹ Eythorsson 2008.

²² Samisk fiskeriutvalg: *Innstilling fra Samisk fiskeriutvalg*. Avgitt til Fiskeridepartementet 10.04.1997.

²³ Porsanger SLF 1985: 3.

Både forvaltningsformen og rettsforståelsen i de sjøsamiske områdene avviker fra det som ligger til grunn for det norske allmenningsbegrepet. Det har derfor vært reist spørsmål om rettighetsforholdene best lar seg beskrive ved en allmenningskonstruksjon. Allmenningen forutsetter jo at en avgrenset gruppe mennesker har opparbeidet eksklusive rettigheter til et område. Men de rettsregler som tradisjonelt lå til grunn for de sjøsamiske ressursregimene, var langt mer fleksible. Her var ressurstilgangen bygd på differensierte bruksbehov. Ett hushold kunne ha retten til vedhugsten og et annet til slåttemarka i et bestemt område, mens andre ressurser som makkefjæra eller sennagrasmyrer ble definert som felleseie. På samme vis kunne noen fiskegrunner være ansett som tilhørende enkelthushold, mens andre ble betraktet som felleseie.²⁴ Slike sedvaneregler var aktive i Finnmark og Nord-Troms helt frem til andre verdenskrig, men gikk gradvis i oppløsning i etterkrigstida i kjølvannet av landsdelens gjenoppbygging og modernisering. Mye av den dokumentasjonen som kom frem i forbindelse med høyesterettsbehandlingen av samiske rettighetskrav på Stjernøya og i Nesseby, viser til en slik omforent bruk mellom ulike samiske grupper. Ingen kunne imidlertid vise til en eksklusiv bruk, og de samiske partene tapte derfor saken.

Den samiske reindriften

Allmenningsbegrepets begrensede relevans i de samiske områdene blir enda mer tydelig hvis vi ser nærmere på den samiske reindriften. Som nevnt er begrepet utformet i lys av norsk historie og juridiske kategorier og lar seg derfor ikke nødvendigvis anvende i en annen etnisk kontekst.²⁵ Som kjent foreligger det en omfattende internasjonal samfunnsfaglig litteratur som problematiserer Garrett Hardins kjente tese om allmenningens tragedie,²⁶ hvor man har påvist eksistensen av lokale forvaltningsregimer som falsifiserer Hardins dystre scenario.

Hvordan har så norsk samfunnsforskning forstått reindriften i forhold til allmenningsperspektivet? Paine²⁷ advarer i sin kritikk av Hardin mot «å gjøre sammenligninger med fisken i havet for å forstå dynamikken i pastoralismen». Et nylig eksempel på en slik sammenligning er boka *Allmen-*

²⁴ Bjørklund 1990.

²⁵ Bjørklund og Eidheim 1997, Brantenberg 1999.

²⁶ Hardin 1968.

²⁷ Paine 1992.

ningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente, en artikkelsamling hvor alle forfatterne har sin bakgrunn ved Universitetet i Tromsø.²⁸ Bokas hovedanliggende er problemstillinger knyttet til allmenningsressursene, og 1 av 13 kapitler er viet reindriften. I boka konstaterer redaktørene innledningsvis at «[a]llmenningen i norsk og samisk sammenheng har ikke bare dreid seg om fellesbeite for dyr. Det har også dreid seg om felles adgang til utmarksressurser generelt».²⁹ Det poengteres at «[b]eiteland er en felles ressurs for de som vil drifte (med rein)». Men med Hardin i bakspeilet peker forfatterne på nødvendigheten av et samarbeid mellom myndighetene og brukerne: «Dette samspillet mellom offentlige myndighetsorganer er avgjørende [...] for at reguleringer i ressursforvaltning skal fungere.»³⁰ Behovet for et slikt samarbeid – og ikke minst konsekvensene av å være foruten – eksemplifiseres i kapitlet «Moderne pastoral reindrift i stabilitet».³¹

Her spennes det opp et lerret med den sørsamiske reindriften på den ene siden og den nordsamiske på den andre. Det skrives lite om de store driftsforskjellene mellom de to gruppene og deres svært ulike geografiske og historiske forutsetninger, poenget er at begge antas å ha et «fellesbeite for dyr». Men i sør hevdes det at man har lyktes med å få til et samspill mellom myndighetene og reindriftsutøverne. Sørsamene er med andre ord et vellykket eksempel på en av bokas maksimer, nemlig at en slik felles enighet er avgjørende for at «reguleringer i ressursforvaltningen skal fungere».³² Dermed blir sørsamene et positivt unntak fra Hardins rådende oppfatning av allmenningens nødvendige tragedie.

I nord, derimot, er det verre, ifølge forfatterne. Her mangler et slikt samspill, noe som kommer til uttrykk i lavere slaktevekter og lavere inntekter. Forholdet mellom reineierne og myndighetene preges av mistillit, statens forvaltning motarbeides, og antallet rein øker sterkt. Uten å gå noe nærmere inn på den politiske økologien forklares det hele med «kulturkonflikter». Den nordsamiske reindriftskulturen prioriterer et høyst mulig reintall, dermed blir resultatet overbeiting og lave slaktevekter. I sør, derimot, har man i samarbeid med norsk agronomkompetanse kommet frem til en vellykket og «bærekraftig drift».

²⁸ Nilsen mfl. 2024.

²⁹ Kalstad og Riseth 2023: 11.

³⁰ Nilsen mfl. 2024: 13.

³¹ Kalstad og Riseth 2024. «Moderne» og «stabilitet» er for øvrig kjente stikkord fra den fiskeripolitiske debatten hvor myndighetene søker å fremme et fiske med «moderne» redskaper for å sikre «stabil» ilandføring av fisk – dette i motsetning til det «lite stabile» småskalafisket.

³² Nilsen mfl. 2024: 13.

Først noen ord om det «samforente» og vellykkede forvaltningsregimet som denne komparative tilnærmingen henviser til. Det var først gjennom reindriftsavtalen i 1976 og reindriftsloven i 1978 at norske myndigheter søkte å integrere reindriften økonomisk og politisk.³³ Det ble opprettet en nasjonal reindriftsforvaltning bygd på landbruksøkonomisk kompetanse og rasjonale. Samtidig ble det i samarbeid med Landbrukshøyskolen på Ås og sentrale sørsamiske reineiere utformet et nasjonalt regelverk og tilskuddsordninger som var tilpasset sørsamiske driftsformer.³⁴ Der hadde man få eller ingen mulighet for ekspansjon, fortrent som de var over lang tid fra gamle beiteområder. Økte slaktevekter var eneste muligheten for økte inntekter, og resepten fra agronomhold ble å redusere antall rein for derigjennom å øke slaktevekten på hvert dyr.³⁵ Her hadde man dessuten korte flyttveier, få eller ingen nabodistrikter å forholde seg til og dermed få samarbeidsutfordringer. Det viste seg etter hvert at den nye driftsformen ga økte inntekter blant sørsamene, noe som ga næring til myndighetenes forsøk på implementering av det nye regimet i nord.

Situasjonen i Finnmark

Tre fjerdedeler av den samiske reindriften befinner seg imidlertid i Finnmark, og det var i dette samiske bruksområdet at den nye forvaltningsstrukturen også skulle realiseres. Her eksisterte det allerede et tradisjonelt samisk forvaltningsregime, *siida-systemet*. Denne institusjonen er beskrevet en rekke steder³⁶ og har følgende fellestrekk:

Beskrivelsene viser hvordan reindriftssamene over tid har utviklet et forvaltningssystem som søkte å optimalisere hensynet både til beitegrunnlaget, reinflokken og menneskenes livssituasjon. Grunnlaget var en samisk rettsforståelse av hvem som kunne beite hvor og hvor lenge, og *siida*-institusjonen var den organiserende rammen for utøvelsen. Det fleksible *siida*-fellesskapet gjorde det mulig å avpasse behovet for beite i forhold til flokkstørrelse og arbeidskraft gjennom årssyklusen. Rettsforståelsen var med andre

³³ Bjørklund 1999.

³⁴ Riseth 2000: 212.

³⁵ Lenvik 1990.

³⁶ Se for eks. Solem 1933, Vorren 1962, Pehrson 1964, Bjørklund 1990, Sara 1990, Paine 1994, Strøm Bull mfl. 2001, Benjaminsen mfl. 2016.

ord bygd inn i bruksmønsteret i form av forventninger og avtalepraksiser mellom utøverne. Dette står i motsetning til norsk juss som med sitt systematiserte logiske hierarki av regler og forskrifter har skilt ut rettsorden som et eget system.³⁷

Denne forvaltningsformen var i beste fall ukjent og uansett regnet som irrelevant av norske myndigheter da det nye reindrifftsregimet skulle realiseres. Resultatet var fortløpende konflikter som har fortsatt til denne dag, og de fikk raskt en etnopolitisk utforming. Reindrifftsloven og forvaltningens praksis brøt med samisk rettsoppfatning og samiske kunnskaper og normer og er dokumentert gjennom omfattende samfunnsfaglig forskning.³⁸ Tilskudd til slakt av kalv resulterte i en sterk vekst av simlebestanden og dermed reintallet totalt. Hele regelverket siktet mot en reduksjon av det økende reintallet ut fra den biologisk funderte hypotesen om at færre rein ville gi større rein. Reindriftssamene ble kategorisert som kjøttprodusenter, og avkastningen ble målt opp mot parameterne til Norges Kjøtt- og Fleskesentral samt produksjonskravene i reindrifftsavtalen. Samisk reindriftskunnskap, samiske kjønnsroller og samisk moral ble underkjent av landbruksfaglige perspektiver og normer, noe som også kom til uttrykk i lovgivningen.³⁹ Ikke minst førte konfliktene rundt forestillingen om «fellesbeite» til rettssaker og organisert motstand.⁴⁰ I motsetning til sørsamene sto reindriftssamene i Finnmark overfor et økonomisk avtaleverk og en reindrifftslov som gjorde begreper som *medforvaltning*, *tillit* og *felles enighet* til meningsløse formuleringer. Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport (2023) påpeker hvordan denne utviklingen har vært en viktig del av den allmenne fornorskningssprosessen. Opprettelsen av Sameetinget i 1989 og påfølgende folkerettslige forpliktelser ga næring og argumentasjon til den samiske motstanden mot den reindrifftspolitiske utviklingen. Men summen av alle de konflikter som oppsto rundt reindriften, fremsto for myndighetene som en bekreftelse av Hardins tese og styrket statens styringsvilje.

³⁷ Marin og Bjørklund 2016.

³⁸ Se for eks. Sara 1990, Bjørklund 1999, Benjaminsen mfl. 2016, Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport 2023.

³⁹ Kalveslakt med påfølgende omstrukturering av reinflokken var på tvers av reindriftssamisk økonomi og husholdsbehov. Tillatelse til å eie rein (driftsenhet) ble stort sett tildelt menn, noe som brøt sterkt med en samisk kjønnsnøytral praksis.

⁴⁰ Organisasjonen Boazu Ealáhus Searvi (BES) ble opprettet i Kautokeino i 1987 for å få endret reindrifftsloven. Nedlagt i 1993.

Er Finnmarksvidda en allmenning?

Reindriftslovens formulering om «fellesbeite» og reindriftsadministrasjonens praksis i så henseende overprøvde det sedvanebaserte rettighetssystemet og skapte konflikter mellom mange reineiere når det gjaldt bruken av vinterbeitene. Enkelte tok i bruk andres beiteområder, flyttveier eller fiskevann under henvisning til allemannsretten og hevdet at vinterbeitene var felles for alle i henhold til reindriftsloven. Sanksjoner fra dem som slike overskridelser gikk ut over, ble tolket som bevis på «villvest og lovløshet» på vidda. Etter årtusenskiftet endte stadig flere slike konflikter opp i domstolene, men her nyttet det lite å henvise til samisk rettsoppfatning.

Mye av reindriftssamenes motstand handlet om hvordan reindriftsforvaltningen satte til side samisk rettsoppfatning og samiske sedvaner. «Fellesbeitet» på vidda var slett ikke noe fellesbeite, men derimot et finstemt forvaltningssystem reindriftssamene seg imellom.⁴¹ En allmenning i norsk juridisk forstand innebærer at ressursene eies i fellesskap. Det er som medlem av dette avgrensbare fellesskapet at den enkelte får rettigheter, det vil si tilgang til å høste av ressursene. Men den norske forståelsen av en allmenning refererer bare til en begrenset del av de samiske sedvaner som er i bruk når det gjelder utnyttelsen av ressursgrunnlaget. Ifølge en samisk rettsoppfatning har ikke en rettighetshaver en absolutt rett til å holde andre unna. Under visse omstendigheter har en siida rett til å utnytte ressursene i et annet siida-område, sedvaneretten kan med andre ord settes til side. Slike situasjoner krever imidlertid forhandlinger og innbyrdes enighet. Det kan dreie seg om flyttveier, fiskevann eller beite. Vorrens kart over flytte- og bruksmønster gir en god illustrasjon av slike komplekse sedvanerettslige utforminger.⁴² «Overskridelser ble alltid tolket ut fra den samtidige konteksten, dvs. ut fra vedkommendes beitetilgang, værforhold eller tilgjengelig arbeidskraft.»⁴³

En slik fleksibel og samtidig sedvanebasert ordning for utnyttelse av ressursgrunnlaget, harmonerer lite med den norske allmenningsforståelsen. Tønnesen påpekte i sin viktige avhandling om rettsgrunnlaget i Finnmark at det finnes ikke bare én, men mange allmenninger.⁴⁴ I en offentlig utredning om «Rett til og forvaltning av land og vann i Finnmark» stilles

⁴¹ Henriksen 2011.

⁴² Vorren 1962.

⁴³ Paine 2009: 120.

⁴⁴ Tønnesen 1972.

det også spørsmål om rettstilstanden i fylket kan beskrives ved hjelp av allmenningsbegrepet.⁴⁵ Det blir derfor en svært krevende oppgave for Finnmarkskommisjonen når de skal identifisere lokale rettigheter «på grunnlag av gjeldende nasjonal rett», slik Finnmarksloven foreskriver. Det kan lett bli en situasjon hvor terrenget skal tilpasses kartet og ikke omvendt. Den samme innvendingen kan rettes mot den nevnte boka om allmenningsressurser i nord, hvor forfatterne Riseth og Kalstad søker å beskrive situasjonen i reindriften ved hjelp av de samme begreper som benyttes i behandlingen av fiskeriene. Symptomatisk nok blir det gjort omfattende rede for den politiske økologien rundt fisket, mens det nærmest er fraværende for reindriftens vedkommende.

Oppsummering

Det burde for det første fremgå av det foregående at allmenningsdebatten preges av en mangel på historisk etterprøving. Gitt den faktiske historiske utviklingen handler det ikke om at landsdelen har gått «fra allmenning til koloni», slik Brox formulerte det. For den samiske ressursbruken har det historiske forløpet snarere vært det motsatte, nemlig «fra koloni til allmenning». Mangelen på empirisk innsikt i samiske driftsformer og sedvaner har ført til at forståelsen av allmenningsbruken reflekterer en norsk rettsoppfatning. Det faktum at vi står overfor et kulturelt situert begrep, peker mot en tilnærming som kan kalles etnosentrisk. Brox' fremstilling av fiskarbonden og fiskeriallmenningen reflekterer den norske distriktpolitiske konteksten på 1960- og 1970-tallet hvor samepolitiske problemstillinger ikke hadde noen posisjon. Konsekvensene var en usynliggjøring av den samiske tilstedeværelsen og dermed en underkjenning av samiske livsformer.

Det at vi som forskere benytter oss av analytiske perspektiver som ikke ivaretar etniske dimensjoner, reflekterer og legitimerer den vitenskapsteoretiske kritikken fra urfolkshold av «vestlige kunnskapssystemer». Anført av Smith og hennes bok *Decolonizing Methodology*⁴⁶ er stadig flere forskere med urfolksbakgrunn opptatt av å se nærmere på sammenhengene mellom kolonialisme og forskningsmetodologi. Man søker å påvise hvordan vitenskapelige perspektiver reflekterer kolonitidas maktforhold. Heller

⁴⁵ NOU 1993: 34.

⁴⁶ Smith 2012.

ikke norsk vitenskapshistorie er skyldfri når det gjelder slik situert kunnskap. Vi sliter fremdeles med ettervirkningene av professor Yngvar Nielsens fremrykningsteori, hvor han på 1890-tallet postulerte at samene kom til Røros-området lenge etter at den norske bondebefolkningen var etablert. Hans påstand, som i dag er tilbakevist, skulle få store konsekvenser for den sørsamiske befolkningen, ettersom alle tvistesaker i hundre år fremover stort sett ble dømt i favør av norske bønder.⁴⁷ Vi skal derfor ikke være fremmed for at vår begrepsbruk og metodologiske tilnærming kan være preget av norske kulturelle verdier og kategorier og dermed stenge for innsikt i andre gruppers tilpasningsformer.

Referanser

- Barth, F. (1981). *Process and Form in Social Life. Selected Essays*. Vol. 1. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Benjaminsen, T.A., Gaup Eira, I.M. og Sara, M.N. (red.) (2016). *Samisk reindrift: Norske myter*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Birkely, H. (2011). Om sjøsamenes næring og ressursutnyttelse i Porsangerfjorden. I Andersen, S. og Persen, S.: «*Den gang var det jo rikelig med fisk.*» Mearrasámi diehtguovddáš
- Bjørklund, I. (1990), Sámi Reindeer Pastoralism as an Indigenous Resource Management System in Northern Norway: A Contribution to the Common Property Debate. *Development and Change*, 21: 75-86. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1990.tb00368.x>
- Bjørklund, I. (1999). Den nasjonale integrasjon av det samiske reindriftssamfunn. I Bjørklund, I. (red.): *Norsk ressursforvaltning og samiske rettighetsforhold. Om statlig styring, allmenningens tragedie og lokale sedvaner i Sápmi*, 52–68. Oslo: Ad Notam Gyldendal. .
- Bjørklund, I. (2024). Den norske kolonialismen i Sápmi – metafor eller realitet? *Nytt Norsk Tidsskrift*, 3–4.
- Bjørklund, I. og Eidheim, H. (1997). Om reinmerker: Kulturelle sammenhenger og norsk jus i Sápmi. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 4, 562–578.
- Brantenberg, T. (1999). Samisk sedvane og norsk rett. I Bjørklund, I. (red.): *Norsk ressursforvaltning og samiske rettighetsforhold*, 158–181. Oslo; Ad Notam Gyldendal.

⁴⁷ Fjellheim 2019; Pedersen 2019.

- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo; Pax Forlag.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge – fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Drivenes, E.A. (1985). Historie med store bokstaver. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 1.
- Eythorsson, E. (2008). *Sjøsamene og kampen om fjordressursene*. Karasjok: ČálliidLágádus – Forfatternes forlag.
- Eythorsson, E. (2025). *Arv og miljø i nord*. Karasjok: ČálliidLágádus – Forfatternes forlag.
- Fjellheim, S. (2019). Når en professors teori blir en samisk tragedie, 155–160. I Ruud, C. og Ween, G. (red.): «*En Trængslernes Historie*.» *En antologi om museums mannen og historikeren Yngvar Nielsen*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Fjellheim, E.M. (2023). Wind Energy on Trial in Saepmie: Epistemic Controversies and Strategic Ignorance in Norway's Green Energy Transition. *Arctic Review on Law and Politics*, 14, 140–168.
- Fulsås, N. (1987). Husholdøkonomi og kapitalistisk økonomi i Nordland. *Historisk tidsskrift*, 1.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859): 1243–1248.
- Henriksen, J.M. (2011). *Interne rettighetsspørsmål i reindriften i Finnmark. Noen problemstillinger og årsaksforhold*. Karasjok: Finnmarkskommisjonen.
- Jebens, O. (1999). *Om eiendomsretten til jorden i Indre Finnmark*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Joks, S. og Østmo, L. (2024). Meahcci: Aktivt og levende område, men usynlig i norsk forvaltning. *Sámi logut mitalit / Samiske tall forteller*. Karasjok: Sametinget.
- Kalstad, J.K. og Riseth, J.Å. (2023). Moderne pastoral reindrift i stabilitet. I Nilsen, R.E., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.): *Allmenningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Lenvik, D. (1990). Flokkstrukturering – tiltak for lønnsom og ressurstilpasset reindrift (Herd structure and production). *Rangifer*, 10(4).
- Marin, A. og Bjørklund, I. (2015). A Tragedy of Errors? Institutional Dynamics and Land Tenure in Finnmark, Norway. *International Journal of the Commons*, 9(1). Igitur Publishing.

- Marin, A. og Bjørklund, I. (2016). Er Finnmarksvidda en allmenning? I Benjaminsen, T., Eira, I.M. og Sara, M.N.: *Samisk reindrift – norske myter*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Nilsen, R.E., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (2023). Forvaltning av felles naturressurser, 11–35. I Nilsen, R.E., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.): *Allmenningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Nilsen, Ø. (2009). *Varangersamene*. Várjjat Sámi Musea Čállosat / Varanger Samiske Museums Skrifter, nr. 5.
- NOU 1988: 42. *Næringskombinasjoner i samiske bosettingsområder*.
- NOU 1993: 34. *Rett til og forvaltning av land og vann i Finnmark*.
- NOU 2008: 5. *Retten til fiske i havet utenfor Finnmark*.
- Oskal, N. (2000). Det moralske grunnlaget for diskvalifiseringen av urfolks eiendomsrett til land og politisk suverenitet. *Norsk filosofisk tidsskrift*, 35, 167–182.
- Paine, R. (1992). Social Construction of the ‘Tragedy of the Commons’ and Saami Reindeer Pastoralism. *Acta Borealia*, 9(2).
- Paine, R. (1994). *Herds of the Tundra: A Portrait of Saami Reindeer Pastoralism*. Washington DC: Smithsonian Institution Press.
- Paine, R. (2009). *Camps of the Tundra*. Oslo: Novus Press.
- Pedersen, S. (1999). Statens eiendomsrett til grunnen i Finnmark – en del av den interne «kolonihistorie». I Eidheim, H. (red.): *Samer og nordmenn*, 15–38. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Pedersen, S. (2019). En norsk åndshøvding og samene, 131–153. I Ruud, C. og Ween, G. (red.): «En Trængslernes Historie.» *En antologi om museumsmannen og historikeren Yngvar Nielsen*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Pehrson, R. (1964). *The Bilateral Network of Social Relations in Könkömä Lapp District*. Bloomington: Indiana University.
- Porsanger SLF. (1985). *Fastboendes rettigheter i samiske kyst- og fjordstrøk*. Prosjektrapport, del I og II. Lakselv: Lakselv Trykkeriservice
- Ravna, Ø. (2020). Den tidligere umatrikulerte grunnen i Finnmark: Jordfellesskap fremfor statlig eiendom? *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 133(2–3), 219–263.
- Riseth, J.Å. (2000). *Såmi reindeer management under technological change 1960–1990: Implications for Common-Pool Resource Use Under Various Natural And Institutional Conditions. A comparative analysis of regional development paths in West Finnmark, North Trøndelag, and South Trøndelag/Hedmark, Norway* PhD-dissertation. Ås: NMBU.

- Samisk fiskeriutvalg. *Innstilling fra Samisk fiskeriutvalg*. Avgitt til Fiskeridepartementet 10.04.1997.
- Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport. Avgitt til Stortinget 1. juni 2023.
- Sara, M.N. (1990). *Badjeealáhusláhki ja boazodoallupolitihkka*. Kautokeino: Sámi Instituhtta.
- Skogvang, S.F. (2012). Fiskerigrensesaken mellom Norge og Storbritannia og sakens betydning for norsk rett 60 år senere. *Arctic Review on Law and Politics*, 3(1), 81–101.
- Smith, L.T. (2012). *Decolonizing Methodologies*. London: Zed Books.
- Strøm-Bull, K., Sara, M.N. og Oskal, N. (2001). *Reindriften i Finnmark: Retts historie 1852–1960*. Oslo: Cappelen Akademisk.
- Strøm-Bull, K. (2008). *Historisk fremstilling av retten til fiske i havet utenfor Finnmark*. NOU 2008: 5, 65–110.
- Solem, E. (1933). *Lappiske rettsstudier*. H. Oslo: Aschehoug & Co.
- Sunde, J.Ø. (2006). Fiskerettar i saltvatn og lex non scriptum i norsk rett og rettshistorie. *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 119(2–3), 342–412.
- Tønnesen, S. (1972). *Retten til jorden i Finnmark*. Oslo; Universitetsforlaget.
- Vorren, Ø. (1962). *Finnmarkssamenes nomadisme*. Oslo: Universitetsforlaget.

POTETSEKKEN FRA FORTIDA OG DEN FREMMEGJORTE HUSHOLDNING

Tommy Ose, Norges arktiske universitetsmuseum,
UiT Norges arktiske universitet

I fortellingen om naturens sesongmessige goder som høstes og bringes fra omlandet og inn til byene i nord, møtes ulike tider og sider av Nord-Norge. Vi finner spor av tilpasningene og kulturen som Ottar Brox tok i forsvar i store deler av sitt forfatterskap, og den nye tida han så komme. I møtet med ulike generasjoner, fra de som har reist fra kombinasjonsbruket og til byen, og til de som har levd hele livet i by, ser vi hvordan en økt avstand til matens opprinnelse og anskaffelse endrer hvordan den behandles og verdsettes. Mot et bakteppe av samfunnsendringer de siste 50 årene argumenterer jeg for at dagens husholdninger i økende grad er blitt fremmedgjorte fra maten de lever av, og dens opprinnelse, samtidig som en lokal uformell økonomi som knytter folk til folk, og til sine omgivelser, består.

Innledning: En nabosamtale

Min nabo Tor er tromsøværing, mens familien hans kommer fra omlandet i nærheten. Han er i 30-årene og bor sammen med Kaisa og deres nyfødte sønn. En dag da jeg var innom på kaffe, begynte han å fortelle:

Tor: Og vi får bær fra bestemoren min – multebær, rabarbra og poteter ... vi fikk en sekk med potet. Ja, vi har vår egen potetåker der. De [hans mor og hennes partner] satte potetene og høstet dem også [ler].

Tidlig på høsten fikk de en sekk med poteter levert på døra av Tors mor, fra gården hennes i Lakselvbukt, vel en times kjøretur fra Tromsø.

Kaisa: Men det som var litt irriterende, var at vi ikke hadde noe sted å oppbevare dem.

Tor: Det er varmekabler i boden vår.

Kaisa: Det vokste mange groer på dem [ler].

Tor: Og så plantet vi en av dem [ler] og hadde en potetplante i en potte i vinduskarmen!

Mange har fortsatt potetkjellere, men jeg tror stadig flere renoverer husene sine og leier ut eller selger deler av dem. Alle husene er renoverte, så det er ikke noe man prioriterer, i hvert fall ikke der vi har vært.

Kaisa: Vi har vært rundt og sett. Det er kjellerleiligheter i alle husene.¹

Mange hushold i Tromsø har slektskapsbånd til gamle småbruk i omkringliggende områder, som eksempelvis Lyngen, Senja eller Nordreisa, og potetsekken er ikke et isolert fenomen. Langs de samme veiene hvor lastebiler med varer kjører inn til byen, flyter en uformell økonomi. En jevn strøm av lokalt høstet og produsert mat bringes. Den bringes med sesongmessig regelmessighet av folk som bor i omlandet eller regionen, til slektninger, venner og naboer i byene. Det som deles, gis videre eller i noen tilfeller selges for symbolske summer, består stort sett av ressurser som de selv har fanget, dyrket og høstet i områdene i nærheten. Det kan være fisk, bær, kjøtt, grønnsaker eller vilt avhengig av sesong.

Matens sosiale historie og opphav er vesentlig her. Den bidrar som oftest til at maten tas bedre vare på, eller som med potetsekken vedblir minnet sterkere hvis maten går til spille, sammenlignet med matvarer kjøpt i butikken. Mat man selv skaffer eller mottar personlig, tillegges i utgangspunktet en høyere verdi.² Å dele mat er djupt forankret i nordnorsk kultur og historie. En høy grad av selvforsyning, med fiske, jordbruk, dyrehold og sanking,³ har preget den dominerende livsformen i århundrer. Praksisen representerer dermed en kulturell kontinuitet gjennom tid og rom som knytter både landsbygda og byene sammen, samt fortid og nåtid.

¹ Alle informanter er anonymisert.

² Ose 2018: kap. 13.

³ Se f.eks. Brox 1966a, Rudie 1980, Imsen og Winge 1999 [1974].

Likevel: I dagens Tromsø lever folk hovedsakelig av mat kjøpt i butikk, og det forekommer et ikke ubetydelig matsvinn. I denne teksten argumenter jeg for at en sentral årsak til at mat kastes unødig på husholdsnivå i dag, er at folk som forbrukere lever i en tilstand hvor de er fremmedgjort fra maten. Håndtering og verdsetting av mat blant hushold i ulike generasjoner er inntaket til analysen.

Ottar Brox var kjent for å ta tak i dagsaktuelle tematikker, så også i boka *Klimakrisen: Hva kan vi gjøre?* fra 2009. Et rikt Norge burde ta foringen, mente han, men med sin politiske erfaring forsto han at en kraftig omlegging av folks livsstil ville bli utfordrende politisk sett. Han argumenterte derfor at krisen kunne løses uten det omfang av forsakelsens «blod, svette og tårer» som det ofte ble påstått. En sentral forutsetning for Brox var at tiltakene måtte gi opplevde forbedringer i folks nærmiljø. Slik kunne man forsøke å overkomme det som senere ble beskrevet som «the scalar gap».⁴ Dette er gapet mellom den enkeltes hverdag og de omfattende globale utfordringene knyttet til klimaendringer, hvor både tidsdimensjonen, avstander og omfang er problematiske med tanke på den enkeltes motivasjon. I møtet med klimakrisen er det utfordrende at konsekvenser av egne individuelle handlinger ofte kun oppleves langt unna, og at resultatet av ens forsakelser kan ligge langt frem i tid. Aggregerte størrelser knyttet til ens egen livsstil og bidrag kan fremstå ubegripelige eller ubetydelige. Fornektelse av problemet og sin rolle i det er én kjent strategi.⁵ Først da skogen døde, fikk man et avgjørende vendepunkt i miljøkampen i Tyskland.

Utover på 2000-tallet økte bevisstheten rundt matsvinn. Enorme mengder mat går unødig til spille i verdikjeden, med mange negative konsekvenser. Ti prosent av det globale utslippet av klimagasser knyttes til matsvinn, fem ganger mer enn all flytrafikk.⁶ Andre negative konsekvenser er avskoging, vannmangel, tap av biotoper samt sløsing med ressurser som land, vann, energi, arbeid og så videre som trengs for å produsere maten. Matsvinn er også sosialt og moralsk problematisk, da mange på jorda sulter. Matsvinn driver også opp råvareprisene, noe som skaper ekstra problemer for fattige land.⁷ I 2024 ble 73,4 kilo mat per innbygger kastet unødig

⁴ Eriksen 2016.

⁵ Norgaard 2011.

⁶ 19 % av all mat produsert går til spille i verdikjeden. Det tilsvarer 1,05 milliarder tonn mat etter globale estimater eller én milliard måltider per dag. (UN Environment Programme, 2024, Food Waste Index Report.)

⁷ Stuart 2009.

i Norge,⁸ og husholdene står for 47 prosent av dette. Matsvinnet er i dag synkende, men fortsatt betydelig.⁹ Mye av maten kunne med andre prioriteringer og bedre planlegging blitt spist.

Forskningsprosjekter for å kartlegge omfang og årsaker ble iverksatt, blant annet for å få ned matsvinn på husholdsnivå. Husholdningene ville òg raskt kunne se konsekvenser i form av bedret økonomi. «Food Waste»-prosjektet (2010–2015), som brorparten av empirien i denne teksten er fra, er ett av dem.¹⁰ Et nøkkelfunn var at folk fra ulike generasjoner i nord tillegger maten ulik verdi. Eldre over 60 har mer kunnskap, bruker mer tid og krefter på å ta vare på sin mat og kaster dermed mindre. Det ble da naturlig å se dette i et mikro–makro-perspektiv¹¹ hvor endrede verdier og prioriteringer knyttes til større samfunnsendringer i Nord-Norge og ellers i verden, hovedsakelig etter andre verdenskrig.¹²

Brytningstid i nord

Ottar Brox levde og arbeidet midt i brytninga mellom gammel og ny tid. Han så flere av disse samfunnsendringene utspille seg og både påpekte og advarte mot konsekvensene gjennom store deler av sitt forfatterskap. I sitt mest kjente verk, *Hva skjer i Nord-Norge?* fra 1966, advarte Brox mot sentraliserings- og industrialiseringspolitikken fra «teknokratene» i sør som ga råd til datidas regjeringer. De ville igangsette store omstillinger, konkretisert blant annet i Nord-Norge-planen fra 1952. I 1950-årene hevdet regjeringen at Nord-Norge bare bidro med 6,2 % av nasjonens BNP, mens det utgjorde 12 % av nasjonens innbyggere.¹³ I tillegg var planleggerne bekymret over lav produktivitet per innbygger og mangel på helårs arbeidsplasser.

⁸ Plataniti, L. og Van de Glind, B. 2024.

⁹ Fra 2016 til 2023 har matsvinnet per innbygger falt med 18 %. (Hohle, S.M., Bostrøm, T. og Stensgård, A., 2025.)

¹⁰ Datagrunnlaget er innhentet ved «mixed methods»: jevnlig landsdekkende kvantitative surveyer, plukkanalyser av husholdningsavfall og et langvarig etnografisk feltarbeid jeg gjennomførte. Feltarbeidet besto av ulike former for deltakende observasjon og intervjuer. Det ble gjennomført blant 13 husholdninger i ulike aldre og komposisjoner i Tromsø, og i Troms og Finnmark, hovedsakelig i 2011–2012, med påfølgende samtaler i ettertid. Funn fra de andre to modulene indikerte generasjonelle variasjoner i mathåndtering og mengde unødig matavfall. Hushold over 60 år kastet minst og de yngste mest. Den etnografiske studien hadde som mål å kartlegge mulige årsaker til funnene.

¹¹ Se f.eks. Eriksen 2016.

¹² Ose 2018.

¹³ Brox 1966a: 9.

Med kjennskap til regionens uformelle økonomi er det rimelig å anta at verdiskapningen i realiteten var betydelig høyere.

Ifølge Brox forsto ikke planleggerne sørpå den perifere og særegne landsdelen, og han hevdet at tiltakene for å løfte Nord-Norge ut av det de så som fattigdom og slit, ville gjøre mer vondt enn godt. Brox gjentok sin skepsis i flere arbeider.¹⁴ Han møtte, ikke uventet, mye kritikk. Det ble hevdet at han var for politisk og polemisk i sitt arbeid som forsker. Han ble òg beskyldt for å romantisere lokalsamfunnene og deres levesett, og at han ville bevare noe som var dømt til å gå fortapt. For moderniseringen kunne ikke stoppes, ble det sagt, og det som Brox så som en politisk styrt utvikling, ble fremstilt som naturlig og uunngåelig.¹⁵

Gjennom 1950- og 1960-årene hadde staten som mål å flytte det regionale fokuset bort fra fiske, jordbruk og andre mindre næringer og over mot industri, skipsfart og handel for å oppnå høyere lønnsomhet.¹⁶ Staten ville etablere industri i egnede byer, tettsteder og bygder over hele Nord-Norge. Et forsøk på urbanisering og industrialisering av landsdelen tok form. Kravet om stordrift og sentralisering passet ikke godt overens med de fleksible, mangfoldige småskalastrategiene for selvforsyning som spredte lokale husholdninger hadde utviklet gjennom århundrer.¹⁷ I *Fra allmenning til koloni* hevdet Brox at en sentralisering basert på storskaladrift ville true selve livsgrunnlaget til lokalsamfunnene, bidra til nedleggelse av primærnæringene i distriktene og føre til fraflytning. Eierskap ville da i mindre grad forbli lokalt og styring og fortjeneste deretter. Dette ville gi en ny hverdag preget av avmakt og avhengighet, hvor folk ble ute av stand til å styre sin egen livssituasjon, hevdet han.

Nord-Norges felles fremtid diskuteres fortsatt rundt mange kjøkkenbord, og i tillegg til Brox' arbeider finnes mye nyere litteratur om hvor regionen var og er på vei.¹⁸ En økonomisk og kommersiell modernisering både i Nord-Norge, i Norge og verden som helhet har funnet sted med økt mobilitet av folk, kultur, teknologi og kapital. Gradvis, hånd i hånd med endringene, har folks preferanser og ambisjoner også endret seg. Samfunnet har gått over i ei ny tid, og på reisen inn til byene har noe blitt med videre, og noe er forlatt.

¹⁴ Brox 1984 og 1995.

¹⁵ Graeber 2013.

¹⁶ Brox 1966a, 1984.

¹⁷ Se Nilsen 1990.

¹⁸ Se Jentoft, Røvik og Nergård (red.) 2011, Aarsæther 2010, Nilsen, Brox, Eythorsson og Jentoft (red.) 2023.

En ny hverdag i ei ny tid

Slutten på krigen ble et veiskille, og Nord-Norge endret seg betydelig på noen få tiår. Man gikk fra selvforsyning og spredt bosetting i værharde, men ressursrike omgivelser, mot en ny tid med sentralisering, storstilt industrialisering og lønnsarbeid og en rask befolkningsvekst i byer og tettsteder i nord som tiltok fra 1970- og 1980-årene. Brox mente imidlertid at få ønsket å forlate et liv med selvforsyning for å bli lønnsarbeider i byen. Folk ville ha kontroll over sitt eget liv, ikke synke ned i en tilstand av avmakt. Men heltids lønnsarbeid i og utenfor bygda kom etter hvert i konflikt med sesongmessige og daglige krav knyttet til jordbruk, fiske og dyrehold. Gradvis ble mange regionale husholdninger heltids lønnsarbeidere i byene, eller de pendlet dit. I urbane områder kunne man også oppnå en form for autonomi, og mange familier flyttet når det ble ansett som lønnsomt. Andre faktorer som økte krav og forventninger til utdanning, bedre helsetjenester, utvalg av varer og tjenester, sosialt liv og fritidstilbud påvirket òg.

Samtidig med den omfattende flyttingen fra bygd til by ble færre direkte involvert i anskaffelse og produksjon av mat. Dette gjaldt også for mange som fortsatte å bo spredt. Med stabile lønnsinntekter trengte de ikke å drive egen jord som før, og det ble mer utbredt å leie ut eller selge gårds- eller beitemark. Arbeidet med høsting og dyrking ble overlatt til andre, ofte større enheter, med påfølgende tap av lokal kunnskap og tilhørighet. Dette bekreftes av eldre informanter, som ofte er raske til å hevde at folk i dag mangler kunnskap om mat, om holdbarhet, bruk og opphav. Yngre generasjoner i byene er blitt avskåret fra ferdigheter og kunnskap om mat og matproduksjon. Som en eldre kvinne utbrøt: «I dag vet de ikke engang hvor maten kommer fra.» Med industrialisering og urbanisering økte kløfta mellom husholdningenes hverdag og den større matsyklusen.¹⁹

Velstandens konsekvenser

Husholdningene fikk gradvis en økt levestandard og en utstrakt tilgang til en rekke rimeligere matvarer. Fra 1970 til 2024 økte BNP per innbygger i Norge med 297 prosent,²⁰ og mens cirka 40 prosent av husholdsbudsjettet

¹⁹ Ose 2018: kap. 11 og 12.

²⁰ Statistisk sentralbyrå. (2026, 25. februar). 09842: BNP og andre hovedstørrelser (kr per innbygger), etter år Grunnlagstall (K) 1970 – 2024 [Statistikk]. <https://www.ssb.no/statbank/table/09842>. Tall i faste 2015-priser.

på landsbasis gikk til mat og alkoholfrie drikkevarer i 1958, var dette sunket til 11,9 prosent i 2022.²¹

Følger man ulike generasjoner, får man et innblikk i hvordan matforsyninga har endret seg for husholdningene gjennom det siste halve århundret. Å dyrke egne poteter, fiske egen fisk eller å slakte/kjøre slakt er stadig mindre vanlig. I økende grad harmonerer ikke slik sesongbasert anskaffelse av mat i større kvanta med mer kortsiktige praksiser i dagens husholdninger i byen, ei heller med infrastrukturen og teknologien i mange av dagens boliger. I arealeffektive urbane leiligheter er kjøkkenet ofte mindre, og uten kaldrom er mange ikke i stand til å håndtere og lagre årstidenes kvanta i bulk. Mange leiligheter har knapt nok plass til en fryseboks. Årstidenes syklus kan da fremstå som å ha mistet noe av sin betydning når de aller fleste typer mat er tilgjengelig i nærheten hele året, nesten døgnet rundt, eller en tekstmelding unna. Dette påvirker hvordan maten verdsettes og håndteres. All slags mat er på et vis nærmere oss, men samtidig også fjernere unna.²²

En informant i 40-årene oppvokst i en bygd i Nord-Troms fortalte at han slet med å forstå sløsing han opplevde rundt seg i dag:

Før måtte folk tenke og behandle maten riktig, slik at den ikke ble ødelagt. Nå for tida, hvis noe blir ødelagt, kan man bare gå og kjøpe noe nytt. Det er som om det ikke er deres feil at maten er blitt ødelagt, selv om det er de som har ødelagt den.

Forutsigbarhet og gode rutiner i hverdagen er avgjørende for god mat-håndtering og for å unngå matsvinn. For eksempel har unge voksne gjerne aktive sosiale liv, og prioriteringer av sosialt samvær på fritida kan da komme i konflikt med idealer om å lage mat fra bunnen av med gode råvarer. Småbarnsfamilier har gjerne en hektisk hverdag, og innkjøp og matlaging kommer på toppen av alt annet. De kan «kjøpe seg» dyrebar tid til andre ting ved å ikke prioritere mathåndtering og planlegging. Generelt blir for mye mat kjøpt inn, og matsvinn blir gjerne resultatet når entropien ubønnhørlig beveger maten mot forråtnelse. I den forbindelse var én praksis å gjenopprette orden og oversikt i både kjøleskap og fryser ved å kaste mye av innholdet som de ikke har fått spist eller ønsker å spise.

²¹ Statistisk sentralbyrå. (2026, 25. februar). Statistikk om forbrukerundersøkelsen. [Statistikk]. <https://www.ssb.no/inntekt-og-forbruk/forbruk/statistikk/forbruksundersokelsen>

²² Ose 2018.

Vi kan analysere en lavere terskel for å kaste mat, og at mathåndtering ikke prioriteres på samme måte som før,²³ som en manifestering av endret verdsetting av maten og knytte utviklingen til endrede verdier og forhold på et mer overordnet samfunnsmessig nivå.²⁴ Likevel, lokal delingspraksis hvor mat flyter mellom slektninger og venner, består og minner oss også på et aspekt som har blitt mer skjult i dag – byenes avhengighet av landsbygda og av andres innsats og ferdigheter, både fjernt og nært. Den uformelle økonomien belyser og opprettholder båndene til omlandet, menneskene der og tradisjonelle praksiser.²⁵

Potetene som ble satt, hyppet og høstet på den lille familiegårdens åker, ble gitt av Tors mor, ikke lenge etter at de hadde fått sitt første barn. Potetsekken knytter mor og sønn, og de to husholdene, tettere sammen, og den kan også representere noe som strekker seg bredere utover både i tid og rom, noe varig utover den enkelte husholdning eller person, nemlig reproduksjon og slektskap – skapelsen av mennesker og bånd mellom generasjoner.²⁶ Fortellingen om potetsekken og delingen av mat gjør at samfunnsendringene Nord-Norge har gått gjennom, blir tydeligere for oss. Fasene i matsyklusen – planting, luking, høsting, dyrking, dyrehold, produksjon, bearbeiding, pakking, distribusjon, forbruk, kompostering og avfallshåndtering – er nå geografisk spredt, også mellom land og kontinenter.

Jo mer kompleks og omfattende infrastruktur som eksisterer i samfunn av større skala, desto vanskeligere blir det å forstå og se sitt eget forbruk i det store bildet. Vi ser ikke med egne øyne at regnskog hugges i Brasil for å etablere enorme soyaplantasjer som skal bli til dyrefôr, eller at omlandet til grønnsaksakere i Spania tørker ut på grunn av vannmangel. Følgelig blir lokale mikroperspektiv på livet, ens egne handlinger og konsekvensene av disse fragmenterte og stadig mer abstrakte, aggregerte konsekvenser blir utydelige. Den følelsen av desillusjon og avmakt som Brox også advarte om,²⁷ trer frem. Folk blir mer fremmed for det som gir liv, fra naturen og dens rikdom, fra fellesskapet og konsekvensene²⁸ av sine egne handlinger. Dette er en krevende barriere i kampen mot globale utfordringer som klimakrisen.²⁹

²³ Ose 2018.

²⁴ Graeber 2001, 2013.

²⁵ Se f.eks. Mauss 2016 [1925].

²⁶ Godbout og Caillé 1998: 50.

²⁷ Brox 1984.

²⁸ Marx 1988 [1932].

²⁹ Se Eriksen 2016.

Tilstanden som beskrives ovenfor, har klare trekk av fremmedgjøring, sett i et husholds- og forbrukerperspektiv. Vi skal nå innom et par lokale eksempler til som viser hvordan dette kan arte seg i husholdningenes mat-håndtering, før vi diskuterer fremmedgjøring mer i detalj.

«Noe som er skapt» – kua fra Reisa

En informant (38 år) fortalte meg om en hendelse i Reisadalen i Nord-Troms. To kvinnelige turister som var på fottur i dalen, møtte en bonde som nettopp hadde oppdaget at en av hans kyr hadde knekt et bein. Han trengte hjelp, siden han måtte avlive kua. Turistene fortalte etterpå at de syntes det hele var forferdelig, og at de aldri hadde opplevd noe lignende. Han fortsatte:

Han måtte bare fortelle dem at dyr lever, og at de må dø for at vi skal få mat. Jeg tror mange mennesker ... de har ikke noe forhold til slakting og slakt. De tenker på mat på en annen måte, som hvordan ting er ... de tenker at det er noe vi lager. Du kan bare gå ut og kjøpe det som noe nytt. Det er ikke noe som er skapt og ... det blir sett på mer som en ting.

Et dominerende perspektiv på matvarer og produksjon, tingliggjøringen som har funnet sted og i stor grad blitt naturalisert, kommer til syne gjennom fortellingen.

Maten som dagens norske husholdninger lever av, består hovedsakelig av mat beregnet for å kjøpes og selges på et marked – varer. Begreper som produksjon og vare blir problematiske når det gjelder dyr.³⁰ Sammenlign et lår fra en okse med en pakke med frossen ferdiglagd lasagne som inneholder kjøtt, i tillegg til andre ingredienser. Innholdet er likt, men pakningen som inneholder den bearbeidede matvaren, er standardisert, serialisert og har liten grad av likhet med innholdets opprinnelse. Tar man en masseprodusert rektangulær lasagnepakke i syne, alle med lik form, størrelse og vekt, ser man resultatet av en lengre prosess. Det er et konseptuelt og fysisk sprang fra dette produktet, til kjøttets opprinnelige kontekst. Varene er modifikasjoner og bidrar som et resultat av denne prosessen til en avstand, et mentalt sprang

³⁰ Perspektivet er inspirert av et intervju med forfatteren J.M. Coetzee. Grønnevet, J. (2013, 30. mai) *Spør dyrene det gjelder*. Morgenbladet. http://morgenbladet.no/boket/2013/spor_dyrene_det_gjelder.

fra dyrets bein til de rektangulære, uniforme pappeskene med et bilde av den klassiske italienske pastaretten på. Dyret blir et objekt, en vare som er lettere å kaste. Pakken inneholder imidlertid uansett vevet fra ett unikt, individuelt dyr. Når et dyr ble slaktet på gården, var dette åpenbart. I den lokale uformelle matflyten opprettholdes denne økologiske og sosiale forbindelsen til matens opprinnelse. Men med dagens levestandard og tilgang til mat betyr ikke dette båndet nødvendigvis at maten kommer til nytte.

«Nokka ska inn, nokka må ut!»

En informant (42 år) fortalte meg at han hadde kjøpt økologisk lammekjøtt av høy kvalitet, rett fra gården. Han ville ha det beste kjøttet tilgjengelig og la mye innsats i å finne, hente, partere og pakke det ordentlig før han frøs det ned. Han sjekket imidlertid ikke fryseren på forhånd, og siden den var stappfull, måtte han kaste mye annen mat for å få plass til kjøttet. Men som han så pragmatisk forklarte: «Nokka ska inn, nokka må ut.» En god stund senere, da det var tid for å lage en bedre middag til familien, hadde han dette kjøttet i tankene. Men han hadde glemt å merke kjøttet med innhold og dato og kunne ikke huske om kjøttet var fra i fjor eller forfjor:

Så kastet jeg det. Det var ille. Det var irriterende. Jeg følte at det var litt for lenge siden ... det ble ikke behandlet som på et slakteri. Jeg hadde skåret og pakket det selv. Det var sannsynligvis mindre hygienisk. Det hadde også vært i bilen en stund ... Jeg ble usikker på kjøttet. Det skjer ikke ofte, men dette er kanskje øyeblikket i år hvor jeg har tenkt: «Herregud, dette er sløsing!» Jeg: Hva var det som gjorde dette spesielt? Han: At jeg hadde kuttet og pakket det selv, beholdt alle delene også.

Hendelsen understreker flere av dimensjonene ved fremmedgjøring på husholds nivå. I tillegg til selve sløsing med mat generelt sett, så har kjøttet både spor av arbeid og en sosial historie. Dette gjør kjøttet mer verdifullt, og det har i utgangspunktet, som med den lokale maten som deles, en høyere terskel for å bli kastet sammenlignet med vanlige matvarer fra butikken.

Fremmedgjøring

Det marxistiske begrepet fremmedgjøring³¹ beskriver en tilstand der mennesker har blitt fremmede i sitt eget liv og den verdenen de lever i. Tilstanden kan for eksempel uttrykkes som en følelse av avmakt, isolasjon og meningsløshet i tilværelsen. Man er sosialt og eksistensielt frakoblet omgivelsene, gjerne med en opplevelse av å være passiv tilskuer i eget liv, med få muligheter til å påvirke sin livssituasjon. Begrepet har gjerne blitt avskrevet som essensialistisk og moralsk, men besitter en vedvarende forklaringskraft,³² i dag gjerne knyttet til sosiale forhold som ensomhet, mental sykdom eller avmakt overfor menneskeskapte kulturelle, sosiale, teknologiske og miljømessige utfordringer.³³

Inspirert av Aristoteles' praksis og produksjon hevdet Marx at den genuine menneskelige relasjon oppstod når mennesker produserte noe sammen ved å endre den materielle verden. For Marx oppsto fremmedgjøringen når arbeidere selger sin arbeidskraft for lønn og produserer varer for markedet, og dermed mister kontrollen over sine egne liv og skjebnen til det de har skapt. Arbeideren blir et redskap snarere enn en uavhengig person, og noen av ens grunnleggende sosiale relasjoner blir begrensede og glir over mot det mer upersonlige. Marx skisserte flere typer fremmedgjøring som han hevdet finner sted i et moderne kapitalistisk samfunn.³⁴ Arbeideren er fremmedgjort fra produktet, fra sin egen arbeidskraft, fra sine medmennesker, fra å utøve kreativt sosialt arbeid, fra sin egen kropp og dermed fra den menneskelige tilstand. Kort sagt har fremmedgjøring elementer av maktesløshet, meningsløshet, isolasjon og adskillelse fra seg selv som menneske i verden.³⁵

Argumenter om fremmedgjøring i moderne samfunn er blitt kritisert for å bygge på romantiske forestillinger om fortida, omtalt som utopiske i samfunn av større skala. Men uansett hvor utopisk det fremstår at alle aspekter av livet skal fremstå holistiske og som synlige for hverandre, kan splittelsen av relasjoner som opprinnelig var tettere knyttet sammen, føre til en økt «delvis bevissthet».³⁶ Antropologen David Graeber finner split-

³¹ Marx 1988 [1932], Seeman 1959, Ollman 1971, Choquet 2021. Begrepet anvendes her som i «Economic and philosophic manuscripts of 1844». I den senere tid har arbeider som «Grundrisse» (1857–58) også blitt trukket inn og utviklet diskusjonene rundt begrepet. Se f.eks. Øversveen 2021.

³² Honneth 2014.

³³ Øversveen 2021.

³⁴ Marx 1988 [1932] XXII: 28–35.

³⁵ Seeman 1959.

³⁶ Graeber 2001: 60.

telsen mellom produksjon, handel og forbruk problematisk, da den er en sentral driver for fremmedgjøring og dominans. Opprettelsen og utviklingen av markeder fostrer og forsterker individuelt eierskap og handel, men er òg en sentral drivkraft bak ulike former for fremmedgjøring.³⁷ Marx selv anså arbeidsdelingen i det moderne samfunnet som paradoksal. Selv om spesialisering faktisk skaper en felles avhengighet, skjedde dette ved å begrense alles interesser og perspektiver slik at ingen var i stand til å se den kollektive innsatsen og de gjensidige båndene.³⁸

Som analyseverktøy kan ikke teorien uten videre overføres til husholdningene jeg fulgte, da de hovedsakelig kun er forbrukere av maten de lever av. Omformulert kan vi likevel med utgangspunkt i empirien trekke ut et knippe faktorer med paralleller i Marx' opprinnelige punkter ovenfor. Husholdene er fremmedgjorte fra: 1) maten i seg selv, 2) fra andre mennesker, 3) fra naturen hvor maten kommer ifra, og 4) fra det grunnleggende aspektet ved å være et menneske. Nå følger noen oppsummerende eksempler på hvordan dette kan arte seg mer i detalj lokalt i husholdene.³⁹

Det fremmedgjorte hushold

Velstandsøkningen muliggjør nye praksiser og prioriteringer, og samtidig har hverdagen på få tiår blitt mer fragmentert og preget av en økt avstand til store deler av matens syklus – fra hav og jord til bord, til jord. I økende grad møter folk maten de er avhengige av for å overleve, første gang i butikkhyllene, før restene kastes i søppelkassa nede ved veien, hvor kommunalt ansatte regelmessig fjerner det. En informant fortalte at besteforeldrene hans ikke fikk lov til å legge ut matrester og avfall til reven, måsen og andre dyr i nærheten etter at de flyttet til et mer tettbefolket område på Skjervøy. Det var på grunn av smittefare. Relasjonene både til de umiddelbare nærområdene og andre arter som bor og lever der, svekkes.

Gjennom en kontinuerlig tilgjengelighet av alle slags matvarer året rundt, selv i lokale butikker langt nord for polarsirkelen, blir forbindelsen mellom maten, årstidene og naturgrunnlaget mer diffus. Eldre husholdninger sier de sjeldnere kjøper slakt eller store kvanta etter at de har flyttet inn til byen, og variasjon etter årstidene er mindre synlig. Tilgjengelighet

³⁷ Marx 1988 [1932].

³⁸ Graeber 2001: 65.

³⁹ Eksempelene representerer hovedtrekk i empirien fra feltarbeidet i husholdene.

gjør og at det ikke behov for å planlegge som før, et kortsiktig fokus blir mer fremtredende. Å gjøre innkjøp blir ofte en hverdagslig foreteelse hvor det man ønsker, er tilgjengelig umiddelbart.

Kunnskap om nye matretter og varer har kommet til, men den sensoriske kunnskapen er mangelfull. Spesielt mine yngre informanter innrømmet at de ofte ikke var i stand til å avgjøre om mat var spiselig. I stedet for sansene så stoler de på utløpsdatoene på emballasjen og tar sine beslutninger på det grunnlaget. De grunnleggende ferdigheter for å vurdere om maten er spiselig eller trygg, mangler.

Et avgjørende fremmedgjørende aspekt er hvordan mat hovedsakelig verdsettes på grunnlag av pris heller enn sin iboende verdi som næring. Rimeligere matvarer som for eksempel ris og pasta ble ansett å ha en lavere verdi i seg selv og hadde dermed en lavere terskel for å kastes.⁴⁰ Som med utløpsdatoen innebærer en vektlegging av pris som verdimål en bevegelse fra substans til tegn⁴¹ – en bevegelse mot det abstrakte. I tillegg var motivasjonen blant husholdene for å senke sitt matforbruk og svinn hovedsakelig økonomisk og begrenset til konsekvensene for deres eget hushold alene.

Matens iboende verdi som nødvendig og livgivende føde kommer også i skyggen av praksiser hvor mat blir et middel for å nå andre mål. Det kan for eksempel være en slank og veltrent kropp, økt energi, å oppnå nytelse, spennende sanselige opplevelser. Eller mat kan brukes for å vise sin kompetanse, status eller tilhørighet. Slike praksiser gjenspeiler noen av dagens trender når det gjelder matkultur og forbruk.⁴²

Industrialisert masseproduksjon av matvarer og globale markeder og verdikjeder har bidratt til velstand, men én konsekvens er et gap mellom enkelthusholdninger og matens opprinnelse og anskaffelse, også sosialt sett.⁴³ Relasjonene mellom de involverte parter har endret seg. Tidligere hadde vi den tradisjonelle landhandleren som kjente alle i bygda. Så ble det nabolagsbutikken på hjørnet hvor naboene pliktfylt handlet, og til slutt store supermarkeder man kjørte til. Tidligere tiders komplekse, mangesidige sosiale relasjoner har gradvis glidd over mot det upersonlige, preget av sekundær sosialitet, det vil si at personene som fyller de ulike rollene,

⁴⁰ Ose 2018: kap. 11.

⁴¹ Maurer 2006.

⁴² Miljø- og kvalitetsbevisste forbrukere i byene kan støtte lokale produsenter ved å kjøpe matvarer direkte fra produsentene på Bondens marked eller REKO-ringer. Praksisene fremstår i dag som livsstilsforbruk i mindre skala, men representerer like fullt en tilstand hvor båndene til omgivelsene opprettholdes. Initiativer til urbant landbruk må også nevnes her.

⁴³ Eriksen 2016.

er blitt utskiftbare og mer anonyme.⁴⁴ I dag kan vi også handle mat uten å møte eller snakke med et menneske, via automater, overvåket av kameraer. En formell handel gir muligheter til å gå videre uten sosiale forpliktelser.

En annen konsekvens av globale verdikjeder er at lokale matskap er for eksempel fylt med ris fra Vietnam og rapsolje fra Ukraina. Fryserne inneholder bær fra Finnmark og biff fra Botswana. Ukjente, eksotiske frukter og grønnsaker er til salgs i de lokale butikkene, og bildebøker må bistå med å opplyse kundene om opprinnelse, næringsverdi, smak og bruk. Og selv lokalt tilgjengelige råvarer, som ørret og lam, blir fraktet fra Andesfjellene eller slettene i New Zealand til det lokale supermarkedet i Tromsdalen.

Uansett hvor uavhengige husholdningene kan fremstå, er de, tross en moderne matindustri og infrastruktur, prisgitt andre mennesker, dyr og naturens grøde. Når de gjensidig avhengige relasjonene er skjult av både mental og fysisk avstand, infrastruktur og skala, fremstår òg det kulturelle idealet om individuell autonomi som intakt. Men illusjonen om den moderne husholdning som uavhengig sprekker i det øyeblikket verdikjedene svikter og hyllene i de lokale supermarkedene er tomme. Naturressursene, den teknologiske infrastrukturen og ikke minst kunnskapen og de praktiske ferdighetene for å skaffe til veie og produsere mat er nå hovedsakelig på andres hender.

Kontrasten til den selvbergede fiskarbonden hos Brox, med egne ressurser og ferdigheter til rådighet, men også et liv med slit og økonomisk fattigdom, er stor. Den dominerende livsformen og den tilhørende kulturen har endret seg radikalt bare på et par generasjoner. En eldre kvinne oppvokst på bygda i Troms kommenterte det slik:

Du kan se dem [unge folk] i butikkan i dag, ka skal vi ha til middag i dag? Æ vet ikke, si dem ... Ha! Tenk at dem ikke vet! Dem har mat i fryseren, går te butikken, står der og ser sæ rundt. Ka skal vi ha te middag?! [Opprørt og rister på hodet.]

De relativt sett lave prisene og en kontinuerlig tilgang bidrar til at mat tas mer for gitt. Flere husholdninger bekreftet at de i sin oppvekst ble opplært til å verdsette maten, og at man ikke skulle kaste mat. Men de har ikke trengt å omsette dette til praksis selv. *Alle husholdningene jeg fulgte, hadde råd til å kaste betydelige mengder mat.* Høy velstand og en økt fysisk og mental avstand til

⁴⁴ Godbout og Caillé 1998.

matens kretsløp har bidratt til en revaluering av matens rolle og, uten tvil, en økt devaluering av matens iboende verdi som næring og kilden til liv.⁴⁵

Sløsing med mat har omfattende negative økologiske konsekvenser.⁴⁶ Med sult og fattigdom i verden fremstår sløsing også som sosialt og moralsk frakoblet andres virkelighet og det større fellesskapet av alt levende på jorda. Slik kan unødig sløsing med mat fremstå som mangel på respekt for kilden og forutsetningen for liv og, i neste instans, for andre mennesker og levende vesener. Det representerer en fremmedgjøring fra essensen i det å være et menneske. For å oppsummere kan husholdene i byen i økende grad sees som fremmedgjorte fra.⁴⁷

- 1) Maten i seg selv, som man trenger for å overleve. Mat blir en ting, en vare som alltid er tilgjengelig i overflod, rimelig og nært i tid og rom. Konkret sett besitter de færreste ressursene, tilstrekkelig av ferdighetene eller kunnskapen som trengs for å skaffe maten til veie eller håndtere den. Mat verdsettes og vurderes i økende grad gjennom abstrakte symboler, og mathåndtering prioriteres ikke. I seg selv er den omfattende sløsing med mat en manifestasjon av økt avstand fra matens iboende verdi som potensiell næring.
- 2) Andre mennesker, kollektivt sett, både gjennom spesialisering og lange verdikjeder, svekkede sosiale forpliktelser og avstand fra de som skaffer til veie det som holder en i live, inkludert det å gjøre andre levende vesener til objekter.
- 3) Naturgrunnlaget, de livgivende omgivelser. Husholdene lever i en økt avstand fra den større matsyklusen, matens opprinnelse, anskaffelse og etterlatenskapenes endelikt. Årstidenes opplevde betydning falmer.

Marx mente arbeideren ikke kan skape noe uten basis i naturen. På samme vis kan mennesket ikke leve uten noe materielt med opphav i naturen. Naturen er den livgivende essens. Adskilles man fra den, adskilles man fra mennesket som art og blir et løsrevet individ.⁴⁸ Marx omtalte naturen som menneskets kropp som man konstant må utveksle med for å overleve. Dette overlapper dermed med:

⁴⁵ Ose 2018: kap. 12.

⁴⁶ Stuart 2009.

⁴⁷ Lista er ikke uttømmende, kategoriene overlapper hverandre, og grensene mellom dem er uklare.

⁴⁸ Marx 1988 [1932]: 31.

- 4) Å bli fremmedgjort fra seg selv og det å være menneske. Når sløsing skader naturen og andre mennesker, så skader man i ytterste konsekvens seg selv.

Brox' budskap i dag

Løfter vi blikket, ser vi at flere av Ottar Brox' advarsler om negative sider ved modernitetens livsform står seg: gradvis utarming av lokalsamfunn i distriktene, endrede eiendomsforhold, naturkrise, profittfokus, økt individualisme og avmakt. Her må vi òg påpeke positive sider som høyere levestandard med økt levealder, bedre helse- og utdanningstilbud, økt likestilling og flere valgmuligheter.

Den ungarske økonomen Karl Polanyi advarte også mot farene som oppsto når økonomien ble «frakoblet» de sosiale hensynene i moderne samfunn.⁴⁹ Det foregikk en tautrekking mellom økonomiske og sosiale hensyn, påsto Polanyi, og hvis de økonomiske hensynene fikk boltre seg fritt og var frakoblet over tid, ville dette ødelegge det sosiale og økologiske grunnlaget i samfunnet. Eksempelene med potetsekken som råtner i boden, det økologiske lammekjøttet som kastes, og kua fra Reisa viser konkret hvordan disse husholdningene på ulike vis er blitt frakoblet sine omgivelser, både sosialt, økologisk og eksistensielt. Mellommenneskelige forhold har endret seg, husholdningene tenker mer individualistisk, og med kort-siktige næringsaktiviteter uten lokal tilhørighet og samarbeid øker risikoen for at naturens balanse forrykkes.⁵⁰ I så måte blir paradigmat om rasjonalitet og utvikling også, som antropologen David Graeber påpeker,⁵¹ et politisk og verdimessig spørsmål om hvilket samfunn vil vi ha – dit vi ikke vil, for å si det som Brox.

Likevel, når Brox skal forklare *hvorfor* enkeltmennesket og husholdene gjorde som de gjorde, og hva som styrer hvilke valg folk tar, så blir analysene for ensidig fokuserte på det økonomiske og en beslektet materiell determinisme, og da på bekostning av kulturen og dens verdimessige fundament. Dette ser vi for eksempel i teksten om småstedet «Hamarnes»,⁵² hvor Brox på den ene siden understreker at økonomisk praksis styres av de moralske

⁴⁹ Polanyi 2001 [1944].

⁵⁰ Ostrom 2015.

⁵¹ Graeber 2001, 2013.

⁵² Se Nergård kap. 15.

perspektiver og verdier som prioriteres i kulturen,⁵³ men likefremt er hans analyser i siste instans økonomisk og materielt deterministiske.

I Brox' polemikk med sosiologen Willy Guneriussen om kokfisk,⁵⁴ en lokal kulturell institusjon for deling av fisk, kommer også blandsida i det økonomisk instrumentelle perspektivet til syne. Det skjer i møte med lokalsamfunnet og kulturens kraft, i form av dens omsorg, fellesskap og moral.⁵⁵ Her forklarer Brox det å gi kokfisk til naboen som motivert av resiprositet, noe man gjør slik at man får tilbake neste gang.⁵⁶ En slik transaksjonell analyse av den nordnorske kulturen blir reduksjonistisk og for kynisk. Man gir til hverandre, men ikke nødvendigvis for å få igjen, selv om man selvsagt kan få det. Man gir fordi en slik praksis er djupt forankret i den kulturelle tradisjonen og lokalsamfunnets grunnverdier.⁵⁷ Slik består også den lokale uformelle flyten av mat mellom omlandet og Tromsø i dag, tross omfattende samfunnsmessige omveltninger.

Lokale beslutninger var nok etter beste evne til dels både praktiske og økonomisk rasjonelle òg, men en djupere kulturell og moralsk klangbunn hører også med når man kommer i berøring med det mangfoldige nordnorske lokalsamfunnets grunnsteiner. Her var friheten til selv å styre sitt liv balansert med verdier som likeverd, tro og omsorg for ditt sted og din nabo.⁵⁸ Én livsdimensjon staket ikke ut kursen alene. I lokalsamfunnet vil en strategisk aktør bli plassert i et moralsk landskap.

Den lokale moralske økonomi

Men om båndene til naturomgivelsene og fellesskapet er svekket, er de ikke borte. Den lokale flyten av matvarer er av unntakene som gjør oss bevisste på dominerende markedsinstitusjoner og -diskurser, sentrale krefter bak den nåværende fremmedgjorte tilstanden.⁵⁹ Den lokale uformelle økonomien blir et speil som viser oss hvor frakoblet brorparten av husholdningenes ressursbehandling nå har blitt. Potetsekken vår er et rop fra fortida, fra en mer strevsom og økonomisk fattigere tid. Samtidig repre-

⁵³ Brox 1964.

⁵⁴ Brox 1966b, Guneriussen 1984, Brox og Guneriussen 1984.

⁵⁵ Ose 2026.

⁵⁶ Brox 1966b.

⁵⁷ Paine 1964, Ose 2026.

⁵⁸ Paine 1964, Lien 1987, Kramvig 1999, Lien 2001.

⁵⁹ Graeber 2001: 227.

senterer den en viktig kulturell institusjon i Nord-Norge som består selv i den nye tida. Folk skaffer fortsatt til veie og deler mat med hverandre, men i mindre omfang. Dette er handlinger som markedstenkning og individualisme ikke ser ut til å overvinne.

Det ligger en grunnleggende humanisme i praksisene, hvor de mellom-menneskelige båndene, matens iboende verdi og dens sosiale historie er sentral. Som med kokfisken sprenger denne matens mening og verdi rammene for begreper som transaksjon, utveksling eller resiprositet. Lokalsamfunnet og fellesskapets kraft trer frem gjennom disse genuint menneskelige handlingene. Den vedvarende og iboende betydningen deling av mat har, viser at husholdningene ikke er fullstendig fremmedgjorte eller frakoblede, hverken fra andre mennesker eller naturen som menneskets skjebne er uløselig knyttet til. Slik står økonomi også frem som, grunnleggende sett, et moralsk anliggende.

Referanser

- Brox, O. (1964). Avvisning av storsamfunnet som økonomisk tilpasningsform. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 5(3).
- Brox, O. (1966a). *Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1966b). Kokfisk. *Gløtt fra Tromsø museum*, 21, 14–15.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1995). *Dit vi ikke vil*. Halden: Exil.
- Brox, O. (2009). *Klimakrisen: Hva kan vi gjøre?* Oslo: Aschehoug.
- Brox, O. og Guneriussen, W. (1984). *En polemikk om «kokfisk»*. Stensilserie. Samfunnsfag, nr. 45A. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Choquet, P.T. (2021). Alienation and the Task of Geo-Social Critique. *European Journal of Social Theory*, 24, 105–122.
- Eriksen, T.H. (2016). *Overheating. An Anthropology of Accelerated Change*. London: Pluto Press.
- Godbout, J.T. og Caillé, A. (1998). *The World of the Gift*. Montréal: McGill-Queen's University Press.
- Graeber, D. (2001). *Toward an Anthropological Theory of Value – The False Coin of our Own Dreams*. New York: Palgrave.
- Graeber, D. (2013). It Is Value That Brings Universes Into Being. *HAU*, 3(2), 219–243.

- Grønnevet, J. (2013, 30. mai) *Spør dyrene det gjelder*. Morgenbladet.
http://morgenbladet.no/boker/2013/spor_dyrene_det_gjelder.
- Guneriusen, W. (1984). Individ og fellesskap. Gratis kokfisk som sosiologiens grunnproblem. *Norsk filosofisk tidsskrift*, 19.
- Hohle, S.M., Bostrøm, T. og Stensgård, A. (2025). *Matsvinn i norske husholdninger. Selvrapportert matsvinn og forbrukernes vurdering av tiltak*. Norsus, Rapportnummer: OR.31.25. Fredrikstad.
- Honneth, A. (2014). Foreword. I Jaeggi, R. (red.): *Alienation*. New York: Columbia University Press.
- Imsen, S. og Winge, H. (1999 [1974]). Norsk historisk leksikon. Oslo: Cappelen Akademisk.
- Jentoft, S., Nergård, J.-I. og Røvik, K.A. (red.) (2011). *Hvor går Nord-Norge?* Stamsund: Orkana Akademisk.
- Kramvig, B. (1999). Ære og verdighet: Kvinnelighet og mannlighet i et fiskerisamfunn. I: Gerrard, S. og Balsvik, R.R. (red.): *Globale kyster: Liv i endring – kjønn i spenning*, 63–77. Kvinnforsk skriftserie, nr. 2. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Lien, M. (1987). *Fra bokna fesk til pizza: Sosiokulturelle perspektiver på matvalg og endring av spisevaner i Båtsfjord, Finnmark*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Lien, M. (2001). Likhet og verdighet. I Lidén, H. og Vike, H. (red.): *Likhetens paradokser – antropologiske undersøkelser i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Marx, K. (1988 [1932]). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*. Buffalo: Prometheus Books.
- Marx, K. (1993 [1939]). *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. London: Penguin Classics.
- Maurer, B. (2006). The Anthropology of Money. *Annual Review of Anthropology*, 35.
- Mauss, M. (2016 [1925]). *The Gift. Expanded Edition*. Chicago: HAU Books.
- Nilsen, R. (1990). *Gjenstridige fjordfolk. Arbeidsliv, etnisitet og rekruttering i to nordnorske fjordområder*. Tromsø: FORUT Rapport SR 0464.
- Nilsen, R., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.) (2023). *Allmenningsressurser i nord. Fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Norgaard, K. (2011). *Living in Denial: Climate Change, Emotions, and Everyday Life*. Cambridge: MIT Press.

- Stensgård, A., Presterud, K., Callewaert, P. og Booto, G. (2021). *Sektorrapport for matbransjen, offentlig sektor og husholdningsleddet*. Norsus, Rapportnummer: OR.36.21. Fredrikstad.
- Ollman, B. (1971). *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ose, T. (2018). *Exercises in Excess. Food, Waste and Value in the Affluent North*. Doktorgradsavhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Ose, T. (2026). «Forgetting How to be a Human»: State Disruption of Moral Economies of Fish in Northern Norway (under vurdering).
- Ostrom, E. (2015). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paine, R. (1964). The Nature of Ownership in Pre-War Coast Lapp Settlements. *Ethnos*, 29, 1–2.
- Plataniti, L. og Van de Glind, B. (2024). *Faktaark om matsvinn i Norge 2024*. Norsus, Rapportnummer: OR 27.25. Fredrikstad.
- Polanyi, K. (2001 [1944]). *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Rudie, I. (1980). Husholdsorganisasjon: Tilpasningsprosess og restriktiv form. Et synspunkt på økonomisk endring. I Høst, I. og Wadel, C. (red.): *Fiske og lokalsamfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Seeman, M. (1959). On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783–791.
- Statistisk sentralbyrå. (2026, 25. februar). 09842: BNP og andre hovedstørrelser (kr per innbygger), etter år. Grunnlagstall (K) 1970 – 2024 [Statistikk]. <https://www.ssb.no/statbank/table/09842>.
- Statistisk sentralbyrå. (2026, 25. februar). Statistikk om forbrukerundersøkelsen. [Statistikk]. <https://www.ssb.no/inntekt-og-forbruk/forbruk/statistikk/forbruksundersokelsen>.
- Stuart, T. (2009). *Waste – Uncovering the Global Food Scandal*. New York: W.W. Norton & Co.
- UN Environment Programme (2024). *Food Waste Index Report*. ISBN: 978-92-807-4139-1.
- Øversveen, E. (2021). Capitalism and Alienation: Towards a Marxist Theory of Alienation for the 21st Century. *European Journal of Social Theory*, 25(3), 440–457.
- Aarsæther, N. (2010). Eit omdanna Nord-Norge. *Sosiologisk årbok*, 3–4. Oslo: Novus.

SKAFF DEG ET ALTERNATIV!

EN ANALYSE AV BROX' TEORI OM SUBSTITUSJON SOM STRATEGI FOR MOTMAKT OG VEDLIKEHOLD AV LIKHET

Kjell Arne Røvik, UiT Norges arktiske universitet og Håvard Teigen, Universitetet i Innlandet

I boka Ta vare på Norge (1988), og også i flere andre publikasjoner, er Ottar Brox opptatt av den relativt høye likheten mellom norske borgere og særlig av forhold som kan bidra til å vedlikeholde denne likheten. Vi identifiserer et slikt forhold som Brox ofte holder frem – og som vi kaller substitusjon som likhets-skapende mekanisme. Det er en strategi for folk til å velge alternative måter å innrette seg på, slik at man unngår å bli avhengig og dominert av mektige samfunnsinstitusjoner og markeder. Vi skisserer og diskuterer rekkevidde og relevans av denne teorien.

Under overskrifta «Pyrrhos-seire på arbeidsplassene» skriver Brox: «Et aspekt ved forfallet i det sosialdemokratiske systemet er at det har blitt så mye viktigere å 'beskytte arbeidsplassene'.»¹

Her polemiserer han mot dem som tok kampen opp mot ny, arbeidsparende teknologi, slik Karl Marx gjorde i oppgjøret med det han kalte «maskinstormerne». Dette er i utgangspunktet en overraskende vinkling fra Brox, mannen som ikke minst er kjent for sitt forsvar for den gamle sjarken som alternativ til trålerne.

Brox' alternativ, det sosialdemokratiske systemet han ville beskytte, eksemplifiserte han med ei fortelling om tre brødre. I dette systemet ga

¹ Brox 1988: 51 ff.

det omtrent samme levekår for den ene som holdt frem som småbruker og mangesysler, den andre som arbeider på jernverket, og den tredje i privat tjenesteyting. Han sammenlikner så dette med USA, der det å miste jobben på et stålverk for så å få jobb på en bensinstasjon er å gå fra middelklassen til slummen. En avskiltet småbruker i Amerika «må melde seg på arbeidsmarkedet i konkurranse med meksikanere som nettopp har svømt over Rio Grande». Tilsvarende i England, men der med en sterkere fagbevegelse som går til streik når ny teknologi kan ramme arbeidsplassene. Forklaringa er den samme: I Norge er (eller var) ikke arbeiderne redde for ny teknologi fordi de hadde *omtrent likeverdige alternativ* på arbeidsmarkedet – i motsetning til i USA og England.

Her zoomer vi inn på denne boka til Brox, med to overordnede spørsmål. For det første: *Hva* slags Norge er det Ottar Brox ønsker å bevare? Et foreløpig svar er at det handler om å ta vare på de historisk sett relativt små økonomiske og sosiale forskjellene i dette landet. For det andre: Hvordan er den norske likheten *blitt til*, ifølge Brox, hva kan bidra til å øke forskjellene, og hvordan kan relativ økonomisk og sosial likhet *vedlikeholdes*? Det er dette siste spørsmålet om mekanismer som kan bidra til vedlikehold av relativt små forskjeller, som vil få mest oppmerksomhet.

Tilnærming

Vi forsøker å belyse de ovennevnte spørsmålene ved nylesning, nærlesning og tolkning av Brox. Omdreiningspunktet er 1988-boken *Ta vare på Norge*.² Spørsmål om årsaker til, og konsekvenser av, økonomisk og sosial ulikhet er imidlertid et tema som går igjen i stort sett hele Brox' forfatterskap. Det gjelder særlig Brox' siste bok, *På vei mot et postindustrielt klassesamfunn?*, som han publiserte i 2016. Det er i den boka at han mest systematisk tar for seg spørsmål om økonomisk og sosial ulikhet.

Brox har utover i sin forskerkarriere analysert prosesser og dynamikker på en rekke samfunnsområder. Det er særlig tre slike områder og politikkfelt som han har interessert seg for: arbeidsmarkedet, utdanningsfeltet og innvandringsfeltet. Dette er samfunnsområder som kjennetegnes ved høy grad av lovregulering, kompleks arbeidsdeling mellom offentlige og private

² Brox 2016.

organisasjoner samt underliggende interessemotsetninger som tidvis kommer til overflaten og kaller på politisk håndtering.

Et vesentlig kjennetegn ved de tre samfunnsområdene er deres store betydning for hvorvidt økonomisk og sosial likhet vedlikeholdes. I dette kapittelet ser vi særlig på disse tre, men vi viser også eksempler på hvordan Brox har anvendt alternativ-tenkningen på andre områder. Denne tenkningen kommer tydelig og sammenhengende til uttrykk i hans ideal for samfunnsplanlegging, og vi ser derfor også nærmere på dette.

Substitusjon som likhetsskapende mekanisme

Brox er i mange av sine publikasjoner opptatt av å beskrive mekanismer som kan benyttes av folk og myndigheter for å hindre økning i sosial og økonomisk ulikhet. Det er imidlertid *én* bestemt mekanisme som han ofte kommer tilbake til. Den bygger på et resonnement om nødvendigheten av at folk skal kunne velge *alternative* tilpasninger for ikke å la seg dominere av mektige samfunnsinstitusjoner og markeder. Han hører på denne måten til i en stor samfunnsvitenskapelig forskningstradisjon kjennetegnet av fokus på transaksjoner, bytte, makt og avhengigheter.³

Hos Brox har resonnementene om alternative tilpasninger karakter av å være en underliggende, uforløst, men også spennende teori. Vi forsøker å tydeliggjøre deler av denne teorien til Brox. Det gjør vi blant annet ved å diskutere dens rekkevidde, det vil si under hvilke betingelser den antas å ha forklaringskraft.

Resonnementet kan tydeliggjøres ved å sette det inn i en klassisk makt-teoretisk modell. Makt forstås her som det at en aktør A har makt over en aktør B i den grad B er avhengig av A for å få tilgang til en ressurs x av verdi for B, for derved å få tilfredsstilt sine behov og oppnådd sine mål. Nøkkeldimensjonene er kontroll og avhengighet. Avhengighet skapes når én eller flere aktører kontrollerer ressurser som andre aktører er avhengige av. Hernes⁴ illustrerer modellen slik (fig. 1):

³ Homan 1974, Cook et al. 2013.

⁴ Hernes 1975.

AVHENGIGHET

		LAV (B lite avhengig av ressurs X)		HØY (B mye avhengig av ressurs X)	
<u>KONTROLL</u>	LAV (A har lite kontroll over ressurs X)	Ingen makt (A har ikke makt over B)	1	3	A har begrenset makt over B
	HØY (A har stor kontroll over ressurs X)	A kontrollerer en ressurs som B er lite avhengig av (A har lite eller ingen makt over B)	←		A har stor makt over B fordi A kontrollerer ressurs X som B er mye avhengig av
			2	4	

Brox' teori om betydningen av at aktører har alternativer, kan plasseres i modellen ved å ta utgangspunkt i celle 4, som er tilfeller der B er sterkt avhengig av A fordi denne kontrollerer en ressurs x som er av stor verdi for B. For B ville følgelig situasjonen vært langt lettere hvis vedkommende hadde vært lokalisert i celle 2. For å komme i celle 2 må B bli mindre avhengig av ressurs x som A kontrollerer. Det kan gjøres på minst tre måter. Én slik strategi er *diversifisering*, det vil si at B satser på å spre risiko ved å skaffe seg flere kilder som kan tilby den samme ressursen (x). Det kan det være utfordrende å få til jo mer A har tilnærmet total kontroll over ressursen, og jo mer B er avhengig av tilgang til akkurat den ressursen, altså x. En annen strategi er å lage en *koalisjon* av flere aktører som er i et liknende avhengighetsforhold til A som B er. Motmakt gjennom fagorganisering er det klassiske eksempelet. Fagforeningssporet er imidlertid en strategi som Brox i liten grad var opptatt av i sitt forfatterskap. Den tredje strategien er *substitusjon*, som betyr at aktør B forsøker å finne et *alternativ* til ressursen x som A kontrollerer, for eksempel en ressurs y. Lykkes man med det, avtar eller opphører B sin avhengighet av A.

Teorien om alternative tilpasninger og dens rekkevidde

Mens bekreftede teorier innen fysikk gjerne har universell og evig gyldighet, er det annerledes med samfunnsvitenskapelige teorier. Teorier om samfunnsforhold har *alltid* forklaringskraft som er begrenset i rom og tid. Derfor, når man skal granske en samfunnsvitenskapelig teoris holdbarhet, må man prøve å definere dens «scope conditions»,⁵ det vil si under hvilke betingelser teorien har og ikke har forklaringskraft. Brox argumenterer ofte i økonomiske termer på måter som har nært slektskap til økonomenes begrep «alternativkostnad». Alternativkostnaden er verdien av det beste alternativet du gir avkall på når du velger noe.⁶ Sagt på en annen måte: Alternativkostnaden er verdien av det du kunne ha gjort i stedet.

Disse resonnementene må suppleres med innsikten om at samfunnsvitenskapelige teories forklaringskraft og relevans kan endres over tid som følge av at samfunnet selv forandres. Vi spør derfor: I hvilken grad har det skjedd samfunnsendringer som kan tenkes å påvirke hvor lett eller hvor vanskelig det er for aktører å finne alternative tilpasninger som gjør dem mindre avhengige av ressurser som i utgangspunktet kontrolleres på de fire nevnte feltene?

Arbeidsfeltet og mulighetene for alternativ sysselsetting

I teksten om Pyrrhos-seire skiller Brox mellom taktisk og strategisk makt. Alternativet er å ha strategisk makt. «Mister arbeiderklassen den strategiske makt som den har hatt i Norge, slik at folk må beskytte seg gjennom taktisk håndgemeng inne på sjølve arbeidsplassen, er veien kort til fullstendig avmakt.»⁷

Mulighetene for alternative tilpasninger kan forstås med en metafor fra økologien som nisjer som varierer mellom å være åpne og lukkede. Et eksempel på «åpning» som Brox selv trekker frem, er at det i mellomkrigstiden oppsto en «nisje» som gjorde det mulig å satse på småbruk som alternativ til lønnsarbeid. Han argumenterer for at det skjedde som følge av

⁵ Røvik 2023: 225–227, Suddaby 2010.

⁶ Se Alternativkostnad, Store norske leksikon.

⁷ Brox 1988: 52.

«den generelle bondevennlige stortingspolitikken, nydyrkings- og bureisingsprogrammer, offentlige arbeider som ga tilleggsinntekter mellom onnene og fiskesesongene, og etter hvert den agronomiske veiledningstjenesten og forskjellige støttetiltak for bygdenæringene».⁸

Han har også gitt eksempler på at det gjennom offentlig politikk ble gjort forsøk på å få *fjernet* folks muligheter til alternativ tilpasning. På 1950-tallet, da Nord-Norge-planen skulle realiseres, oppsto det et problem: Kystfiskere foretrakk gamle, nedskrevne båter med lave kostnader fremfor å bemanne moderne, kostbare fartøy. Disse eldre båtene krevde lavere båtloft, noe som gjorde det mer lønnsomt for fiskerne uten egen båt å fiske med juksa i Lofoten. Torskefiskeutvalget fra 1957 foreslo imidlertid å fase ut slike båter, med det argument at de hadde en negativ effekt på fiskerinæringens lønnsomhet. Myndighetene ønsket altså å bruke offentlige midler til å eliminere dette alternativet selv om det var det mest lønnsomme for kystens folk.⁹ Andre eksempler han har brukt, er forsøket på å fjerne mulighetene til å bygge på de gamle tomtene etter nedbrenninga av Finnmark og etterpåk – ved vekstsentersatsinga – der myndighetene ville samordne boligpolitikken med industrietableringene slik at boliger bare skulle støttes i vekstsentre.¹⁰

Det eksempelet Brox oftest har brukt, er tilpasninger som kystfolk nordpå gjorde til langt utpå 1960-tallet, i et raskt voksende arbeidsmarked med stort behov for arbeidskraft i byene. Han viser hvordan den inntil da fortsatt utbredte husholdsøkonomien på kysten gjorde at folk hadde et godt brukbart alternativ til å flytte til byen og ta arbeid der. Mange kunne kombinere småbruk med fiske på heimplassen, noe som både ga selvforsyning og et visst inntektsgrunnlag.¹¹ Samtidig med at folk gjennom denne typen husholdsøkonomi fikk redusert eller opphevet sin avhengighet av arbeidsmarkedet i byene, økte, ifølge Brox, byenes avhengighet av kystbygdene – et *ressonnement* Brox kaller «bevegelig likevekt» – og uttrykt slik: «Om vi forutsetter at industrien betalte det som var nødvendig for å rekruttere bygdefolk og få dem til å flytte til industribyen, måtte bedriftene skjerpe seg og forbedre lønns- og arbeidsforhold, i en viss forstand i takt med den langsomt økende attraktiviteten ved småbrukeralternativet.»¹²

⁸ Brox 2016: 88.

⁹ Brox 1966: 99.

¹⁰ Brox1972a: 71–95.

¹¹ Brox 2016: 92–96.

¹² Brox 2016: 88.

Et annet eksempel: Høsten 1967 skrev Ottar Brox leserbrev i Lofotposten. Brevet er stilet til Findus-direktøren i Hammerfest og har som bakgrunn at direktøren hadde gått ut med krav om at kommunen måtte sikre billige boliger til filetarbeiderne fordi leieprisene var for høye for lavtlønna Findus-arbeidere: «I dag er bedriften avhengig av at det er stor arbeidsledighet i Finland, og at fortjenestemulighetene er dårlige i mange nordnorske bygder, slik at finske og nordnorske arbeidsfolk blir nødt til å ta til takke med de arbeidsplassene som lokalbefolkningen avviser.»¹³ Leserbrevet illustrerer et sentralt poeng i Brox' begrunnelse for tilgang på alternativer: Det er *mangel* på alternativer som tvinger arbeidsfolk til å ta til takke med lavlønnsarbeidsplasser. I resten av leserbrevet hevder han at det ikke er problem med å rekruttere arbeidskraft dersom fiskerne får bruke sjarken og foredlinga blir gjort lokalt i bygda. De kan bo heime, leve godt på lav lønn, og kommunen behøver ikke å subsidiere boliger for å rekruttere til næringen. Men argumentasjonen stopper ikke her. Ved å sikre at bygdeungdommen har fortjenestemuligheter lokalt, tvinger det Findus-direktøren til å betale bedre for å skaffe seg arbeidsfolk, noe som videre leder til at kommunen ikke trenger å subsidiere arbeidsplassene.

Den samme typen logikk brukte Brox i diskusjonen om utvikling av ensidige industristeder først på 1970-tallet. I boka fra 2016 illustrerer han denne logikken med følgende anekdote: «Som stortingsrepresentant på 70-tallet hendte det at jeg over en kopp kaffe spurte arbeiderpartifolk om det ikke ville være bra med en lønnsom lokal næring som fiske på industristeder, slik at storbedrifter måtte skjerpe seg for å konkurrere lønns- og arbeidsmessig. Det ble oppfattet som industrifiendtlighet.»¹⁴

I et langtidsperspektiv har trolig innvandring påvirket det norske arbeidsmarkedet mer enn noen annen enkeltfaktor. Brox var tidlig ute med å se og å problematisere dette. Et hovedperspektiv er at innvandrere vil bli rekruttert inn i det som gjerne blir kalt B- (eller C-) arbeidsmarkedet. På den måten holdes lønn og arbeidsvilkår nede, noe som også drar lønnsnivået ned for norsk ungdom som ikke har andre alternativer. Han formulerer sine synspunkter, og sitt alternativ, i konsentrert form på kronikkplass i Klassekampen i 2002.¹⁵ Lavlønnsarbeidsplasser i konkurranseutsatt sektor (industrien) som ikke tåler velferdsstatens lønnsnivå, bør legges til u-land i stedet for å importere dem som arbeidskraft gjennom

¹³ Brox 1972: 37.

¹⁴ Brox 2016: 89.

¹⁵ Brox 2002. Han oppsummerer analysene i Brox 2005.

innvandring. Dette vil bedre arbeidsforholdene både i u-land og i-land. I u-land vil fabrikken gi befolkningen *flere alternativer*, i Norge vil ikke innvandrerne presse ned lønna i andre lavlønnssyrker.¹⁶ Brox gjorde seg mektig upopulær blant sine egne på venstresiden i politikken gjennom denne innvandrings skepsisen. Han oppsummerte synspunktene sine i boka *Jeg er ikke rasist, men ...*¹⁷

Alternative tilpasninger på utdanningsfeltet

Brox er i flere av sine publikasjoner, ikke minst i boka *Tå vare på Norge*, opptatt av utdanning og ungdommers muligheter på utdanningsmarkedet. Det overordnede temaet er spørsmålet om i hvilken grad og hvordan utdanningsmarkedet kan bidra til sosial og økonomisk likhet – eller til ulikhet. Den klassiske sosialdemokratiske posisjonen her har vært å legge til rette for at arbeiderklassens barn skulle få tilgang til høyere utdanning og dermed muliggjøre klassereiser og et forventet bedre liv enn foreldregenerasjonen. Her skiller imidlertid Brox' posisjon seg vesentlig fra den typiske sosialdemokratiske. Også her anvender han substitusjonsresonnementet når han skal begrunne sin posisjon og de grep han mener er hensiktsmessige for å unngå at høyere utdanning bidrar til å økt sosial og økonomisk ulikhet i Norge.

Først kort om det klassiske sosialdemokratiske ideal for høyere utdanning. Det er forankret i ideen om likhet, sosial mobilitet og rettferdig fordeling av ressurser. Høyere utdanning skal ikke være reservert en økonomisk elite. Derfor skal den være gratis – og dermed ikke avhengig av foreldrenes utdanningsnivå eller inntekter. Høyere utdanning har vært sett på som det kanskje viktigste virkemiddelet for sosial mobilitet og for å bryte ned klasseskiller. Ved å sikre at alle har tilgang til slik utdanning, kan flere få muligheten til bedre jobber og høyere inntekt. Det har også vært et politikkområde der idealene langt på vei er blitt omskapt til realiteter. Andelen nordmenn med høyere utdanning har økt drastisk de siste 50–60 årene, fra rundt 7 prosent i 1970 til over 42 prosent i 2023. For de yngste alders-

¹⁶ Analysene til Brox om innvandring og arbeidsmarked er langt mer omfattende dekket i Tjelmelands kapittel i denne boka enn vi har plass til – se spesielt avsnittet hans med tittel «Alarm: Arbeidsmarknadsliberalistene er på offensiven!».

¹⁷ Brox 1991, se også Tjelmelands kapittel i denne boka.

grupper i dag, for eksempel de mellom 30 og 39 år, er det en enda større andel som har høyere utdanning – faktisk opp mot 50 prosent.

Brox¹⁸ er grunnleggende skeptisk til den sentrale sosialdemokratiske doktrinen om høyere utdanning som et viktig grep for å sikre mer økonomisk og sosial likhet i befolkningen. Han begrunner skepsisen i to hovedargumenter.

Dels gjør han det med utgangspunkt i et økonomisk resonnement om fallende verdi og nytte av tilbud som er gratis. Når utdanningen er gratis, skriver han, «må vi innse at det har et problemskapende overforbruk av utdanning som konsekvens».¹⁹ Det kan, ifølge Brox, dels føre til at mange starter slik utdanning uten å ha kunnskapsmessige forutsetninger for det. Det kan også føre til devaluert verdi av høyere utdanning, som vil kunne slå ut i akademikerarbeidsløshet og svakere lønnsutvikling og kan lede til «re-proletarisering av de store grupper som nå tar postgymnasial utdanning».²⁰

Brox' viktigste argument er imidlertid basert på en mer fundamental påstand, den om at det ikke er *mulig* å oppheve klasseskiller og skape tilstrekkelig likhet ved å alene bruke høyere utdanning som virkemiddel. Dels vil det i moderne samfunn alltid finnes mange arbeidsoppgaver som noen *må* utføre (som for eksempel renovasjon, renhold, matservering og transport), og der høyere utdanning er unødvendig. Like viktig for Brox er resonnementet om at høyere utdanning bidrar til klassereiser, men ikke til opphevelse av klasseskiller. Svært mange barn med arbeiderklasseforeldre har i etterkrigstiden kunnet ta høyere utdanning og dermed få bedre stillinger og presumtivt bedre liv enn foreldregenerasjonen. Men det gjelder slett ikke alle. Mange tar ikke høyere utdanning – og det gjelder særlig folk som utfører «vanlige» og mer manuelle jobber. Høyere utdanning som bidrar til klassereiser, gjør, ifølge Brox, det først og fremst lettere å komme *ut av* arbeiderklassen.²¹ Det er de som blir igjen, og som utgjør den nye arbeiderklassen, som er Brox' bekymring, de uten høyere utdanning som skal utføre de manuelle og etter manges oppfatning de minst attraktive jobbene. Han ser for seg at det kan utvikles et prekariat, en underklasse av lavt utdannede som utfører uattraktive jobber til dårlig betaling.

En slik ny arbeiderklasse kan også bli mer *låst* i sin avmektige posisjon i større grad enn tidligere generasjoner. Brox peker på flere mekanismer her, blant annet at arbeidsinnvandring gir konkurranse om de åpne og uattrak-

¹⁸ Brox 1988, Brox 2016.

¹⁹ Brox 2016: 146.

²⁰ Brox 2016: 148.

²¹ Brox 2016: 145.

tive jobbene, noe som igjen bidrar til at lønnen kan holdes lav, og at lite gjøres for å forbedre arbeidsforholdene. I tillegg kommer, ifølge Brox, at folk som tilhører de høyt utdannede mellomlagene, har lett for å tilpasse seg en situasjon der «andre», blant annet innvandrere, utfører disse jobbene. En slik situasjon kan føre til *permanentisering* av vesentlig ulikhet, i den forstand at vi får en skarp todeling av arbeidslivet med en mellomklasse av høyt utdannede og en arbeiderklasse bestående av lavtlønnede som utfører uattraktive jobber, men som får samfunnet til å gå rundt.²² I et slikt polarisert arbeidsliv kan det oppstå skarpe motsetninger mellom det Brox kaller kunnskapsarbeidere, og servicearbeidere. Brox formulerer det slik: «Skitent, dårlig betalt og utrivelig arbeid blir ikke mer tilfredsstillende av at lekekameraten på den andre siden av gjerdet får interessante og godt betalte stillinger.»²³ Flere andre forskere har også sett på årsaker til og konsekvenser av fremveksten av en underklasse av lavt utdannede og lavt lønnende mennesker som gjør lite attraktive jobber uten utsikter til å komme seg ut av sin situasjon. Det er blant annet vist at de stadig mer polariserte relasjoner mellom kunnskapsklassen og den nye underklassen er et særs viktig bakteppe for veksten i høyrepopulistiske og antidemokratiske bevegelser.²⁴

En ulikhetsrelasjon: Kunnskapsklassen versus serviceklassen

Brox tegner opp et bilde av en typisk makt og avmakts-relasjon mellom kunnskapsklassen og underklassen – som bidrar til å vedlikeholde en av de mest konsekvensrike former for ulikheter i samfunnet. Hva er så Brox' tenkning om hvordan denne ulikhetsrelasjonen kan håndteres og omskapes til mer likhet? Iallfall ikke ved at flere skal presses gjennom høyere utdanning og dermed «ta heisen» fra arbeiderklasse til kunnskapsklassen – den strategien som ifølge Brox både har skapt og bidrar til vedlikehold av den nye ulikhetsrelasjonen. Brox argumenterer igjen for en *substitusjonsstrategi* der de avmektige må finne frem til alternativer som styrker deres posisjon overfor de mektige. «De mektige» er her synonymt med det høyere utdanningssystemet, og «godet» som kontrolleres gjennom dette systemet, er adgangen til det mange oppfatter som «det gode liv». Det gjelder da å finne et brukbart alternativ til klassereisestrategien. Brox formulerer ambisjonen

²² Brox bruker dette begrepsparet (kunnskapsklasse og serviceklasse) bl.a. i sin siste bok (2016).

²³ Brox 2016: 144.

²⁴ Norris og Inglehart 2019, Berman 2021.

slik: «Poenget er bare at ungdom ikke skal sluses inn i utdanningssystemet fordi skolen skal være den eneste åpne porten til det gode liv.»²⁵

Brox' alternativ på utdanningsfeltet

Hva er så et brukbart alternativ? Brox argumenterer for at ungdom bør gis muligheter til å begynne i ordinære jobber så tidlig som mulig etter avsluttet videregående skole. Det vil, ifølge ham, innebære fordeler for 18–19-åringene samtidig som det reduserer det han kaller «overbruket» av høyere utdanning. Men det forutsetter at det må bli *attraktivt* for ungdom å velge en raskere vei til yrkeslivet, som styrer utenom høyere utdanning. Det må blant annet innebære at man sikres anstendig lønn og gode arbeidsvilkår. Han er opptatt av at vi må unngå at lønn og arbeidsvilkår holdes nede som følge av import av billig arbeidskraft gjennom innvandring.²⁶ Brox argumenterer for at realkompetanse først og fremst erverves når man praktiserer. Unge som velger tidlig-ut-i-jobb-alternativet, må derfor gis «utfordrende oppgaver, veiledning i jobbsammenheng samt korte kurs som fyller hull i deres kompetanse».²⁷ Han er særlig opptatt av «å bygge opp igjen lærlingsystemet», som han argumenterer for er «et overlegent pedagogisk prinsipp» for å etablere realkompetanse.

Et robust alternativ til klassereisestrategien vokser frem

Hvordan står det så til *i dag* med Brox' alternativ til klassereisestrategien? Hvor godt utviklet er det, og hvor attraktivt er det for ungdom å velge det?

En indikator er andelen av ungdomskullene som velger yrkesfaglige versus studieforberedende utdanningsprogrammer på videregående skole. Så sent som i år 2000 var det på landsbasis en klart større andel (57,5 prosent) som valgte studieforberedende enn yrkesfag (42,5 prosent). I løpet av de siste ti årene har derimot andelen som velger yrkesfag, økt jevnt. I 2025 valgte 54 prosent yrkesfag (en økning på 2 prosent fra 2024) og 46 prosent studieforberedende. Finnmark ligger på topp, med 71 prosent som ved siste opptak valgte yrkesfag. Aldri tidligere har en så stor andel av ung-

²⁵ Brox 1988: 76.

²⁶ Brox i *Klassekampen* 25.04.2002.

²⁷ Brox 2016: 151.

domskullene valgt yrkesfag. Det betyr at det er et voksende flertall av norske ungdommer som peiler seg inn på en yrkesfaglig karriere.²⁸

Hva så med *lærlingsystemet* som Brox etterspør oppgradering av? I Norge anvendes den såkalte 2 pluss 2-ordningen, det vil si at elever begynner med to år i et yrkesfaglig utdanningsprogram for deretter å være lærling i to år i en bedrift. I 2019 ble det inngått 23 000 nye lærekontrakter på landsbasis, en økning på 24 prosent siden 2012. Om lag 80 prosent av elever som ønsker lærekontrakt, fikk ønsket oppfylt i 2025. Flere fylker gir nå lærling-garanti, det vil si at fylkeskommunen garanterer for at søkere som ønsker lærlingplass, også får det. 9 av 10 består fag- eller svenneprøven. Antallet voksne lærlinger (over 25 år) har økt særs mye, fra rundt 4000 i 2013 til drøyt 8500 i 2022, altså mer enn en dobling. En betydelig andel av disse følger den såkalte FOB-ordningen (*full opplæring i bedrift*). Den er maksimalt tilpasset elever som lærer bedre gjennom praksis enn på skolen. Tiden med lærekontrakt blir da tilsvarende lengre (fra 3 til 4 år). FOB-ordningen ligger svært nær opp til det som Ottar Brox holdt frem som en ideell måte å lære på.

Innledningsvis har vi introdusert begrepet om samfunnsvitenskapelige teories *rekkevidde*, det vil si hva som er deres forklaringskraft i rom og tid. Her har vi sett nærmere på hvordan Brox anvender sin teori om alternativ tilpasning på ungdom og deres valg av veier frem til et yrke. Det er liten tvil om at det alternativet som Brox skisserer, over tid har fått stadig større betydning – og følgelig må tas med i betraktning om man ønsker å forklare og forstå et viktig valg om egen fremtid som ungdom i dag gjør. Det er et alternativ som er blitt stadig reformert og forbedret, blant annet med 2 pluss 2-ordningen og et oppgradert lærlingsystem – og som er blitt særs attraktivt, i den forstand at flertallet av norske ungdommer nå velger yrkesfag på videregående, mens mindretallet velger studiespesialiserende retning. Brox' substitusjonsresonnement anvendt på utdanningsfeltet har derfor betydelig større empirisk forklaringskraft i dag enn da han lanserte det i 1988.

Det alternativet som Brox skisserte i 1988 – med kortere og mer praksisbasert opplæring av ungdommer som så kommer ut i ordinære jobber rett etter videregående – er, som vist, blitt et attraktivt alternativ som flertallet av norske ungdommer nå velger. Det store spørsmålet er hvorvidt og eventuelt hvordan det at så mange nå faktisk velger det alternativet som

²⁸ En driver her er selvsagt etterspørselen etter fagarbeidere. SSB anslår at det i perioden frem til 2035 vil være behov for 85 000–90 000 nye fagarbeidere i Norge.

Brox skisserte for snart 40 år siden, på sikt vil slå ut i større økonomisk, sosial og statusmessig likhet mellom kunnskapsklassen og serviceklassen. Det er spørsmål som vi foreløpig ikke vet svarene på – men som utgjør en særs spennende mulighet for samfunnsforskere til å empirisk undersøke i sanntid hvordan Brox' teori om en alternativ tilpasning på utdanningsmarkedet for ungdom virker i praksis.

Planlegging, alternativer og praktisk politikk

Ottar Brox' tenkning om betydningen av alternative tilpasninger som motmakt kommer også tydelig og mer sammenhengende frem i hans publikasjoner om samfunnsplanlegging. Han begynte sin akademiske karriere i det som Øyvind Østerud kalte sentralplanleggingens tidsalder.²⁹ Han ble aktiv på venstresosialistisk side i politikken i ei tid der det var plan og ikke marked som skulle forme det nye samfunnet. Men sentralisert planlegging var nettopp det han hevdet var nedbygging, og ikke utbygging, i boka *Hva skjer i Nord-Norge?* Problemet var at Nord-Norge-planen la opp til å fjerne det alternativet som så mange hadde tilpasset seg. Brox var grunnleggende kritisk til statlig planlegging,³⁰ og her var han konsekvent hele livet. Politikken skal ta utgangspunkt i det vi har, bevare det som er bra, og la folk få bestemme veien videre ved å sørge for at de har *alternativt veier til det gode liv*. Han var ikke imot planlegging, men planleggingen skal åpne for muligheter og hindre ulykker.

Kan vi finne spor etter alternativtenkningen hans i praktisk politikk? Brox satt på Stortinget fra 1973 til 1977. Her var han bundet til gruppa og kunne ikke ri egne kjepphester. En bedre kilde til å se spor etter Brox i praktisk politikk er Bygdeutvalget, som rapporterte i 1984.³¹ Brox var medlem som uavhengig bygdeforsker i dette regjeringsoppnevnte utvalget. Han argumenterer for å iverksette en del av tiltakene i utvalgets innstilling. Ikke minst kan vi lete opp hans dissenser, for eksempel en dissens der han gikk i allianse med Finansdepartementet mot dem som ville hindre overproduksjon i jordbruket ved å stoppe nyetableringer. Denne delen av mindretallsinnstillingen er uten tvil ført i pennen av Brox: «Å løse dette (overskudds-)problemet ved konsesjonsordninger vil være å utvikle

²⁹ Østerud 1979.

³⁰ Se Nyseth og Hagens kapittel i denne boka.

³¹ NOU 1984: 21.

et laugssystem, og det vil være som å kjøre bil med foten på gasspedalen og bremsen samtidig.»³²

Konsesjoner for å hindre nyetableringer er å stenge ei næring slik at ungdom *mister et alternativ*, og var stikk i strid med alt Brox hadde stått for. Men han har også vært gjennomgående skeptisk til subsidier, av to grunner. Det er å gi gass som kan føre til overproduksjon, og det fører til avhengighet av staten – som blant annet kan innføre terskler for å komme inn i næringen. Melkekvoter og kvoter i fiskerinæringen har vært de store eksemplene. Han skisserer senere opp sin posisjon i boka *Ta vare på Norge*: «Etter min oppfatning er det (alternativet) å legge om fra å støtte næringer til å støtte regioner og steder, for eks. kommuner og fylker.»³³ Det han sikter til, er blant annet forslaget han selv reiste om penger til kommunalt tiltaksarbeid. I stedet for å pumpe penger inn i jordbruksproduksjon kunne kommunen i stedet vurdere om støtte til kombinasjonsnæringer gir småbrukeren et bedre alternativ. Dette forslaget fra Brox ble etter noen år gjennomført, ved innføringa av kommunale næringsfond.

Dette ser ut til å kokes ned til følgende: Han var tilhenger av å kanalisere penger og tiltak for å utvikle *alternativene* på det lokale arbeidsmarkedet. I artiklene han skrev om fremtidsnæringer for Bygde-Norge, var han tidlig ute med satsinger som nyere tid har gitt han rett i. Dette var perioden omkring 1990 med boka *Kan bygdenæringer bli lønnsomme?*.³⁴ I artikkelen «Robuste bygdenæringer» polemiserer han med dem som tror at tradisjonell jordbruksproduksjon kan bli lønnsom eller robust.³⁵ Hans alternativ er «grunnrentestategien» i vid mening av begrepet: beitenæringen, skogbruket og rekreasjonsnæringen i landbruket (inkludert hytter), kraftproduksjon – og selvsagt grunnrenten fra kystfiskeriene.

Rekonstruksjon av Brox' teori om alternativ tilpasning

Som vist fremstiller Brox ofte resonnementet om alternative tilpasninger som en viktig strategi for å kunne vedlikeholde den relativt høye graden av sosial, geografisk og økonomisk likhet i Norge. Resonnementet kom-

³² NOU 1984: 21: 374.

³³ Brox 1988: 141.

³⁴ Brox 1989.

³⁵ Brox 1990.

mer frem i hans analyser av konkrete utfordringer fra ulike samfunnsfelt, men blir aldri samlet, sett i sammenheng og diskutert som en teori. Brox omtaler heller aldri resonnementene sine om alternative tilpasninger som en *teori*. Derfor vil vi karakterisere hans bidrag her som en *uforløst* teori. Ved å se utlegningene hans i sammenheng kan man imidlertid forsøke å rekonstruere den underliggende teorien.

Teorier kan defineres og posisjoneres nærmere ved å se på deres *formål, innhold og rekkevidde*.

Formålet med en teori kan være avgrenset til å forstå og forklare et bestemt samfunnsfenomen. For Brox handler det om å forstå mekanismer som har ført til at Norge er et land med relativt små sosiale, geografiske og økonomiske forskjeller. Men i tillegg til ambisjonen om å forstå kan det å utvikle en teori også være drevet av et normativt prosjekt, altså ønsket om å realisere bestemte verdier. Brox' utlegninger av betydningen av alternative tilpasninger er klart normativt forankret i et ønske om å bevare Norge som et egalitært samfunn, med alle de kvaliteter det i seg selv gjerne fører med seg. Det er heller ikke tvil om at det å legge til rette for bosetting og aktivitet i distriktene er en verdi i seg selv for Brox og et normativt bakteppe for hans opptatthet av alternative tilpasninger. Han er derfor ikke bare opptatt av å forklare og forstå, men også av at hans innsikter om alternative tilpasninger skal være en *bruksteori* som skal komme til praktisk anvendelse og være til nytte – et redskap som skal kunne inngå i folks strategier for å skape motmakt på ulike samfunnsområder, bidra til å sikre aktører uavhengighet fra potensielle dominanter og dermed bidra til at flere får bedre liv. Det *kan* tenkes at for Brox har nettopp den praktiske anvendelsen av ideene om alternative tilpasninger vært viktigere og har dermed blitt prioritert høyere enn intellektuell finsnekring på en ambisiøs teori om substitusjon som strategi for motmakt.

Kjerneresonnementene som utgjør *innholdet* i teorien om alternative tilpasninger, er gjort rede for tidligere i kapittelet. De handler om transaksjoner mellom aktører i mer eller mindre asymmetriske maktrelasjoner. Den i utgangspunktet mektige aktør A, som er mektig fordi vedkommende kontrollerer en ressurs x som aktør B er avhengig av, kan miste eller få redusert sin makt dersom B finner frem til og kan bruke en ressurs y som alternativ til x – og som aktør A ikke har kontroll på. Samtidig som A avmektigjøres ved slik substitusjon, mektiggjøres B når dennes avhengighet av A avtar eller forsvinner helt.

Rekkevidde og relevans er det tredje kriteriet som teorier kan defineres i forhold til. Gitt at man utelukkende måtte basere seg på Brox' egne utlegninger, ville dette i så fall være det mest utfordrende kriteriet å skulle rekonstruere en teori om alternative tilpasninger i lys av. Det kommer av at Brox i liten grad selv diskuterer dette aspektet.

Det er relativt enkelt å vise at denne teoriens rekkevidde og relevans varierer i rom og tid. Mulighetene for alternative tilpasninger kan, som allerede vist til, billedlig forstås som nisjer i naturen som er åpne og mulige å utnytte i noen perioder, og som så lukkes, mens andre og nye gjerne oppstår. Brox henter mange av sine eksempler på alternative tilpasninger fra primærnæringene, der han ofte løfter frem kombinasjonen av småbruk og heimefiske som eksempel. Det er liten tvil om at denne typen husholdsøkonomi for de aller fleste ikke lenger er et relevant alternativ. Kvoteregulering av fiskerinæringen og lukkingen av allmenningen er også eksempler på at det som for svært mange var den største muligheten for alternativ tilpasning, er blitt kraftig innskrenket. Brox er med rette blitt kritisert for å stadig komme tilbake til kombinasjonen husholdsøkonomi og heimefiske uten å interessere seg for nye og mer moderne kombinasjoner, der blant annet selvsyssetting er blitt et meget vanlig alternativ, enten som yrke eller yrkeskombinasjon. Det er for eksempel registrert cirka 350 000 enkeltpersonforetak i dag. Hadde Brox dratt inn slike nyere eksempler på alternative tilpasninger, ville teorien hans lettere fremstått som relevant også i dag.

Utdanningsfeltet er et eksempel på at muligheter for alternative tilpasninger på et viktig område er blitt atskillig bedre i nyere tid. Som tidligere omtalt, er Brox kritisk til det han karakteriserer som «overforbruket» av høyere utdanning. Det er, ifølge ham, en vesentlig kilde til større ulikhet i samfunnet fordi det legger til rette for klassereiser, men bidrar samtidig til å vedlikeholde skillet mellom kunnskapsklassen og serviceklassen. Brox har derfor argumentert for at ungdom må komme raskere ut i jobb og ikke bli presset inn i høyere utdanning for å bli heist opp i kunnskapsklassen. Vi har vist at stadig flere ungdommer, faktisk over halvparten av årskullene, nå velger yrkesfaglig og kortere videregående utdanning – som er et hurtigere spor ut i arbeidslivet enn høyere utdanning. Det betyr at teorien om alternativ tilpasning har fått betydelig økt relevans og forklaringskraft hva gjelder formative valg for fremtidig yrke og tilhørighet i samfunnsklasser som norske 16-åringer nå gjør. Det store spørsmålet er i hvilken grad og eventuelt hvordan dette vil virke inn på grad av likhet i samfunnet. Et

scenario, i tråd med Brox' antakelser, er at det på sikt vil kunne dempe veksten i kunnskapsklassen samtidig som at arbeidsforhold, lønninger, selvrespekt, anseelse og attraktivitet forbedres for serviceklassen.

Også andre aspekter ved Brox' substitusjonsteori må granskes for å vurdere dens rekkevidde og relevans. Ett slikt er at teorien er tuftet på et premiss om rasjonelle aktører som har klare verdier og preferanser, som har god informasjon om alternativer, og som kalkulerer og velger det alternativet som gir mest nytte for en selv og sine nærmeste. Det er et premiss som er blitt utfordret av mye samfunnsvitenskapelig forskning i etterkrigstiden – men som vi ikke finner det nødvendig å bruke plass på her.

Om vi likevel holder fast ved at aktører er rimelig rasjonelle, blir spørsmålet under hvilke betingelser folk vil gjøre «riktige» eller «gale» valg, det vil si slike som bidrar eller ikke til det som er Brox' normative utgangspunkt, nemlig å bevare den relative likheten i Norge og å sikre aktivitet og bosetting i distriktene. Slike kalkulasjoner og valg vil med sannsynlighet blant annet avhenge av den relative attraktiviteten til de ulike alternativene. Et eksempel: Brox har selv i flere av sine publikasjoner argumentert for at arbeidsinnvandring gjør det mindre attraktivt for nordmenn å sikte mot serviceklassen og yrker der. For arbeidsgivere vil stor tilgang på fattige arbeidsinnvandrere være incentiv til å la være å bedre arbeidsforhold og å holde lønninger lave. På den annen side har vi imidlertid vist til en utvikling over det siste tiåret der en stadig større andel av ungdomskullene velger yrkesfaglige utdanningsprogrammer. Over halvparten av norske 16-åringer styrer nå utenom langvarig høyere utdanning og sikter seg inn mot manuelle yrker og dermed mot serviceklassen. Det er med andre ord to utviklingstrekk som gir motsatte signaler om attraktiviteten ved å velge alternativ tilpasning i forhold til alternativet med langvarig høyere utdanning.

Hva så med den relative attraktiviteten til ulike alternativer når det gjelder Brox' andre normative forankring – den om å bevare aktivitet og bosetting i distriktene? En utfordring her er jo hvorvidt de aktørene det først og fremst gjelder, nemlig den nåværende distriktsbosettingen, deler Brox' normative utgangspunkt. Hans argument er det økonomisk-materialistiske: Dersom folk på bygdene sikres et rimelig utkomme, for eksempel gjennom ulike næringskombinasjoner, så vil de bli. Det argumentet som gjerne holdes opp mot denne posisjonen, er at det ikke tar tilstrekkelig høyde for at folk i distriktene kan gjøre sine valg med et annet normativt utgangspunkt. Satt på spissen: Det er ikke nødvendigvis det at man ikke

har et arbeid for hånden, men heller utsiktene til den urbane tilfredsstillelsen av ånden, som drar mange fra distriktene.

Om man likevel holder fast ved Brox' økonomisk-materialistiske utgangspunkt, får man øye på noen endringer som har *ffjernet* noen vesentlige alternativer, og som dermed gjør det vanskeligere for deler av distriktsbefolkningen å være bosatt der. En slik vesentlig endring er mulighetene for å skaffe seg bolig i distriktene. Til langt inn på 1970-tallet kunne folk i distriktene med finansiering fra Husbanken bygge og skaffe seg nye og rimelige boliger i bygdene – ofte spredt langs fjorder og i daler utenfor etablerte byggefelt. Etter tusenårsskiftet er dette alternativet langt på vei vekk. Husbanken har ikke lenger rammer for slik finansiering, og ordinære banker er pålagt av Finanstilsynet å gi lån basert på andrehandsverdien av boliger. Når denne verdien er lavere enn byggekostnadene, må boligbyggere på bygda ha høyere egenkapitalandel enn i byene. Denne egenkapitalen vil bli tapt om huset må selges. Boligmangel i bygd og by har altså helt forskjellige forklaringer.³⁶

Det ovenstående er selvsagt ingen endelig gjennomgang og uttømmende liste over forhold som bestemmer rekkevidden av Ottar Brox' interessante teori om alternative tilpasninger som strategi for blant annet å ta vare på likheten og bevare aktiviteten og bosettingen i distriktene. Dels kommer det av at samfunnsvitenskapelige teoriers relevans og forklaringskraft varierer i tid og rom, og at de derfor må – slik David Whetten³⁷ uttrykker det, nærmest kontinuerlig etterprøves: «The who, the where and the when of a theory are usually discovered and refined through subsequent empirical research, which means that defining theoretical constructs' scope conditions is an enduring task.»

Det gjenstår også å bedre forstå prosesser som fører til at alternativer oppstår og oppleves av mange som attraktive, så vel som prosesser som leder til at alternativer forsvinner, og/eller at de ikke lenger fremstår som attraktive. Mye tyder på at politiske myndigheters roller i slike forløp er særlig avgjørende og bør belyses nærmere. Særs interessant er imidlertid å få empirisk undersøkt hovedantakelsen til Brox om at tilgang på attraktive alternativer og folks faktiske bruk av slike er en kraftfull motmaktstrategi som kan lede til at vi bevarer høy grad av egalitet i Norge. Den massive pågående endringen der flertallet av norske ungdommer nå velger kort-

³⁶ Ottar Brox har stort sett ikke vært opptatt av problematikken med tilgang på boliger i distriktene. Vi har heller ikke funnet artikler eller bokkapitler av han som primært handler om boligpolitikk.

³⁷ Whetten 1989: 492.

varige yrkesfaglige utdanninger i stedet for langvarig høyere utdanning, er nettopp en slik alternativ tilpasning med betydelig potensial på sikt til å kunne skape mer balanse og likeverd mellom det vi spisst her har kalt kunnskapsklassen og serviceklassen. Det bør være et av de aller mest spennende samfunnsvitenskapelige forskningsprosjekter i årene som kommer – og i beste tradisjon etter Ottar Brox – å få grundig empirisk undersøkt i hvilken grad og eventuelt hvordan dette utviklingstrekket de facto bidrar til å bevare Norge som egalitært samfunn.

Referanser

- Berman, S. (2021). The Causes of Populism in the West. *Annual Review of Political Science*, 24(1), 71–88.
- Brox, O. (2016). *På vei mot et postindustrielt klasesamfunn?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (2005). *Arbeidskraftimport. Velferdsstatens redning – eller undergang?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (2002). Arbeidskraftimport er klassekamp. *Klassekampen*, 25.04.2002.
- Brox, O. (1995). *Dit vi ikke vil*. Oslo: Exil.
- Brox, O. (1990). Robuste bygdenæringer. I Bertelsen, Å. (red.): *Framtid for bygdene*. Naustdal: Sogn og Fjordane Forlag.
- Brox, O. (1989). *Kan bygdenæringer bli lønnsomme?* Oslo: Gyldendal.
- Brox, O. (1988). *Ta vare på Norge! Sosialdemokratiet under høyrebølgen*. Oslo: Gyldendal.
- Brox, O. (1972a). *Politikk. Bidrag til en populistisk argumentasjon*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Cook, K.S., Cheshire, C., Rice, E.R. og Nakagawa, S. (2013). Social Exchange Theory, 61–88. I Cook, K.S., Cheshire, C., Rice, E.R. og Nakagawa, S. (red.): *Handbook of Social Psychology*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Frisch, R. (1961). Det uopplyste pengevelde. *Sosialøkonomen*, 15(7), s. 2–3.
- Hernes, G. (1975). *Makt og avmakt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Homans, G.C. (1974). *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Norris, P. og Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.

- NOU 1984: 21. *Statlig næringsstøtte til distriktene: Bygdeutvalget*. Oslo: Finansdepartementet.
- Røvik, K.A. (2023). *A Translation Theory of Knowledge Transfer – Learning Across Organizational Borders*. New York: Oxford University Press.
- Suddaby, R. (2010). Editor's Comments: Construct Clarity in Theories of Management and Organization. *Academy of Management Review*, 35(3), 346–357.
- Teigen, H. (1999). *Distriktpolitikken historie i Norge*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Utdanningsdirektoratet (2012). *Samfunnskontrakt for flere læreplasser*.
- Whetten, D.A. (1989). What Constitutes a Theoretical Contribution? *Academy of Management Review*, 14(4), 490–495.
- Østerud, Ø. (1979). *Det planlagte samfunn. Om sentralplanleggingens fremvekst og grenser*. Oslo: Gyldendal.

OTTAR BROX SOM INNVANDRINGSFORSKAR

Hallvard Tjelmeland, UiT Norges arktiske universitet

Kapittelet gir ein oversikt og drøfting av Ottar Brox sine tekstar om innvandring og innvandringspolitikk, i nærare 40 år frå den første artikkelen om dette temaet i 1967. Den viser både brot og kontinuitet i forfattarskapet – kontinuitet knytt til motstand mot arbeidskraftimport og brot knytt til at han utviklar perspektivet til også å omfatta kulturelle faktorar på 1990-talet. Brox var ikkje lett å plassera, fordi han kombinerte eit innvandringskritisk perspektiv med eit klart integrasjonsperspektiv, basert på ei inkluderande nasjonsoppfatning. Han representerte ein mellomposisjon og bidrog med sin effektive og rammande retorikk til ein meir edrueleg debatt om dilemma og problem i innvandringsdebatten.

Ottar Brox bygde ein heil karriere rundt det viktigaste arbeidet sitt, *Hva skjer i Nord-Norge?* frå 1966. Dei viktigaste poenga frå denne boka ligg til grunn for alle hans seinare arbeid om fiskeri- og distriktspolitikk. Langt mindre merksemd har rolla hans i diskusjonen om norsk innvandringspolitikk hatt, sjølv om han truleg har vore minst like viktig på dette feltet. Ein viktig årsak til at han etter mitt syn ikkje har fått den plassen han fortener i forminga av forskning og politikk på dette kontroversielle og sentrale området, ligg i at han var så vanskeleg å plassera. På den eine sida var standpunkta hans klare nok, men på den andre sida var han ikkje så lett

å plassera innanfor det polariserte debattklimaet. Han var innvandringsmotstandar, men på grunnlag av ei republikansk nasjonstenking ville han gi fulle rettar til innvandarane og låg på ei klar integrasjonslinje. Han ga mange spark i ein lett raljerande tone mot dei på venstresida han elles var politisk samd med, samstundes som han ikkje var nådig mot dei innvandringsfiendtelege høgrepopulistane. I dette kapittelet skal eg greia ut om desse paradoksa og freista å visa på kva måte Brox si forking på innvandringsrelaterte spørsmål spelte inn i diskusjonane. Eg vil visa at det er sterke drag av kontinuitet i argumentasjonen hans, samstundes som det var viktige og interessante nyorienteringar under veg. Nokre spenningar i Brox sin argumentasjon vil også bli drøfta. Først til starten på hans engasjement på innvandringsfeltet.

Mot ein liberalistisk innvandringspolitikk

Starten på det heile var ein artikkel i *Liberalt Perspektiv* i 1967: «Hvem trenger fremmedarbeiderne, og hva trenger de?»¹ Det var ein kommentar til eit spesialnummer om arbeidsinnvandring, der arbeidsformidlingssjefen Harald Gunvaldsen stipulerte «det reelle behovet» for arbeidskraftimport til 15 000, mens direktøren i Norsk Arbeidsgiverforening (NAF) Lars Aarvig slo fast at det økonomisk sett er «ingen tvil om at bedriftslivet trenger tilførsel av mer arbeidskraft». Brox refererte Lars-Jonas Nygaard, konsulent i Statens rasjonaliseringsdirektorat, på sitt karakteristiske ironiske vis, på at han «er redd for at vi kan få kortere arbeidstid, høyere lønninger og annen styggedom dersom vi ikke importerer arbeidskraft som kan hindre inflasjon».²

Bakgrunnen for desse liberalistiske haldningane til arbeidskraftimport er at den langvarige høgkonjunktoren praktisk talt heilt sidan andre verdskrigen hadde skapt ein stram arbeidsmarknad, i Norge som elles i den vestlege verda. Det låg også til grunn for vestleg politikk at barrierar for fri flyt av kapital og arbeidskraft skulle fjernast. Det var grunnlaget for OEEC, som på slutten av 1940-talet oppstod som vilkår for å få Marshall-hjelp. Denne ideologien låg til grunn for etableringa av EEC i 1957 («dei indre seks») og EFTA («dei ytre sju») som svar på dette i 1960. Den

¹ *Liberalt Perspektiv* 2/1967, her etter opptrykk i Brox 2005. Denne artikkelen er også å finna i artikkelsamlinga *Politikk* frå 1972 og boka *Strukturfascismen och andra essäer* året etter.

² Brox 2006: 192.

borgarlege Borten-regjeringa etter 1965 hadde dessutan små skruplar mot å svekka restane av planøkonomipolitikken som Arbeidarpartiet hadde lagt til grunn i «sosialdemokratiets stordomstid».

Høgkonjunkturen og nedbygginga av handelsrestriksjonar skapte ei ny folkevandringstid, frå sør til nord i Europa.³ Norge var i mindre grad enn andre nordeuropeiske land ein del av dette. Land som Sverige, Sveits og Tyskland førte ein aktiv politikk for å få meir arbeidskraft inn i landa, arbeidsmigrantar som gjerne vart definert som «gjestearbeidarar». Dei skulle inn når det var underskot på arbeidskraft, og så tenkte ein seg at dei vandra vidare når det ikkje var situasjonen. Særnummeret av Liberalt Perspektiv og fråsegnene her frå representantar for arbeidsmarknadspolitikken og arbeidsgivarar må sjåast i dette lyset. Sidan 1957 var det i realiteten fri innvandring til Norge. Frå 1960 til 1967 steig talet på innvilga arbeidsløyve frå om lag 5000 til knapt 9000, berre 25 søknader vart i gjennomsnitt avslått kvart år.⁴ Norden var frå 1954 ein felles arbeidsmarknad, og tyngda av arbeidsmigrantar til Norge kom frå dei andre nordiske landa. Det kom også ein del frå Nordvest-Europa elles, og dessutan frå Nord-Amerika (dei fleste truleg heimvende nordmenn). Ein langt mindre del kom frå Sør-Europa – italienarar, jugoslavar, spanjolar, dei gruppene som i samtida vart rekna som «fremmedarbeidere» (eit omgrep som også Brox bruker i sin artikkel).⁵ Desse søreuropearane stakk seg altså ut, trass i at dei var relativt fåtalige, og det var også døme på diskriminerande åtferd retta mot desse.⁶

Det vart ført ein politikk for industrireiseing, og mantraet var å overføra arbeidskraft frå det styresmaktene rekna som lågproduktive næringar, til den ekspansive høgproduktive industrien, som skulle vera motor i moderniseringa av landet. På 1960-talet såg ein eit potensial for auka sysselsetting i heimeverande gifte kvinner, som fram til då var tenkt som bakkemannskap for den mannlege hovudpersonen. Men ein rekna ikkje dette som tilstrekkeleg. I 1964 tilrådde OECD å føra ein meir aktiv marknadspolitikk for å oppfylla organisasjonen sine vekstmål. Regjeringa bad Arbeidsdirektoratet om å følgja opp dette, og det resulterte i ei utgreiing i 1967 frå ein komité der LO og NAF var tungt representert. Tittelen var talande nok: *Aktiv arbeidsmarknadspolitikk*. Her vart spørsmålet reist om

³ Eg omtaler massevandringa under denne langvarige høgkonjunkturen i kapittel 3 i Tjelmeland 2003.

⁴ Tjelmeland 2003: 79.

⁵ Tjelmeland 2003: 81–86, Brox 2005 (1967): 196.

⁶ Tjelmeland 2003: 95–110.

ikkje Norge også skulle driva ein aktiv rekrutteringspolitikk ved blant anna å ta imot «tilbod om arbeidskraft frå middelhavsland som fortsatt kjemper med sysselsettingsproblemer».⁷

Og då er vi framme med dette spesialnummeret av *Liberalt Perspektiv* våren 1967, som Brox sin artikkel var ein kommentar til og polemikk mot. Det er lett å sjå at Brox lét seg provosera av den arbeidsmarknadsliberalismen som kom til uttrykk. Han hadde jo året før utfordra liknande tankegangar om arbeidskraftsmobilitet i boka *Hva skjer i Nord-Norge?*. Eit kjernepunkt i boka og i artikkelen i *Liberalt Perspektiv* handlar om at arbeidsmarknadspolitikken måtte sjåast i eit klasseperspektiv. I artikkelen tar han for seg tre moment som blir brukt til støtte for at det er nødvendig med arbeidskraftimport: «det norske næringslivets behov for arbeidskraft», spørsmålet om «norske holdninger til utlendinger» og «hensynet til fremmedarbeideren selv».⁸ Her er det den skjulte meininga bak orda som skulle fram.

Til det første punktet reiser han spørsmålet: Kva ligg i omgrepet «arbeidskraftmangel»? Det viser seg at når Brox går djupare inn i det spørsmålet, er det ikkje «arbeidskraftmangel» det rett og slett dreiar seg om, men «mangel på arbeidskraft til en gitt pris».⁹ Han viser til at nokon ville importera portugisisk arbeidskraft til trålarflåten, fordi den «led av arbeidskraftmangel». Poenget til Brox er at ein slik politikk ville føra til ein «feiltilpassing» i økonomien, at næringslivet ikkje tar utgangspunkt i dei arbeidskraftressursane landet har til disposisjon, som vil ramma både vilkåra for kystfisket og svekka arbeidarane sin strategiske posisjon. Arbeidskraftimport er ikkje nødvendig for å opprettehalda levestandarden i landet, slik leiarartikkelen i *Liberalt Perspektiv* legg til grunn. Tvert om vil auka import av arbeidskraft truleg «ødelegge mye av det som vi setter pris på ved landet vårt», eit poeng Brox stadig kom tilbake til.¹⁰

Det andre punktet Brox drøftar, gjeld norske haldningar til utlendingar. Grunnen til at han tar opp det, er at han vil imøtegå at motstand mot arbeidskraftimport frå utlandet skuldast rasisme og manglande toleranse. Det er særleg «konsulent Nygaard» sitt bidrag i *Liberalt Perspektiv* sitt spe-

⁷ Tjelmeland 2003: 79.

⁸ Brox 2005 (1967): 191.

⁹ Brox 2005 (1967): 192.

¹⁰ Brox 2005 (1967): 192–194.

sialnummer om arbeidsinnvandring han vil til livs.¹¹ Nygaard meiner motstand mot import av søreuropeisk arbeidskraft, «sydlendingene» som han kallar dei, kan tilbakeførast til «grunninnstillingen», nemleg manglande toleranse i den norske befolkninga. Dette ser Brox som ein moralistisk måte å diskutera spørsmålet om arbeidskraftimport på. Han ser framandfrykt og rasisme primært som ein forsvarsreaksjon mot dei problema som oppstår ved arbeidskraftimport, i form av svekking av fagrørsla, sosial dumping og andre faktorar som kjem opp også i dagens debatt.

Til slutt går han inn på den argumentasjonen som gjeld omsynet til «fattige folk i andre land, de som jeg altså vil stenge ute».¹² Slike altruistiske argument for arbeidskraftimport avviser han på to måtar. For det første meiner han at arbeidsutvandring frå fattige land på den eine sida fører til valutaimport og på den andre sida gjer at regjeringa i slike land, til dømes Italia og Jugoslavia, slepp unna ein aktiv utbyggingspolitikk som elles ville vore alternativet. For det andre meiner han at effektiv hjelp til folka i slike land ville vera å føreta strategiske norske investeringar der, i staden for å byggja opp «ghettoer for det i Skandinavia, slik som er gjort i Tyskland, Belgia og Sveits». Det ville vera å hjelpa til med å byggja opp slike institusjonar som har gjort at norske bønder står sterkare enn i slike land, slik som landbrukssamvirke.

I ein ingress til gjenopptrykkinga av denne artikkelen frå 1967 i 2005 skriv han at artikkelen «er ofte sitert av skribenter som tar avstand fra forfatterens moral».¹³ Han skriv ikkje kvifor desse skribentane siterer artikkelen for å ta avstand frå moralen hans, men kanskje ligg det ein peikepinn i at han i opptrykket valte å setja «en uheldig formulering» i parentes i opptrykket. I forlenging av ein setning som går på at misnøye med ein arbeidskraftimport som fører til auka problem og redusert levestandard for folk flest, burde møtast med politisk aksjon for å få vekk dei politikarane som gjekk inn for å opna grensene, kom altså den uheldige formuleringa som nå vart sett i parentes: «[M]en vi bør ikke rette noen moralsk pekefinger mot umyndiggjorte mennesker som prøver å beskytte sine interesser ved å prøve å gjøre utlendingene så ulykkelige at de forsvinner igjen.»¹⁴

¹¹ «Konsulent Nygaard» viser til Lars-Jonas Nygaard, konsulent i Statens rasjonaliseringsdirektorat, *Liberal Perspektiv* 1/1967: 69. Interessant nok står det om denne Nygaard at han har «tidligere arbeidet som personalsjef i en tysk aluminiumsforedlingsbedrift med vesentlig innslag av sydlandsk arbeidskraft».

¹² Brox 2005 (1967): 196.

¹³ Brox 2005: 191.

¹⁴ Brox 2005: 196.

Ikkje det? Dei fleste av oss meiner vel at det burde ein gjera. Ei slik fatal formulering må nok sjåast i lys av Brox sin tilgrunnliggjande økonomisme, at samfunnsfenomen til sjuande og sist må forklarast ut frå økonomiske og strukturelle forhold – og at kulturelle forhold, for eksempel rasisme, får liten vekt i forklaringane. Eg skal koma tilbake til Brox sin analyse av eit fenomen som rasisme seinare i kapittelet, der også kulturelle faktorar er med i analysen, men her vil eg nemna at ei alternativ forklaring på at nokre skulle sjå artikkelen hans som uttrykk for dårleg moral, nemleg Brox sin motstand mot arbeidskraftimport. Den kritikken må i så fall ha kome frå næringslivshald og borgarlege parti, for i motstand mot innvandring var Brox på denne tida heilt på linje med sine politiske venner på venstresida.

Brox som forløpar for innvandringsmotstand på venstresida

Det var på politisk hald ei optimistisk haldning til innvandring av ny arbeidskraft. Den første stortingsmeldinga om ein samla arbeidsmarknadspolitikkk vart lagt fram av kommunalminister Helge Seip våren 1969. Her handla det om best mogleg utnytting av arbeidskraft og av liberale haldningar til internasjonal arbeidsmigrasjon. Det vart vist til at det i praksis alt var fri innvandring til Norge:

Regjeringa er av den oppfatning at den innvandringspolitikk som Norge har fulgt i de siste år, har vært riktig og bør fastholdes. Ut fra det grunnsyn at internasjonalt samarbeid og internasjonal kontakt og utveksling bør møte minst mulig restriksjoner og hindringer, og at den individuelle arbeidstaker og arbeidsgiver bør ha størst mulig frihet til å inngå arbeidsavtaler, mener Regjeringen såleis at utlendinger som har sikret seg arbeid her i landet, som hovedregel ikke bør nektes arbeidstillatelse.¹⁵

I stortingsdebatten vart ikkje arbeidsinnvandring nemnd med eit ord. Debatten dreia seg om arbeidsplassar til distrikta og til ungdom og om å gjera det lettare for kvinner å koma inn på arbeidsmarknaden. Dette må tolkast som at det var brei oppslutning om framhald av fri innvandring,

¹⁵ Sitert i Tjelmeland 2003: 81.

noko som blant anna må sjåast ut frå det svært låge nivået på innvandringa fram til då. Ved folketeljinga i 1970 utgjorde utanlandske statsborgarar berre 1,3 prosent av befolkninga, og av desse kom omtrent halvparten frå Norden – og berre i underkant av 5 prosent av desse utanlandske innvandrane kom frå den tredje verda og litt over det frå Sør-Europa.¹⁶ Men då var det alt kome endringar i denne innvandringspolitiske idyllen.

Alt våren 1970 kom dei første signala om ei endring i dei internasjonale migrasjonsstraumane. På slutten av 1960-talet kom dei første oppslaga om arbeidsmigrantar frå den tredje verda, først frå land nær Europa, som Marokko og Tyrkia, seinare også frå Asia – særleg Pakistan. I første omgang vart dei mest oppfatta som fargeklattar, men etter kvart kom det oppslag i Dagbladet og i Arbeiderbladet om at dei nye «framandarbeidarane» opplevde å bli utnytta både i bustadmarknaden og i arbeidslivet, særleg frå sommaren 1970. Då hadde dei første innstrammingane i Danmark og Sverige kome, og frå november 1970 innførte Danmark innvandringsstopp. LO pressa på for at Norge skulle følgja etter, og i oktober sette Borten-regjeringa ned ein komité som skulle sjå nærare på innvandringspolitikken, leia av høgremannen Trygve Owren, utan at det var tale om å bryta med den liberale innvandringspolitikken som hadde blir ført. Omslaget kom våren 1971, då det kom 600 pakistanarar til Norge, noko som skapte ein form for panikk og alarmistiske oppslag i hovudstadspressa. Då vart det iverksett strakstiltak for å dempa innvandringa. Dette var starten på ein prosess som varte til det vart innført innvandringsstopp i Norge frå februar 1975, som det siste landet i Europa.

Det oppstod dei underlegaste konstallasjonar. Det var venstresida, og framandarbeidarane gjennom deira representant i Owren-utvalet og organisasjonen Fremmedarbeiderforeningen, som kjempa for innføring av restriksjonar på innvandringa – mens høgresida ville at Norge skulle halda fram med den opne grensers politikk. Ein kan merka seg at motstand mot innvandring ikkje var blant dei 13 punkta som var stiftingsgrunnlaget for Anders Langes parti til sterk nedsettelse av skatter, avgifter og offentlige inngrep.¹⁷ Også vår mann, Ottar Brox, markerte seg i denne nye debatten.

Hausten 1971 arrangerte «Kirkerådets utvalg for forskning og utredning» to såkalla konsultasjonar på LO-skolen på Sørmarka utanfor Oslo, som ledd i eit forskings- og utgreiingsprosjekt om «fremmedarbeiderpro-

¹⁶ Tjelmeland 2003: 83.

¹⁷ Tjelmeland 2003: 125.

blemet». Foredraga vart publisert våren 1973, finansiert av Sosialdepartementet, for å «bidra til at fremmedarbeidernes arbeids- og levevilkår blir gjenstand for større interesse og debatt».¹⁸ I innleiinga til boka skriv redaktøren Jørgen Karlsen at «fremmedarbeiderproblemet» er blitt «faretruende stort».¹⁹ Her var også Brox representert med artikkelen «Fremmedarbeiderproblemane i politisk sammenheng». Denne artikkelen kan ein sjå på som ei utdjuping og presisering av artikkelen frå 1967, men nå i ein heilt annan konjunktur i innvandringsdebatten.

Som i artikkelen frå 1967 reiser Brox her spørsmålet om kva all talen om næringslivet sitt «arbeidskraftbehov» i samband med diskusjonar om arbeidskraftimport gjekk ut på. Utgangspunktet hans er at «samfunnet er et system i konflikt». Det er det som gjer omgrepet «behov» så problematisk. Det som er «behov» for ein part i konflikten, er ikkje nødvendigvis eit behov for den andre parten.²⁰ Når fiskeflåten «mangler arbeidskraft», er det fordi norske fiskarar hadde valt vekk dei alternativa som trålareigarane kunne tilby, ut frå det utbyttet det ville gitt i høve til alternativ på land eller i kystfisket. Arbeidskraftimport ville i eit slikt tilfelle medført å halda trålarnæringa kunstig i live. Denne argumentasjonen er gyldig også for anna arbeidsfolk: Arbeidskraftimport vil bidra til å vedlikehalda låglønnsgrupper og store lønsskilnader.²¹ Eksempel frå andre land, som i England og Sveits, viser då også korleis arbeidskraftimport pressar lønningane til vanlege arbeidarar. «Etter min oppfatning er mangelen på arbeidskraft vår viktigste ressurs», skriv han – ei formulering som fangar essensen av hans syn på arbeidskraftinnvandring. Mangelen på arbeidskraft har i Norge ført til større sosial likskap og regional balanse.²² Nå knyter han dette temaet til spørsmålet om norsk medlemskap i EF: Medlemskap i EF ville undergrava «de strategiske posisjoner som det norske arbeidsmarkedet innebærer».²³

¹⁸ Karlsen og Dalin 1973: 7.

¹⁹ Karlsen 1973: 9.

²⁰ Brox 1973: 40.

²¹ Brox 1973: 43.

²² Brox 1973: 45.

²³ Brox 1973: 47.

Den språklege vendinga hos Brox som innvandringsforskar

Norge vart ikkje medlem av EF, og i 1975 kom den midlertidige innvandringsstoppen. Den vart gjort permanent i 1988. Frå 1975 såg då heller ikkje Brox nokon grunn til å engasjera seg innvandringspolitisk. Innvandring var ikkje lenger eit viktig tema i norsk politikk. Dette endra seg på slutten av 1980-talet. Det var den sterke veksten på asylsøkarar, frå borgarkrigar i Afrika og seinare Balkan, frå andre halvdelan av 1980-talet som skapte ein ny runde med innvandringspolitisk debatt og polarisering. Det var nå Framstegspartiet, frå kommunevalet i 1987, for første gong svinga seg opp for alvor.

Denne polariseringa var temaet for eit forskingsprosjekt som Brox stod i spissen for på slutten av 1980-talet, finansiert av innvandringsavdelinga i Kommunaldepartementet. Funna vart oppsummert og analysert av Brox sjølv i boka *Jeg er ikke rasist, men ...* frå 1991, truleg den boka av Brox som etter *Hva skjer i Nord-Norge?* har fått størst betydning i den offentlege debatten.²⁴ Han er ute etter å forstå den norske innvandringsdebatten i ei tid med aukande tal på flyktningar og asylsøkarar, særleg kvifor den utarta til å bli «uproduktive norgesmesterskap i uttrykk for delte verdier», noko som blokkerte for rasjonell debatt. Det er ei bok om meningsdanning i ei tid med sterk polarisering.²⁵

Boka tar utgangspunkt i analyse av avismateriale frå 1987/1988, då den første store og alarmistiske diskusjonen tok laus. Debatten var prega av «drastisk uenighet, sterk språkbruk og klar polarisering». Det gjaldt på alle nivå, frå grasrota og opp til den politiske og kulturelle eliten.²⁶ Diskusjonen var prega av «klart feilaktige virkelighetsoppfatningar, tvilsom bruk av svært så nøyaktige tall, og mytiske historier uten realitetsgrunnlag». Denne debattforma kunne blokkera også for praktisk politikk for å møte ein situasjon med stadig fleire flyktningar «som vi av opplagte grunner må bruke noen av våre ressurser på å løse problemer for».²⁷ På dette tidspunktet var berre 1,6 prosent av folketalet i Norge frå den tredje verda. Talet var så lite at det ikkje ville by på problem dersom dei var spreidd ut over heile landet,

²⁴ Brox 1991.

²⁵ Brox 1991: 5 f.

²⁶ Brox 1991: 7.

²⁷ Brox 1991: 5 ff.

men slik var det jo ikkje – og det er problema der dei hadde hopa seg opp, «punktvirkninger», som politikarane måtte finna praktiske løysingar på.²⁸

Ein må inn i massekommunikasjonsteoriane si verd for å få ei meir allsidig forståing av meningsdanninga på innvandrarfeltet, meiner Brox. Særleg stoppar han opp med ein særleg form for diskurs som han kallar «uttrykkskonkurranse» – som han ser som «en diskurs som løper løpsk», der argument blir vurdert ut frå kva slags verdiar dei blir oppfatta som å støtta.²⁹ I analysen av korleis dette spelar seg ut på det innvandringspolitiske feltet, trekker han vekslar på Gregory Bateson sitt omgrep *skismogenese*.³⁰ Det blir ikkje ein debatt mellom to meningsleirar, men det oppstår ein *uttrykkskonkurranse* innanfor to *interne* debattar – der deltakarane kappast i å overgå kvarandre i uttrykk for dei verdiane som ragar høgst internt i dei to leirane. Såleis oppstår det han kallar «polariseringas dynamikk».

Avismaterialet er basert på gjennomgang av Klassekampen, som representant for ei særleg markert haldning, og andre aviser sine kommentarar til oppslaga i denne avisa for året 1987, der det var intens debatt på grunn av den sterke auken i talet på asylsøkarar og kommunevalet det året. Han går inn på fleire døme på polariseringa i debatten. Ein av dei gjeld det massive køyret på kommunalminister Leif Haraldseth sitt utspel om å byggja brakker for å ta unna den store tilstrøyminga av asylsøkarar i 1987. Haraldseth vart møtt med påstandar om rasisme på sitt pragmatiske forslag på å løysa eit akutt problem. Han fekk inga støtte, heller ikkje frå sine egne. Dette var då eit døme på korleis praktiske spørsmål «meget lett transformeres til ideologiske eller moralske spørsmål».³¹ Hetsen mot Haraldseth og overbodspolitikk i å vera innvandringsvennleg på venstresida tilbakefører Brox til at politikken degenererte til å bli eit moralmeisterskap, heller til ein politikk for å løysa praktiske spørsmål.³²

Det mest minneverdige av dei døma han bruker på skismogenese i denne boka, er konkurransen mellom partiet RV, med Jon Michelet i spissen, og Framstegspartiet med Carl I. Hagen som frontfigur, etter at førstnemnde, med støtte frå partiideolog Tron Øgrim, lanserte forslaget om 1 million flyktingar til Norge. Det var jo gefundenes fressen for Hagen, som kunne bruka dette som døme på den faren venstresida representerte i

²⁸ Brox 1991: 13.

²⁹ Brox 1991: 32.

³⁰ Brox 1991: 159.

³¹ Brox 1991: 47.

³² Brox 1991: 48–53.

innvandringspolitikken. Det var også ein parallell på høgresida til ein slik overbodspolitikk. Det mest komiske dømet på det var Tor Mikkell Wara, Hagen sin kronprins på den tida, sitt utspel i 1990 om at det som det kiseramma Finnmark trong i den pågåande kystkrisa, var «1 million Hongkong-kinesere», sjølvsaft då som gjestarbeidarar utan rettar.³³

Det ekstreme utspelet frå Wara hadde ein parallell i det Brox omtaler som «den moderate, eller liberale ‘godviljens kvinner og menn’». Det dreier seg om krefter som vektlegg «innvandernes bidrag til det norske samfunnet», altså at *Norge* har eigeninteresse av innvandringa, i kontrast til «den moralske eliten» (på venstresida) som vektlegg *innvandrarene* sine interesser.³⁴ Som i artiklane frå 1967 og 1973 blir det peikt på «mangelen på faglig eller interessepolitisk fundert diskusjon av de argumentene som er referert ovafor». Den viktigaste påstanden han imøtegår, gjeld tanken om at nødvendige jobbar ikkje vil bli gjort utan innvandring. Problemet med å få gjort desse jobbane kunne vore løyst anten med å tilby betre lønn eller finna teknologiske løysingar. Når dette ikkje blir korrigert av dei fagfolka som skulle vita betre, eller av folk på venstresida som er redd for sosial dumping, er det av frykt for at slike påpeikingar kunne bli utnytta av innvandringsmotstandarar med rasistisk motivasjon.³⁵

Når innvandringsmotstandarar av FrP-typen heller ikkje gjekk inn på argumentet om sosial dumping, så var det fordi dei ikkje var innvandringsmotstandarar på det grunnlaget – fordi dei var *tilhengjarar* av sosial dumping. Carl I. Hagen refererte til Sveits, med sitt gjestarbeidarsystem, som eit føredøme, mens Tor Mikkell Wara som nemnd «vil gjerne erstatte den halsstarrig antikapitalistiske befolkningen i Finnmark med 1 million rettighetsløse Hongkong-kinesere». Og LO, som representerer dei som taper på ein innvandringspolitikk som fører til sosial dumping, har halde kjeft sidan innføringa av innvandringsstoppen i 1975, for å ikkje gi den politiske venstresida eit «moralisk overtak».³⁶

Det siste fører han fram til kjernepunktet i boka: Korleis moralmeisterskapet i innvandringsdebatten på venstresida blokkerte for å finna fornuftige avvegingar mellom ulike omsyn, som til dømes kunne støtta opp om ein opnare asylpolitikk, ved å berre akseptera ein type motivasjon, den *altruistiske*. Her er det særleg AKP (m-l)s sjefideolog Tron Øgrim som får tena som

³³ Brox 1991: 51 f.

³⁴ Brox 1991: 57.

³⁵ Brox 1991: 60 f.

³⁶ Brox 1991: 62.

døme, og Brox viser korleis ein intern overbodspolitikk på feltet får herja, med synspunkt som at «enhver innvandringslov vil være et redskap i borgerskapets hender».³⁷ Desse haldningane munna gjerne ut i at kvart einaste tiltak som set grenser for innvandring og alle dispensasjonar som gjaldt ekspertinnvandring, fekk stempelet «statleg rasisme». RVs Sigurd Allern gjekk så langt som å skriva at den institusjonelle rasismen, eit anna ord for statleg rasisme, er «den virkelige faren for rasisme på norsk», ikkje rasismen frå nynazistar og andre brune eller andre innvandringskritiske kretsar.³⁸

Det er jo lett å sjå at det var nokre metodiske problem med å ha den ekstreme avisa Klassekampen og dei diskusjonane den avisa utløyste, som utgangspunkt for eit studium av rasisme og innvandringspolitikk. Brox såg denne innvendinga, men han avviste den med at han meinte Klassekampen baserte seg på «et syndrom av hederskronete verdier som *hele* venstresida, med tilliggende herligheter i kristenfolket og den borgerlige humanisme, har felles», det var berre Klassekampens *form* som var ulik. For Brox er poenget med dissekeringa av «den moralske eliten» at den la terrenget ope for høgrepopulistisk utnytting av innvandringsmotstand, noko kommunevalet same året stadfesta.³⁹

Det fører Brox fram til kva som rører seg på grasrota og diskusjonen om rasisme på norsk. Eit kjernepunkt her var at den moralske eliten meiner at når det den kallar «statleg rasisme», altså innstramming i innvandringspolitikken, blir grunngitt med at den skal motverka rasisme i befolkninga, så er det eit vikarierende motiv, det var staten sjølv som var rasistisk. Nå var det jo slik at grasrota støtta slik innstramming, og då blir spørsmålet om dette kan forklarast med rasisme også her. Brox lener seg på den klassiske definisjonen av ordet rasisme, som ideen om biologiske hierarki. På basis av ein slik definisjon, og med støtte i ein FAFO-rapport av Gudmund Hernes og Knud Knudsen om haldningar til innvandrarar,⁴⁰ avviser han at biologisk rasisme var særleg utbreidd ved inngangen til 1990-talet. Han meiner at Norge så seint som på 1950-talet, var «gjennomrasistisk i ideologisk forstand».⁴¹ Men dei framandfiendtelege fråsegnene som ulike ungdommar ga uttrykk for i den granskinga som låg til grunn for Brox si bok, viste – etter Brox sitt syn – at dei ikkje var rasistiske etter den definisjonen

³⁷ Brox 1991: 66.

³⁸ I Klassekampen i august 1987, Brox 1991: 69.

³⁹ Ibid.: 88.

⁴⁰ Knudsen og Hernes 1990.

⁴¹ Brox 1991: 96.

han legg til grunn, den biologiske. Dei var basert på kulturelle førestillingar og reaksjonar på det folk oppfattar som fordelar innvandrarane fekk.

Brox meiner likevel at, når ein skrellar vekk innvandringsmotstand som ikkje kan definerast som rasistisk ut frå den biologiske definisjonen hans, står det igjen ein rest som må forståast som rasistisk. Slike haldningar spring ut av «de meningsskapende prosessene (diskursen) på grasrota», og ikkje på grunn av media sine omtaler av innvandringsrelaterte forhold. Det handlar om stadfesting av negative stereotypiar og nedbryting av positive. Faren er at legitim skepsis til omfanget av innvandring kan utvikla seg til negative stereotypiar, av den rasistiske typen.⁴²

Dette viser han med å gå inn på Carl I. Hagen sin retorikk. Hagen svinga seg opp med relativt moderat argumentasjon mot innvandring, men opna samstundes også for å legitimera grumset i ein del av partiet sin veljarskare. Politikken og retorikken var ikkje særleg annleis enn det representantar for regjeringa og i den borgarlege opposisjonen stod for, men den framstod som meir truverdig ved å «organisere folks erfaringer», som den moralske eliten ga blaffen i. Det var rett og slett ikkje nødvendig å seia «ut med svartskallene». Det heldt å senda ut verbale signal. Dette opna for ein konkurranse i segmentet for innvandringsmotstand, som stimulerte ytre høgregrupper med klar rasistisk agenda.⁴³

Det er denne uttrykkskonkurransen, på begge fløyer, som skaper polariseringa i innvandringsdebatten, og som står til hinder for praktisk politikk: «Frontene produserer legitimitet for hverandre.»⁴⁴ Hovudproblemet i innvandringsdebatten er «mangelen på åpen, rasjonell informasjon og diskusjon».⁴⁵ Polariseringa gjer at dei Brox reknar som dei fornuftige, skuggar unna. Brox meiner likevel at denne skismogenesen kan overskridast, noko som svenske og norske døme hadde vist. Det handla om å utvikla pragmatisk «mellomstandpunkt» for å bryta fordummande polarisering.

Det er dette aspektet ved boka, forsvaret for pragmatiske mellomstandpunkt som kan gjera fornuftig praktisk politikk mogleg, som gjorde ho viktig i si samtid, men også etter det. Medievitaren Jostein Gripsrud lener seg tungt på Brox sin analysemåte og Brox sine omgrep i boka *Norsk hamskifte?* frå 2018.⁴⁶ Han ser Brox som ein som spelar på «midtbanen»

⁴² Brox 1991: 136 f.

⁴³ Brox 1991: 145, 148.

⁴⁴ Brox 1991: 158.

⁴⁵ Brox 1991: 161.

⁴⁶ Gripsrud 2018.

i innvandringsdebatten, saman med sosialantropologane Unni Wikan og Inger-Lise Lien. Dette er forskarar som har gjort det mogleg å få ein balansert debatt om innvandringa, der det er mogleg å diskutera også problematiske sider. Inger-Lise Lien karakteriser sjølv Brox si bok som «det første store skrittet mot å endre den offentlige diskurs i en mer åpen og demokratisk retning».⁴⁷ Brox følgde opp denne tilnærminga i 1997 som redaktør av ei bok om den norske rasismen, der han sjølv skreiv innleiing og avslutning. Her ryddar han opp i kategoriane, med sikte på å skapa eit klima for ein edrueleg debatt om fenomenet.⁴⁸ Nå var Brox sitt perspektiv på innvandringsdebatten, slik eg ser det, i all hovudsak blitt hegemonisk innanfor samfunnsvitskapen og slik gjort innvandringsdebatten her til lands meir realistisk, langt meir enn til dømes i vårt naboland Sverige. Som Lien formulerer det: «Ved sitt eksempel, sin autoritet og troverdighet har han bidratt til edruelighet og til å forhindre den sterke moralismen som fremdeles ligger som et lokk over innvandringsdebatten i Sverige.»⁴⁹

Brox møtte ikkje berre kritikk frå «den moralske eliten», men også frå godt fundert fagleg hald. Det eine gjeld den lett impresjonistiske tilnærminga, med innslag av det anekdotiske, litt slik empiri frå Senja ofte har blitt brukt for å byggja opp store resonnement om Nord-Norge og kystfisket. Men slik dette har fungert for å få fram perspektiv på ein pedagogisk måte i Nord-Norge-bøkene hans, er det også for den viktige boka frå 1991.⁵⁰ Den viktigaste innvendinga gjeld difor rasismeomgrepet Brox brukte som standard målestokk i boka. Brox la biologisk rasisme til grunn, men i faglitteraturen hadde ein for lengst utvida omgrepet rasisme til også å omfatta kulturelle uttrykk. I ei melding av *Jeg er ikke rasist, men ...* skriv statsvitaren Anders Todal Jenssen: «Brox gjør ikke noe forsøk på å gå inn i den meget omfattende faglitteraturen om rasisme, etnosentrisme og diskriminering.» Denne avgrensinga gjer at han undervurderer rasismefaren, meiner Todal Jenssen.⁵¹ Brox omtaler då også antirasistisk kamp i lett raljerande tone, slik som i slutten av kapittelet om polarisering: «Men den som av dette måtte trekke den slutning at nå gjelder det å trappe opp den antirasistiske kampen – på den moralske elitens premisser – håper jeg vil ta seg tid til å lese neste kapittel.»⁵² Det er ingenting som tyder på at Brox meinte

⁴⁷ Lien 2003: 79.

⁴⁸ Brox 1997.

⁴⁹ Lien 2003: 80.

⁵⁰ Jenssen 1992: 388 f.

⁵¹ Jenssen 1992: 383, 388.

⁵² Brox 1991: 156.

at antirasistisk kamp var nødvendig eller viktig. Boka kom ut samstundes med dei sterke folkelege mobiliseringane mot Arne Myrdal og hans rasistiske og nynazistiske meiningsfeller, i Brumunddal (der 4000 møtte opp og vende han ryggen) og på Youngstorget (der 10 000 gjorde det same), ei rørsle som i stor grad punkterte den rasistiske mobiliseringa på denne tida.

Minoritets- og arbeidsmarknadsforskaren

Brox var altså blind på det antirasistiske auget, noko som kan tilbakeførast til det økonomistiske perspektivet hans. Boka *Jeg er ikke rasist, men ...* innebar likevel ei vending bort frå økonomismen og mot å leggja vekt på retorikk og symbolpolitikk. I boka *De liker oss ikke* frå 1997 går han eksplisitt bort frå å definera rasisme som primært biologisk basert. Nå omfattar rasismeomgrepet hans både biologisk og kulturelt basert rasisme.⁵³ På 1990-talet gjekk han eit skritt vidare på denne kulturalistiske vegen, med å tileigna seg perspektiv frå den minoritetsfaglege litteraturen. I 1995 var han redaktør for boka *Integrasjon av minoriteter*. Det bygde på eit prosjekt i regi av Norges forskningsråd for å formidla forskning som kunne ha praktisk nytte i arbeidet for å læra innvandringsbarn norsk. Her skreiv han sjølv forordet og tre kapittel. I forordet takkar han to av deltakarane i prosjektet, Helene Valvatne og Astri Heen Wold, for utkast til innleiing og oppsummering og for at dei «i det hele [har] engasjert seg sterkt i ‘voksenopplæring’ av redaktøren».⁵⁴ Denne vaksenopplæringa handla om å forstå nøkkelomgrep på innvandringsfeltet.

Her framstår Brox med eit fullt utvikla og moderne integrasjonsperspektiv på innvandringspolitikken. I innleiingskapittelet «Veier til norsk» framhevar han opplæring i morsmålet som basis for å læra seg norsk og kunna bli fullt ut integrert i samfunnet og likeverdige deltakarar i det norsk demokratiet. Det fører han fram til tre omgrep som er heilt sentrale for diskusjonen om korleis eit samfunn skal stilla seg til minoritetspolitikk: assimilering, integrasjon og segregasjon. Han tar avstand frå det første, som inneber ein politikk for å tvinga minoritetane inn på storsamfunnet sine premiss, og det tredje, fordi det vil isolera dei aktuelle minoritetsgrup-

⁵³ Brox 1997a, både i innleiing og avslutning av boka.

⁵⁴ Brox 1995: 7.

pene. *Integrasjon* må vera den rette strategien, og det inneber at det å vera tospråkleg ikkje er eit problem, men eit vilkår for frivillig integrasjon.

Det er interessant at Brox her nemner situasjonen for norske minoritetar, samane og kvenane, for første gong, så vidt eg veit. Han går ikkje nærare inn på situasjon for kvenane («restene av den kvenske minoriteten»⁵⁵), truleg fordi dei ikkje på dette tidspunktet var gjenstand for offentlig minoritetspolitikk. Derimot viser han til erfaringane med integrasjon av samane i Finnmark som døme på kvifor integrasjon i det norske gjennom opplæring i morsmålet, samisk, er viktig. Etter eit hundreår med freistnad på å assimilera samane vilkårslaust i det norske gjennom fornorskingspolitikk, noko som ofte hadde segregasjon som konsekvens, «er Karasjok og Kautokeino nå i ferd med å bli *integrert* i det norske storsamfunnet».⁵⁶ Dette gjer det mogleg for samisk ungdom å velja ulike måtar å vera samisk på. I det avsluttande kapittelet stiller han spørsmåla «Hva har vi lært» og «Hva må gjeres», med ei rekke forslag til praktiske tiltak, alle basert på verdien av det tospråklege.

Midt på 1990-talet var altså Brox engasjert i å fremja praktisk politikk knytt til integrasjon. Denne praktiske tilnærminga til politikken blir på same tid samanfatta i boka *Dit vi ikke vil*, der han sjølv skreiv fem kapittel.⁵⁷ Dette var på ei tid då han ikkje frykta liberalistisk arbeidsmarknadspolitikkk, og då innvandringspolitikken var stramma inn for å møte den nye bølga av asylsøkarar. Symptomatisk for dette er at han i svært liten grad nemner innvandringspolitikk som ein faktor i boka *Norge mot tusenårsskiftet* frå 1994.⁵⁸ I boka *Tett eller spredt?* frå 1997 opnar han innleiingskapittelet sitt med at «[d]et er nesten ingen innvandrere i Norge», og han held fram med at «[i]nnvandrernes velferd og trivsel er i dag noe myndighetene har ansvar for».⁵⁹ Problema med innvandarane gjaldt nå særleg den romlege fordelinga. Han diskuterer utilsikta verknader av den offentlege politikken og peiker på moglege praktiske løysingar, der han særleg slår til lyd for strategien med «desentralisert konsentrasjon».⁶⁰

⁵⁵ Brox 1995: 9.

⁵⁶ Brox 1995b: 10.

⁵⁷ Brox 1995.

⁵⁸ Brox 1994.

⁵⁹ Brox 1997b: 13.

⁶⁰ Brox 1997b: 119.

Alarm: Arbeidsmarknadsliberalistane er på offensiven!

Denne innvandringspolitiske idyllen, sett frå Brox sitt perspektiv, skulle ikkje vara så lenge. Det kom ein sterk auke av asylsøkarar på slutten av 1990-talet, og ved inngangen til det nye årtusetet kom ein kraftig konjunkturoppgang, i Norge forsterka av auka oljeproduksjon. Nå vart slagordet: «Uten innvandrere stopper Norge.»⁶¹ I 2004 kom dessutan utvidinga av EU med åtte austeuropeiske land, noko som opna for fri arbeidsinnvandring frå desse områda på grunn av EØS-medlemskapet.

I dette nye innvandringspolitiske klimaet rykka vår mann ut i 2003, saman med Tore Lindbekk og Sigurd Skirbekk, med boka *Gode formål – gale følger?* med undertittelen *Kritisk lys på norsk innvandringspolitikk*.⁶² På baksida av denne artikkelsamlinga heiter det at føremålet med boka «er å oppfordre til en fordomsfri og nyansert debatt om norsk innvandringspolitikk og bidra til større åpenhet også om de ubehagelige sidene av innvandringen». Det var i sanning ei blanda forsamling av bidragsytarar, frå den venstreorienterte sosialøkonomen Tore Thonstad til publisisten Hege Storhaug, som skulle utfordra til ein meir nyansert debatt om innvandring. Brox sitt bidrag var artikkelen «'Norge trenger mer arbeidskraft': Dårlig argument for en god sak». Og her er han tilbake til den store kontinuitetslinja i studiet av innvandring, frå artikkelen i *Liberalt Perspektiv* i 1967: Korleis ein liberalistisk arbeidsmarknads- og innvandringspolitikk undergrev likskap og norske standardar i arbeidslivet. Her er nye utfall mot dei som vil bidra til sosial dumping, og den moralske eliten, på venstre og høgre fløy, som lar dette skje.⁶³

Kulminasjonen på Brox sitt engasjement på dette området kom med boka *Arbeidskraftimport. Velferdsstatens redning – eller undergang?* i 2005.⁶⁴ Han understrekar sjølv kontinuiteten ved å ha artikkelen i *Liberalt perspektiv* i 1967 som vedlegg. Han startar med ei rekke sitat som handlar om at arbeidskraftimport er nødvendig, i dette historiske høgdepunktet for globaliseringsoptimismen. Som i tidlegare arbeid stiller han spørsmålet om kven arbeidskraftimporten er til fordel for, og som før argumenterer han for at det ikkje er vanlege arbeidsfolk – denne gongen sterkare skodd

⁶¹ Brochmann og Kjeldstadli 2014: 360.

⁶² Brox, Lindbekk og Skirbekk 2003a.

⁶³ Brox 2003b.

⁶⁴ Brox 2005.

med både norsk og internasjonal forskning på temaet. Vanlege arbeidsfolk har interesse av å ha ein sterk strategisk posisjon på arbeidsmarknaden, av ein fungerande velferdsstat og av at den likskapsbaserte norske modellen blir vedlikehalde. Alt dette er truga av ein målretta politikk for å henta arbeidskraft frå samfunn med vesentleg lågare lønnsnivå. Og også her får den naive delen av venstresida gjennomgå.

Nytt i denne boka er at han identifiserer nokre viktige motstemmer til den allmenne begeistringa for arbeidskraftinnvandring. Det eine er at LO har stramma seg opp for å krevja tiltak mot sosial dumping etter EØS-utvidinga, og at også Arbeidarpartiet har «kommet seg ut av sin troskyldighetstilstand». Det same gjeld for hans eige parti, SV, som også for alvor har revurdert sitt syn på arbeidskraftimport.⁶⁵ Han hadde også voner for at den nye raudgrøne regjeringa, som kom til makta same hausten boka kom ut, «ville ha slutt på den kombinasjonen av humanitært løsprat og passiv la-skure-tilpassing som fram til da hadde vært norsk innvandringspolitikk».⁶⁶

Dette var siste gongen Brox gjekk ut med eit større arbeid om arbeidskraftimport. Ein viktig grunn til det er at finanskrisa i 2008 torpederte dei mest vidløftige visjonane om globalisering og globalisme. Ein annan grunn er nok også at den nye raudgrøne regjeringa, med hans eige parti SV, faktisk gjorde alvor av å motverka sosial dumping etter EU-utvidinga og stramma til i asylpolitikken då det kom ei ny bølge av asylsøkarar i slutten av tiåret. Symptomatisk for dette er at han praktisk talt ikkje nemner innvandring (eller fråvær av innvandring) i den siste boka si, *På veg mot et postindustrielt klassesamfunn?* frå 2016.⁶⁷

Kva slags innvandringsforskar var Brox?

Det første punktet i ei oppsummering av Brox som innvandringsforskar er at han berre gjekk inn på dette feltet når han meinte at arbeidsmarknadsliberalistisk politikk kunne føra til aktiv rekruttering av utanlandsk arbeidskraft. Det gjaldt på slutten av 1960-talet, det gjaldt på slutten av 1980-talet, og det gjaldt dei første åra etter tusenårsskiftet. Han ga aldri uttrykk

⁶⁵ Brox 2005: 86, 89 f.

⁶⁶ Brox 2005: 173.

⁶⁷ Brox 2016. Han er så vidt inne på innvandring på side 135 ff., men han har ingen referansar til sine eigne innvandringsarbeid.

for at han såg innvandring eller innvandrarak som noko negativt i seg sjølv. Tvert om skriv han fleire stader om positive sider ved innvandringa. «Personlig har jeg ingenting mot innvandring som ikke svekker de lågløntes makedsmakt», skriv han i det siste arbeidet sitt om innvandring. Og han held fram: «Jeg er også enig med dem som argumenterer for et 'fargerikt fellesskap', i den forstand at Norge blir et livligere og morsommere samfunn med kebabsjapper og eksotiske restauranter».⁶⁸

Difor retta han heller ikkje skytset mot asylinstituttet. Han var sjølv-sagt klar over at ein utbreidd måte å omgå innvandringsstoppen frå 1975 var gjennom å koma som asylsøkar, men han ville ikkje stenga den vegen. I fleire av arbeida sine skriv han at Norge bør praktisera ein liberal asyl- og flyktningpolitikk. Han skriv i 2005 at han personleg er «for at vi tar imot mer enn 'vår del' (i forhold til folketallet) av dem som må flykte fra andre land for å redde liv og frihet», og han skriv at «minst 80 prosent av oss, og nesten alle mediene, har ingen motforestillinger» mot at Norge signerte FNs flyktningkonvensjon.⁶⁹ Det springande punktet var å sikra at innvandrarakane fekk same vilkår som nordmenn, slik at dei ikkje svekka den strategiske posisjonen til arbeidsfolk på arbeidsmarknaden.⁷⁰

Brox meinte at velferdsstaten, med dei universelle rettane, må ha kontroll over grensene, men også at dei som alt er innanfor desse grensene, skal ha like rettar og stå likt som medborgarak. Han stod altså for ein republikansk nasjonalisme, i kontrast til mange innvandringsmotstandarak som står på kulturnasjonalismens grunn. Det innebar at han også la seg på ein integrasjonsstrategi i innvandringspolitikken – ikkje slapp multikulturalisme, som opnar for parallellsamfunn, slik Sverige og Storbritannia lenge heldt seg med, men heller ikkje ein assimilasjonsstrategi, som den danske politikken i dag ligg nær. Brox har såleis stått for det som har vore offisiell norsk politikk sidan midt på 1970-talet, sjølv om han ofte har framstilt seg som ein kritikar av denne.

Eg har peikt på innvendingar mot analysane hans, som at han i for sterk grad har tona ned kulturelle faktorar. Han har ikkje på noko tidspunkt diskutert dilemma med asylopolitikken, til dømes familiejenforeining, som ei dør inn til det norske samfunnet. Fram til EUs utviding i 2004 var asyl-

⁶⁸ Brox 2005: 14 f.

⁶⁹ Brox 2005: 14, 71. Noreg ratifiserte Flyktningkonvensjonen av 1951 utan atterhald og skreiv inn asylinstituttet i framandloven av 1956. Tjelmeland 2003: 42, 45.

⁷⁰ I Brox 2005: 173 diskuterer han korleis den nye raudgrøne regjeringa kunne gjera dette, utan å stenga grensene for flyktningar eller hindra familiejenforeining.

instituttet den viktigaste inngangen til det norske samfunnet, udrøfta i Brox sine tekstar. Han kunne nok med fordel ha diskutert problema som gjeld at den norske økonomien er så open. Hans innvandringsmotstand har ikkje omfatta ekspertinnvandring, til dømes når det gjeld den tidlege fasen i oljeøkonomien eller i helsevesenet.⁷¹ Men hans hovudtanke om at arbeidskraftmangel, altså konkurranse om arbeidskrafta, kunne løysast ved å gi høgare lønn i utsette bransjar, neglisjerer at store delar av norsk økonomi er avhengig av å konkurrera på ein verdsmarknad. Korleis asyl- og flyktninginnvandring har påverka Kommune- og Distrikts-Norge er heller ikkje eit felt han i særleg grad har gått inn i.

Dette kapittelet er altså ikkje ein freistnad på ei heilskapleg vurdering av Ottar Brox som innvandringsforskar. Eg har lagt vekt på korleis bidraga hans på dette feltet endra sjølv *debattkulturen*, ikkje minst gjennom hans særeigne skarpe og effektive retorikk. Brox var ein viktig og uredde stemme i eit vanskeleg politisk farvatn, og han la grunnlaget for ein meir edrueleg debatt om dilemma og problem i innvandringspolitikken. Slik må han reknast som ein av arkitektane bak ein relativt vellukka norske integrasjonspolitik. I dette ligg også hans aktuelle relevans.

Referansar

- Brochmann, G. og Kjeldstadli, K. (2014). *Innvandringen til Norge 900–2010*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1967). Hvem trenger fremmedarbeiderne, og hva trenger de? *Liberal Perspektiv*, nr. 2, her etter opptrykk i Ottar Brox 2005.
- Brox, O. (1973). Fremmedarbeiderproblemene i politisk sammenheng. I Karlsen, J. og Dalin, Å. (red): *Fremmedarbeidere i Norge. En debattbok*. Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1991). «Jeg er ikke rasist, men ...» *Hvordan får vi våre meninger om innvandrere og innvandring?* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Brox, O. 1994. *Norge mot tusenårsskiftet. Arbeid for alle – eller flere rike og ny fattigdom?* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Brox, O. (red.) (1995a). *Integrasjon av minoriteter. Kan Carmen og Khalid bli gode i norsk?* TANO/NIBR.

⁷¹ Til dømes Brox 2005: 15.

- Brox, O. (1995b). Veier til norsk. I Brox, O. (red.): *Integrasjon av minoriteter. Kan Carmen og Khalid bli gode i norsk?* TANO/NIBR.
- Brox, O. (1995c). *Dit vi ikke vil. Ikke-utopisk planlegging for neste århundre*. Oslo: Exil.
- Brox, O. (red.) (1997a). «De liker oss ikke.» *Den norske rasismens ytringsformer*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Brox, O. (1997b). Innledning. I Brox, O. (red.): *Tett eller spredt? Om innvandrernes bosettingsmønster i Norge*. Tano Aschehoug.
- Brox, O., Lindbekk, T. og Skirbekk, S. (red.) (2003a). *Gode formål – gale følger? Kritisk lys på norsk innvandringspolitikk*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Brox, O. (2003b). «Norge trenger mer arbeidskraft»: Dårlig argument for en god sak. I Brox, O., Lindbekk, T. og Skirbekk, S. (red.): *Gode formål – gale følger? Kritisk lys på norsk innvandringspolitikk*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Brox, O. (2005). *Arbeidskraftimport. Velferdsstatens redning – eller undergang?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (2016). *På veg mot et postindustrielt klassesamfunn? Om vi vil unngå for store forskjeller i våre barns Norge, er det mye å lære av våre forfedre*. Oslo: Pax Forlag.
- Gripsrud, J. (2018). *Norsk hamskifte? En kritikk av Terje Tvedt, et betinget forsvar for godheten og en etterlysning av midtbanen i innvandringsdebatten*. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- Jenssen, A.T. (1992). Ottar Brox: «Jeg er ikke rasist, men ...» Hvordan vi får våre meninger om innvandrere og innvandring, 383–414. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 33.
- Karlsen, J. (1973). Hva er egentlig problemet? Innledning. I Karlsen og Dalin 1973.
- Knudsen, K. og Hernes, G. (1990). *Svart på hvitt*. Oslo: FAFO.
- Lien, I.-L. (2003). Ottar Brox i innvandringsdebatten. I: *Den sikre tvilen. Ottar Brox i norsk samfunnsforskning og samfunnsdebatt. Festskrift til Ottar Brox*. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Tjelmeland, H. (2003). Opne grenser i ei oppgangstid. I Tjelmeland, H. og Brochmann, G.: *I globaliseringens tid 1940–2000*, bd. 3 i Kjeldstadli, K. (red.): *Norsk innvandringshistorie*. Pax Forlag.

OTTAR BROX I FAG OG DEBATT – EKSEMPEL FRA FISKERI

Ragnar Elias Nilsen, UiT Norges arktiske universitet

Ottar Brox sitt lange virke var preget av hans doble innsats innenfor fag og samfunnsdebatt. Kunnskapen han brakte fram, skulle både gi innsikt i og påvirke samfunnet. Med utforminga av denne dobbeltrolla ser en kunnskaps-optimismen hos Brox – hans tro på at forskning om samfunnet kunne skape bedre forhold i samfunnet.

I dette kapittelet ser jeg nærmere på hvordan dette samspillet blir gjennomført, særlig innen et saksområde som sto sentralt hos Brox, nemlig fiskeri. Jeg mener at det er to distinkte faser i hans handlingsretta forskning og debattfremming her. Én fase er bygd på den antropologisk inspirerte analysen av fiskarbonden i Hva skjer i Nord Norge? fra 1960-tallet. I den andre fasen, fra 1980-tallet, legger han vekt på ressursøkonomi og ressursforvaltning.

Det generative perspektivet

Ottar Brox gjorde grepet med samspill mellom kunnskapsutvikling og politikk til en allmenn framgangsmåte for sin faglige virksomhet. I utgangspunktet dreide det seg om å bruke et antropologisk perspektiv for å forstå beveggrunnene som folk hadde i sitt daglige virke. På et slikt grunnlag kunne han komme med handlingsforslag for politikk og planlegging: Det

måtte ifølge Brox være handlingsforslag som fjerner barrierer for lokale aktørers handlingsvalg, slik han forklarer det i artikkelen «Generativ planlegging» fra 1972.

Med denne kombinasjonen av forskning og handlingsforslag utfordret Brox etablerte maktforhold. Dette ble mest synlig gjennom reaksjonene fra den teknokratiske overmakta han konfronterte med kritikken av Nord-Norge-planen i *Hva skjer i Nord-Norge?* fra 1966. Brox sin motstrategi her ble å fremme en offentlig debatt om distrikts- og næringspolitikken, der det viktigste for han var å levere en faglig sterk argumentasjon for en alternativ politikk.

Hans gjennombrudd både i forskning og politikk kom i kjølvannet av *Hva skjer i Nord-Norge?*. Boka falt inn som en naturlig del av det som ble kalt «gullaldersosiologien» i Norge. Denne sosiologien leverte kritisk problematiserende og empirisk baserte analyser av grupper i storsamfunnets periferi. Gjennombruddet for Brox kom trass i at veilederen, Fredrik Barth, vendte tommelen ned for manuskriptet, som Brox hadde tenkt skulle være et avhandlingsutkast. I stedet ble det publisert som debattbok på det aktivistiske Pax Forlag. Doktordisputasen ble det ikke noe av.

Politisk kom gjennombruddet av to grunner. Dels fordi det etter hvert ble økende oppslutning om argumentasjonen til Brox i fagmiljøene, dels fordi folk i distriktene mente at analysen traff dem godt. Det var ei framstilling av et allsidig arbeid i primærnæringer og et liv langs kysten som mange kjente seg igjen i. Ikke bare når det gjaldt arbeidsliv og livsforhold, men også når det gjaldt de politisk-kulturelle vilkårene folk i distriktene sto overfor. Småbrukerne og kystfiskerne fikk stadig vekk vite at det de drev med, var tilbakeskuende og noe som hindret ei moderne samfunnsutvikling med vekst og velstand. Brox analyserte periferibefolkningas livstrev som noe fornuftig, som også bidro til å bevare deres sjølrespekt.

Konkret viste Brox til at «Anton og Sara» i kystbygda hadde like gode materielle levekår som det de ville fått om de hadde flyttet og skaffet seg lønnsarbeid i byen.¹ Dette sjøl om de bare hadde en brøkdel av den konstantinntekta de ville fått ved å flytte. Nøkkelen lå i kombinasjonen av variabel pengeinntekt og stabil sjølforsyning som de praktiserte gjennom kystnært, sesongbasert fiske, som mannen sto for, og produksjon av mat fra småbruksdrifta, som kvinna hadde ansvar for. Med denne husholdsana-

¹ Brox 1966.

lysen ble fiskarbonden – eller rettere fiskarbondeneenheten – framstilt som økonomisk rasjonell.

Debatt på to plan

Med denne analysen fikk den spredte distriktsbosettinga en faglig begrunnelse, og denne kunne så brukes i den politiske mobiliseringa som kom i gang fra rundt 1970, under striden om norsk EU-medlemskap. Argumentene Brox brukte, kom til å prege grunnlaget for den norske distriktpolitikken: Bevaring av bosettingsmønsteret ble løftet fram som ei sjølstendig nasjonal målsetting.²

En omfattende faglig debatt lå naturlig nok også til grunn for den betydninga *Hva skjer i Nord-Norge?* fikk. Her sto geografer sentralt, i tillegg til nasjonale AP-strateger som sto for den utviklingsplanen for Nord-Norge som Brox kritiserte. Interessant her er det grundige brevet som hovedstrategen bak den nordnorske satsinga, Erik Brofoss, sendte til Brox. Dette var et svar på en utskrift fra ei forelesning som Brox hadde sendt til han. Her skrev småbrukersønnen Brofoss at valg av distriktsbosetting var valg av fattigdom.³ Dette var argumentasjon på linje med den som geografene Jens Chr. Hansen⁴ og Tor Fr. Rasmussen⁵ sto for.

Hansen hadde innvendinger mot at Brox sluttet generelt om Nord-Norge på basis av data fra noen kystbygder på Senja. Denne kritikken var på linje med den som hadde kommet fra veileder Barth; han mente at Brox måtte ha bedre empirisk grunnlag, med tellinger av driftsmåter og framstilling av befolkningsforhold.⁶

Svaret fra Brox finner vi i publikasjonen *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*, som ble utgitt ved Avdeling for bygdesosiologi på Norges landbrukshøgskole i 1968. Her tok Brox utgangspunkt i observerte forskjeller i rekruttering mellom lokalsamfunn. Han analyserte først synlige ulikheter i situasjonelle variabler som kunne forklare variasjonen i stedlig befolkningsutvikling. Forskjeller i ressursgrunnlag mellom kyst- og fjordbygder var et utgangspunkt. Men så rettet han fokus mot livsløp,

² Reiersen 1982.

³ Brevet fra Brofoss er referert til i Brox 2016.

⁴ Hansen 1982.

⁵ Rasmussen 1968.

⁶ Barth 1982.

det vil si mot de individuelle ungdommenes mulighet for inntekter i en for lokalsamfunnet kritisk periode, mellom ungdommers konfirmasjon og egen familieetablering. Ut fra dette sluttet Brox at den mest kritiske faktoren for lokalsamfunnsoverlevelse var at ungdommer av begge kjønn hadde mulighet for inntekter lokalt i denne fasen. Han viste at to lokalsamfunn med lik lokalisering og likt ressursgrunnlag, kalt Våg og Øy, kom ut med store forskjeller i rekruttering. I motsetning til Øy hadde ungdommene i Våg muligheter for lønna arbeid gjennom mannskapsplasser på lokale mellomstore fiskebåter (for ungguttene), og det var jobber i lokal fiskeindustri (for ungjentene).

Ved sida av den elegante metodologien i denne studien mener jeg den kan leses som et svar til kritikerne. Brox svarte ikke med å fortsette debatten bare med grunnlag i forskjeller i befolkningsutvikling, som jo er *resultat* og *ikke årsak*. Etter «barthiansk» oppskrift sammenliknet han prosesser i ulike lokalsamfunn for å kunne avdekke den typen situasjonelt betingte valg som førte til enten lokal vekst eller til lokal avvikling. Med dette fanget Brox opp hva slags utviklingsprosesser som var på gang i kyst- og fjordstrøk i Nord-Norge på denne tida. Generaliseringer kom på bakgrunn av det han hevdet var typiske prosesser, ikke på grunnlag av arbeids- eller befolkningsstatistikk på ulike geografiske nivåer.

Interessant for denne analysen av debatten blir det også at det knapt fantes et samfunnsvitenskapelig arbeid i norsk sammenheng som var mer underlagt debatt og kritikk enn akkurat *Hva skjer i Nord-Norge*. Den kritiske drøftinga av et arbeid som ikke fikk sin vurdering på en doktordisputas, reiste en mye videre faglig og offentlig diskusjon.

Treffende vinkling – Brox i Bergens-perioden

Som nyslått student i samfunnsfag ved Universitetet i Bergen fra først på 1970-tallet var det ikke vanskelig for meg å merke innflytelsen fra Ottar Brox. Han hadde stilling ved Sosialantropologisk institutt fra midt på 1960-tallet. I denne perioden lanserte han begrepet «populisme». Dette fungerte som et nytt politisk alternativ som gjorde seg gjeldende i studentpolitikken og også utover academia. For det alternativet som Brox lanserte, var også med på å gi nasjonalt framskyv for en alternativ distriktspolitikk, og det ble et viktig bidrag til Nei-sida i den omfattende EEC-striden som

kulminerte med folkeavstemninga i 1972. Her var det drivstoff for både samfunnskritikk og fagkritikk. Det hjalp også på den fagkritiske vinklinga at en av hovedpersonene i den norske positivismekritikken, filosofen Hans Skjervheim, var en del av universitetsmiljøet på Sydneshaugen i Bergen. Han gikk ut med godkjenningsstempel på *Hva skjer i Nord-Norge?*, som han framstilte som et alternativ til den spørreskjema- og statistikkprega metoden som preget samfunnsfagene i denne perioden. En kvalitativt basert samfunnsvitenskap som involverte de som det ble forsket på, sto i denne sammenhengen fram som en alternativ, faglig basert, samfunnskritikk.

Dualøkonomi: Kystfiske vs. tråldrift

Brox var treffsikker i sin analyse. Han kontrasterte generativ utvikling bygd på hvordan folk ordnet seg lokalt, med teknokratisk politikk for optimalisering av vilkår for bedrifter. Til teknokratenes overraskelse ble fiskarbønder bare i begrensa grad mobilisert for innsats i den moderne tråldrifta og i produksjon av frossenfilet i Nord-Norge. I sin siste monografi (fra 2016) summerer Brox opp det han fant når det gjaldt en kjerneproblematikk i fiskeriene:

Råfiskloven kunne etter krigen gjøre sesongfisket med billig fangstutstyr klart lønnsommere enn ufaglært arbeid. Det førte til mangedobling av sjarkflåten – motorbåter fra 18 til 35 fot. Jeg kunne legge til at jeg under flere års arbeid på dette feltet nesten ikke var i stand til å finne fiskere som forlot det arbeidsintensive fisket til fordel for det kapitalintensive trålfisket.⁷

Kystfisket med små og mellomstore fiskebåter og utvelgende fiskeredskap fortsatte å dominere. Det ble ikke tilbakegang, men vekst i sjarkflåten, mens trålerne hadde rekrutteringsproblemer. Dette undergravde påstanden om at det industrielle fisket var så mye mer attraktivt – og at det måtte være mer lønnsomt – enn det arbeidskrevende og sesongprega kystfisket. Og det andre beinet i industrimodernistenes strategi – heilårsproduksjon

⁷ Brox 2016: 182.

av frossenfilet – viste sin begrensa rekrutteringsevne ved dens vedvarende avhengighet av utenlandsk arbeidskraft.

Dominans for kystfiskeri med konvensjonelle redskap ble vedlikeholdt av både driftsmessige og politiske årsaker de første tiårene etter krigen. Men etter hvert ble rundt en tredjedel av torskekvoten høstet av trålerne. I 1990 ble denne andelen formalisert i den såkalte *trålstigen*.

Som Brox beskrev i sin siste artikkel om fiskeri, har fangstfordelinga i fisket – som andre ressursnæringer – vært et resultat av at disse næringene i norsk sammenheng har fungert som virksomme allmenninger.⁸ Med råfiskloven, som sikret en minstepris på fisk, og med relativt fri adgang til å høste av ressursene, har det blitt skapt lokalsamfunn med små økonomiske forskjeller.

Den relative åpenheten i allmenningen kom som resultat av innarbeidet høstingsmønster på den ene sida og av institusjonell organisering på den andre sida. Lottordning for mannskapsbåter kom i tillegg til den fordelinga av ressurser og inntekter som var et resultat av sjark- og småbåtfisket. Og så kom deltakerloven av 1972 med krav om at rett til adgang til kommersiell utnyttelse av ressursen var forbeholdt fiskere.

I sitt kapittel i denne boka – «Fra koloni til allmenning – om kulturelle blindsoner og situert kunnskap» – kritiserer Ivar Bjørklund bruken av allmenningsbegrepet på de store og viktige fjordene i Troms og Finnmark med tradisjonell samisk dominans. Han påviser den begrensa adgangen som eksterne fiskere har hatt til fiskeplasser der samer har hevdet egen hevdvunne rett. Bjørklunds viktige innvending om rettigheter i samisk heimefiske understreker hvor nødvendig det er med videre arbeid med spørsmål om lokalbefolkningens spesielle rett til nære ressurser. Mitt utgangspunkt her er at også samiske fiskere har benyttet *både* lokale og videre regionale fiskeressurser. Det er godt dokumentert med samisk deltakelse i de store sesongfiskeriene i Lofoten og i Øst-Finnmark. Her har samiske fiskere kunnet dra nytte av de relativt åpne fiskeriallmenningene som historisk i stor grad er kjempet gjennom av fiskeribefolkninga sjøl. Brox sitt arbeid har bestått i å påvise at statlige myndigheter og ledelsen i interesseorganisasjoner under modernisering i fisket har fremmet en fiskeripolitikk som bryter med etablerte rettsoppfatninger for bruken av norske – og samiske – fiskeriallmenninger.

⁸ Brox 2023.

Åpninga for endring av vilkåret om den fiskerbestemte adgangen til høsting kom tidlig på 1950-tallet da stortingsflertallet gikk inn for ei liberalisering av trållovgivninga. Dette førte som nevnt til at en tredjedel av allmenningen i havet ble tildelt tråldrift og kunne brukes som et brohode for forandring, eller altså for det som ble definert som det moderne og framtidsretta i etterkrigstida. Men dette skjedde ikke uten kamp. Jens Steffensen (AP) var leder i Stortingets fiskerikomite og tidligere leder av Norges Fiskarlag. Hans motstand mot liberaliseringa førte til at statsminister Gerhardsen led nederlag i sitt eget parti, og Gerhardsen valgte å gå til de borgerlige partiene for å sikre flertall for trållovgivninga. Som Rune Slagstad viser, var Steffensens argumentasjon mot å slippe til tråldriften prinsipiell og antikapitalistisk: Fellesskapets fisk skulle reserveres for de aktive fiskerne, og en skulle med det stoppe kapitalens adgang til ressurshestinga.⁹

Det skulle vise seg at Steffensen var forutseende. Åpninga for trålerne ble virkelig det brohodet Steffensen hadde fryktet. Kapitalkreftene ble på sikt å undergrave fellesskapets rettigheter i fiskeriallmenningen gjennom ei stegvis overtaking av fiskeribefolkningas og folkets felles ressurser.

Naturressursenes egenverdi

Den faglige kritikken av fiskeripolitikken som Brox sto for i boka fra 1966, fikk en videreføring tjue år seinere. Både i innstillinga fra det såkalte Bygdeutvalget i 1984¹⁰ – NOU 1984: 21, *Statlig næringsstøtte til distriktene* og i boka *Kan bygdenæringene bli lønnsomme?* fra 1989 bidro Brox med å supplere nedenfra-og-opp-perspektivet med å ta inn et ressursøkonomisk perspektiv. Dette ble lansert som løsning på det som biologen Garrett Hardin hadde formulert som «allmenningens tragedie».¹¹ Det Ottar Brox gjorde på 1980-tallet, var å følge opp det paradigmeskiftet som kom innen deler av det norske økonomifaget. I den ressursøkonomiske vendinga vektlegges verdien av naturressurser som egen mulig avgjørende faktor i analysen. Ressursene blir ikke lenger en såkalt eksternalitet – et produksjonselement som kan tas for gitt.

Men det ressursøkonomiske perspektivet er i utgangspunktet tvetydig i forhold til det generative nedenfra-perspektivet som Brox hadde utviklet.

⁹ Slagstad 1998.

¹⁰ Bygdeutvalget 1984.

¹¹ Hardin 1968.

På den ene sida åpner ressursøkonomien for at ressursen har en egenverdi, og at denne kan realiseres ved ei fornuftig forvaltning, slik dette slås fast hos klassikeren på feltet, David Ricardo.¹² Sikring av naturressursgrunnlaget blir bygd inn som en del av modellen. Verdien synliggjøres og tallfestes og kan gjøres til en faktor som i broxiansk tradisjon kan gjøres handlingsrelevant i analyse og diskusjon.

Men samtidig har ressursøkonomene, på linje med Hardins «allmenningens tragedie» som en sannsynlig utgang, påpekt at ressurser som ikke er i privat eie – som fisk i havet – vil fremme konkurranse mellom de som høster av dem. Denne konkurransen vil føre til hardere utnytting av fellesressursen og på sikt til overutnytting, svekket lønnsomhet og i siste instans til ressursødeleggelse – og til økonomisk ruin for de involverte. Forklaringa på ødeleggelsen er *logisk*, slik dette har vært framsatt innen Hardins modell. Ved et åpent og felles ressursgrunnlag vil den enkelte sjøl ha heile gevinsten av å sette inn ny innsats i høstinga, mens kostnader ved den økte innsatsen ved at ressursen forringes, vil måtte deles på alle deltakerne.

I konfrontasjon med slutninga om fiskeriallmenningens uavvendelige tragedie kunne Brox i sin siste studie vise til hundrevis av år med vekst i høstinga av torsken, den viktigste nordnorske allmenningsressursen fram til 1970-tallet.¹³ Han hadde tidligere konkretisert anvendelsen av den ressursøkonomiske forståelsen med formuleringa i boka fra 1989, nemlig at senjaværingene omkring 1950 levde av å høste grunnrente.¹⁴

[D]et vil si at senjaværingene ikke levde av sin arbeidsinnsats, eller av investeringene i båt og bruk, men prinsipielt og fundamentalt av å «høste grunnrente».¹⁵

Brox «strekker» det generative perspektivet fra 1966-boka til anvendelsen av naturressurser også i det utrednings- og analysearbeidet han utførte på 1980-tallet. Han legger innsikten fra ressursøkonomien til den innsikten om fiskeripraksisen som han hadde presentert tidligere, ved å si at fisket utenfor Senja kunne karakteriseres som å «høste grunnrente». Dette må leses som at senjafiskerne legger seg på en fangstinnsetning som virker til å sikre langsiktig høsting av overskuddet av fellesressursen. Det sesongvise

¹² Ricardo 1965.

¹³ Brox 2016.

¹⁴ Brox 1989.

¹⁵ Brox 1989: 66.

kystnære fisket av voksen innsigsfisk med utvelgende redskap *og* lave kostnader tar ut deler av den voksende gytemodne fisken, slik at reproduksjonen av fisken blir ivaretatt. Med vekt på uttak av den voksne fisken, innen rammen av råfiskloven, sikres ei så god inntekt av dette fisket at sjarkflåten vokser i dette området. Brox gjør kystfolks prioritering av småbåtfiske – på linje med det som ble gjort under fiskarbondetilpasninga tidligere – til et individuelt og samfunnsmessig rasjonelt valg, også i et bærekraftperspektiv.

Den økte oppmerksomheten om bærekraftig sikring av naturgrunnlaget som kom etter Brundtland-kommisjonen i 1987 og Rio-konferansen i 1992, hørde godt med det for Nord-Norge avgjørende kystnære fisket. Bruk av selektive – såkalte konvensjonelle – redskap på naturlige fiskeinnsig med mindre og mellomstore båter er et særtrekk ved det nordnorske kystnære fisket med krokredskap og stormaska garn.

Dette står i kontrast til det heilårige trålfisket som i større grad fisker på småfallen, ikke gytemoden fisk. Fra midt på 1980-tallet og framover får Brox fram at trålfisket må være mindre bærekraftig enn kystnært fiske. Torsken kommer for egen maskin inn mot kysten i voksen tilstand. Ut fra bærekraftstenkinga framstår den konvensjonelle høstingsmåten i torskefiskeriet som *bidrag* til en løsning på et av den industrielle modernitetens problemer, nemlig overutnytting og eventuell ødeleggelse av naturressursgrunnlaget.

Anita Maurstad,¹⁶ Ragnar Nilsen¹⁷ og Einar Eythorsson¹⁸ dokumenterer i stedsstudier fra Troms og Finnmark og med regional fiskeristatistikk hvordan det nordnorske kystfisket fram mot fiskerikrisa i 1989–1990 domineres av en begrensa fangstinnsats fra små og mellomstore fiskebåter gjennom et sesongprega fiske og gjennom fiske på deltid. Det vedlikeholder et fiske som – for å holde seg til Brox sin formulering – er underlagt familiens inntektsmålsetting, ikke som konkurransepreget inntektsmaksimering. Det lokale fisket inngår i den delen av det nedenfra-organiserte arbeidslivet som bygdefolk står for, et lokalt skapt og kontrollert alternativ til tung langpendling eller utflytting. Dette blir da det alternativet som folk i disse utkantene skaper som alternativ, eller altså det som Kjell Arne Røvik og Håvard Teigen i sitt kapittel «Skaff deg et alternativ!» i denne boka karakteriserer som «substitusjon».

¹⁶ Maurstad 1997 og 2000.

¹⁷ Nilsen 1998.

¹⁸ Eythorsson 2008.

Det er åpenbart at kyst- og fjordfiskerne i Troms og Finnmark med den påpekte tilbakeholdenheten i sesongavgrenset og deltidspreget fiske bidro med noe positivt i en vanskelig periode. Nemlig med redusert uttak i en situasjon der ressursgrunnlaget ble svekket fram mot kollapsen i torskefisket i 1990. Det dypt problematiske er imidlertid at mange av kystfiskerne som bruker skånsomme redskap, eller som reduserer fisket under det svekkede innsiget, straffes med å bli ekskludert fra fisket gjennom myndighetenes innføring av båtkvoteordninga fra 1990. Mens – som kontrast – de fiskerne som under framveksten av torskekrisa fisket for fullt på det minkende ressursgrunnlaget, belønnes av de samme myndighetene med å få tildelt fast båtkvote.

Ottar Brox presenterte her et alternativ, nemlig innføring av mannskvoter – ei ordning med fordeling av fiskeressursene likt mellom de registrerte fiskerne i 1990. Han argumenterte for at dette hadde vært ei bedre løsning enn å kaste ut tusenvis av kystfiskere. Men da måtte fiskerinæringa i nord under krisa ha frontet kystnært deltidsfiske slik dette virket mer skånsomt overfor ressursgrunnlaget. Den fiskeripolitikken som ble iverksatt etter torskekrisa i 1990, ble isteden den typen stimulans til kapitaltungt fiske som ekskluderte det nordnorske kystfiskealternativet, slik Ottar Brox understreket i sin siste fiskeriartikkel.¹⁹

Grunnrentehøsting og statssegmentering

For å nærme seg ei forklaring på framveksten av torskekrisene i 1990 og nå igjen i 2026 er det nødvendig å delvis skifte vinkling for analysen. Det lokale/regionale perspektivet må suppleres med et nasjonalt perspektiv der en kan inkludere hvordan maktforhold i fiskerinæringa forandres som et resultat av samspill mellom økonomiske interesser og politikk. Brox går et stykke i denne retninga ved å trekke veksler på modeller for analyse av tendensen til såkalt segmentert statsdanning, slik dette utvikles i den første norske maktutredninga av Morten Egeberg, Johan P. Olsen, Harald Sætren²⁰ og Gudmund Hernes²¹. Stikkord her er åpninger for de best organiserte interessene innen denne typen myndighetsorganisering.²²

¹⁹ Brox 2023.

²⁰ Egeberg, Olsen og Sætren 1978.

²¹ Hernes 1978.

²² Brox 1984.

Starten på en offentlig debatt om bruk av det ressursøkonomiske perspektivet i fiskeriene ble lansert først på 1980-tallet. Men initiativet kom ikke fra Ottar Brox. Ressursøkonomer hadde lenge vært opptatt av dette, og på 1980-tallet ble det en debatt om Langtidsplanen for fiskerinæringa. Byråsjef Bjørn Brochmann i Fiskeridepartementet var ansvarlig for denne langtidsplanen for perioden 1982–1985. Som del av arbeidet skulle det holdes en intern etatskonferanse om utredningsarbeidet. Utstyrt med det som Brochmann sjøl oppfattet som etablert kunnskap innenfor sitt sosialøkonomiske fagfelt, hadde han beregnet langtidsvirkningen av fortsatt rikelig bruk av statssubsidier for lønnsomheten i næringa.²³ Som finnmarking førte han direkte tale på konferansen. Han spissformulerte med å si at det var bedre å la folk sitte og sole seg på trappa framfor å være sysselsatt i ei næring med altfor stor overkapasitet.²⁴

Det som videre skjedde, er avdekkende for rådende politikk og situasjonsoppfatning i datidas fiskerinæring. Grunnlaget lå i oppfatninga av fisket som ei primærnæring. Staten skulle sørge for at inntektene kom på nivå med samfunnet ellers, gjennom den såkalte hovedavtalen mellom staten og fiskerne. Overføringene var blitt en viktig del av fiskernes inntektsgrunnlag, særlig i situasjonen med minkende fiskeressurser. Omfanget var stort, med opptil en milliard kroner årlig, bevilget gjennom Hovedavtalen for fiskerinæringen fram mot 1990. Denne situasjonsbeskrivelsen stemte dårlig med nye innsikter om forvaltning av ei ressursrik, felles høstingsnæring med ofte gode inntekter.

Beskrivelsen av ei fattig næring med behov for statsstøtte stemte imidlertid dårlig med nye innsikter om forvaltning av ei ressursrik, felles høstingsnæring, ei næring som ofte gav gode inntekter. En kan faktisk se at situasjonen utover på 1980-tallet var den motsatte av det som representanter for næringa (og politikere) hevdet. Når bestandsgrunnlaget for kvitfiskartene ble svekket, måtte det åpenbart skyldes at kapasiteten og kapitaltilgangen var blitt for stor. Slik sett kan man si at Brochmanns spissformulering fra 1981 hadde vært svært så treffende.

Byråsjefens innspill ble av næring og politikere framstilt som et opplegg som ville svekke bosetting og driftsgrunnlag i ei primærnæring. Dermed ble muligheten for å komme i gang med en diskusjon om langsiktig ressursforvaltning blokkert. Her er det ikke vanskelig å se linjene fram til

²³ Brochmann 1981.

²⁴ Finstad 2014.

det som skjer i dag. Nå er statssubsidier i realiteten gjeninnført for fiskeflåten. Dette i form av politisk bestemte lettelser i drivstoffavgifta i flåten, slik dette særlig kommer storbåtflåten i gode. Og det altså i en situasjon der overkapasiteten i denne flåten forårsaker tungt fangstpress på sterkt nedfiskede kvitfiskbestander. Hensynet til en langsiktig ressursforvaltning underordnes når interessene til de mektigste organiserte gruppene i segmentet skal ivaretas.

Ekspansjon for «stor kyst»

I tråd med Ottar Brox²⁵ og Einar Eythórsson²⁶ sine analyser fra norsk og islandsk fiske kan en slå fast at innføring av båtkvoteordning også blir en stimulans til økt satsing og investering i fiskebåter som har adgang til noen av verdens rikeste fiskeressurser. Spesielt for Norge er at flåteinvesteringene ikke først og fremst kommer innen det som har vært vurdert som det mest «effektive» fisket innen kvitfisk, nemlig trålfisket. Veksten viser seg særlig å komme innen den såkalte stor kyst-flåten, slik dette er godt dokumentert i Riksrevisjonens innstilling fra 2020. Stor kyst er båter på opptil 28 meters lengde som fisker på kystfiskeandelen av torskekvoten, og som tidligere mest har brukt konvensjonelle fiskeredskaper som line og garn eller ikke utvelgende redskaper som seinot. Fra 1970-tallet ble det utviklet fiske med autoline, og denne kan installeres på større og havgående båter som høster store og små fisk over store havområder. Tilsvarende utvikling ble det med snurrevadtrål som også kom inn som et såkalt effektivt – og også ikke utvelgende – fiskeredskap som stor kyst-båter benytter.²⁷ I tillegg til redskapsutviklinga vokste denne flåten i antall. For det første ble satsinga på de mest ekspansive fiskerne videreført ved kvotetildelinger fra 1990 av. For det andre ble det åpnet for kjøp og salg av kvoter som en sideeffekt av innføringa av individuelt overførbare kvoter. I sum har dette ført til den sterke veksten i båtstørrelse og i samling av kontroll over kvoterettigheter, noe som Riksrevisjonen kritiserer i sin rapport fra 2020 om kvotepolitikken.

I sin vurdering av denne utviklinga omtaler Brox den generelle nybygginga av større fiskebåter som var i gang på Vestlandet etter tusenårsskif-

²⁵ Brox 2023.

²⁶ Eythórsson 2023.

²⁷ Nilsen 2026.

tet.²⁸ Men her får han ikke fram den spesielt ekspansive og omfattende veksten for stor kyst-flåten. Imidlertid er det verd å merke seg at heller ikke de voluminøse og rederifinansierte flerbindsverkene om norsk fiskerihistorie som publiseres i denne perioden, omtaler framveksten av stor kyst-flåten som det dynamiske elementet i flåteutvikling den vitterlig er.²⁹ Spesielt slående synes jeg det er med den manglende omtalen av innføringa av egen gruppekvote for de vestnorske autolinebåtene. Disse havgående båtene blir tildelt en betydelig og varig del av den totale torskekvoten, tatt av kyst-flåtens andel.³⁰ Med denne utviklinga undergraves i realiteten fordelinga mellom kystflåten og den havgående flåten, og et tungt kapitalisert fiske overtar kontrollen over storparten av torskeressursene. Vestlendingene og møringene viser seg igjen som de flinkeste i såkalt «departementsfiske».

«Kasta på land» – etnisk fiskerifordriving i Porsanger

Stedsstudier fra Porsanger på 1980-tallet avdekket at lokale garn- og juksafiskere ble utsatt for det de kaller «å bli kasta på land». De ble fratatt sin urgamle rett til å fiske i den tradisjonelt fiskerike fjorden. Avviklinga av allment lokalt heimefiske i denne vidstrakte finnmarksfjorden skjedde gjennom en kombinasjon av først selinvasjon og derpå følgende nedfisking av lokale stammer av kysttorsk og av skreiinnsig.

Ifølge lokale beretninger³¹ foregikk desimeringa av gytetorsken gjennom et intensivt fiske med snurrevadtrål. Kysttorsk og den vandrende skreien gikk ikke inn i de grunne sidefjordene i Porsangen. For å unngå å bli tatt av kobben ble den i stedet stående sammentrengt på djupere vatn ute i hovedfjorden. Dette førte til sterkt redusert fangst for de lokale småbåtfiskerne, men godt fiske for snurrevadtrål, som effektivt kunne settes på de konsentrerte forekomstene ute i hovedfjorden. Sidefjordene var også på 1980-tallet fredet for et aktivt redskap som snurrevadtrål. Men i den kvotekvalifiserende perioden mot slutten av 1980-tallet var det på grunn av selinvasjon og vekskskremt gytetorsk ikke grunnlag for å få fangster som var store nok til å kvalifisere for fast båtkvote etter 1990. De

²⁸ Brox 2023.

²⁹ Bjarnar 2006, Kolle 2014.

³⁰ Nilsen 2002.

³¹ Nilsen 1998.

samiske fiskerne som dominerte i Porsanger, fikk ikke gjennomført sitt årvisse lokale torskefiske i årene fram mot 1990. Da båtkvoteordninga fra 1991 ble iverksatt, kunne disse fiskerne ikke vise til store nok fiskefangster som adgangsgrett til å få tildelt fast torskekvote.

Brox vier ikke skjebnen til samiske småskalafiskere noen spesiell oppmerksomhet. Det som skjer rundt sjøsameopprøret i Porsanger, gir altså grunnlag for å hevde at vilkår for ressursfordeling i nord dels har hatt en etnisk dimensjon. For det må kunne hevdes at det som demonstreres gjennom dette eksempelet, har vært en type etnisk fordriving. For det første fordi utforminga av fiskerireguleringene fra 1990 på en så uforholdsmessig konsekvensrik måte har rammet den lokale ressursutnyttinga i et dominerende sjøsamisk område som er avhengig av sitt nære fiske for å sikre inntekter og levemåte. For det andre må den etniske vinklinga være relevant fordi det i årtier er blitt fremmet krav om bedre regulering for å beskytte lokal og samisk småskaladrift, slik særlig Einar Eythórsson får fram.³² Og så, for det tredje, fordi de samisktalende formennene for de to fiskarlagene i Porsanger som frontet protesten mot de lokale fiskerireguleringene, ble møtt med eksklusjon fra Finnmark Fiskarlag i 1984 med den begrunnelsen at de hadde tillatt seg å fremme sine reguleringskrav gjennom «utenforstående» kanal, nemlig gjennom organisasjonen Samenes Landsforbund.³³

Interesseorganisering

I boka *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni* fra 1984 argumenterer Ottar Brox for at begrepsbruken i den første maktutredninga gir inntak til å forstå den nasjonale politikken på fiskeriområdet. I den blandingsøkonomien som preger den segmenterte stat, åpnes det for gjennomslag for de best organiserte samfunnsinteressene. Dette er først og mest slående formulert av Stein Rokkan: «Stemmer teller, men ressurser avgjør.»³⁴

Illustrert gjennom eksempelet fra sjøsameopprøret i Porsanger ser en hvor relevant det er å trekke politisk institusjonalisering og maktforhold inn i analysen av fordelinga i ei felles forvaltet ressursnæring som fiskeri. Ved knapphet på tilgang til fisk i havet er det ikke lenger først og fremst naturgitte forhold eller nærhet til ressursen som bestemmer adgangen til

³² Eythórsson 2003 og 2025.

³³ Nilsen 1998.

³⁴ Rokkan 1966.

høstinga. Slik den nasjonalt organiserte fiskerinæringa fungerer, er det først og fremst de best organiserte interessene som sikrer seg gjennomslag i konfliktene om fordeling av disse felles naturressursene.

Særlig interessant blir segmenteringsvinklinga etter at de norske fiske-ressursene i skrivende stund er nede på rekordlave nivåer for andre gang på en generasjon. Et paradoks knyttet til situasjonen i 1990 var at torskekrisa da ble utløst av et for stort ressursuttak. Likevel ble det, som Brox³⁵ understreker, lagt inn vilkår fra departementet som stimulerte til vekst i fangsttinsats for de fiskerne som fikk fortsette å fiske under det nye reguleringsystemet: Jo større båt du fisker med, jo mer får du tildelt av den felleseide naturressursen.

Proessen med overføring av fangstrettighetene fra passive til aktive redskaper virker også forsterkende. Overgangen av fangstrett fra mindre til større båter betyr at en større del av fisken i torskefiskeriene fangstes som småfallen, ikke gytemoden, fisk. Gjennom redskapsbruk og høstingsplasser fangster mange av fiskerne med mindre båter på en mer økologisk bærekraftig måte på voksen fisk.

To faser med ulikt gjennomslag

Ottar Brox sin innsats i fiskeriforskinga har dreid seg om hvordan man best kan sikre en kombinasjon av god ressursforvaltning av en felles naturressurs med en rimelig og rettferdig sosial og geografisk fordeling. Han har heile tida hatt som utgangspunkt i sitt arbeid å bidra til en offentlig og best mulig opplyst debatt for å kunne realisere dette.

I en periode fram mot 1980 lyktes Brox med å bidra til et allment omslag for en norsk distriktspolitikk der utkantenes posisjon ble styrket ved at bevaring av bosettingsmønsteret ble satt opp som ei egen nasjonal målsetting. Den da spredte lokaliseringa av fiske og fiskeindustri langs norskekysten ble viktig for å realisere dette. Brox sitt bidrag besto i utgangspunktet av å framskaffe faglig kunnskap om hva fiskeriene og kysten, særlig i Nord-Norge, hadde å tilføre i en slik sammenheng.

Etter 1980 og framover skjer det ei delvis omlegging i vinkling og argumentasjon fra Brox når det gjelder fiskeripolitikken. Nå utnytter han den kunnskapen som særlig er utviklet innen ressursøkonomi. Argumentet for

³⁵ Brox 2023.

kystnært fiske vedlikeholdes, men nå vektlegges også den totale overkapasiteten som en avgjørende faktor for svekking av lønnsomhet for alle deltakere.

En skulle kanskje ha ventet at den typen godt begrunna innsikt om den ødeleggende effekten av overkapasitet fra begynnelsen av 1980-tallet kunne ha bidratt til reguleringer for å få ned den samla kapasiteten i flåten. Men departementets utforming av reguleringsordningene blir sprikende – med bruk av både brems og gass.

I den andre fasen av Brox sin faglige innsats innen fiskeri- og distriktspolitikken har han mindre gjennomslag enn det han oppnådde i perioden fram mot 1980-tallet. Utviklinga i retning av torskekrisa på 1980-tallet skyldes overkapasitet i fiskeflåten og et for hardt fiske på viktige torskefiskbestander som Norge har et avgjørende ansvar for. Og den fornya bestandskrisa i dag bekrefter at fiskeripolitikken slik den nå virker, ikke makter å løse det største problemet som næringa står overfor.

Tapende forvaltningskunnskap

Det en ifølge Brox ser etter 1990, er at fiskerimyndighetene legger opp til et regime for forvaltning som stimulerer til et investeringskappløp. Næringsstoppers og politikeres harde angrep på byråsjef Brochmann etter hans utspill i 1981 benyttes ikke til å starte et oppgjør og til å skape en politisk debatt om en uforansvarlig fiskeripolitikk. Fagmiljøene på Norges fiskerihøgskole og på Universitetet i Tromsø hadde her anledning til å ta en større debatt om ei fiskerinæring som ble tungt statssubsidiert til tross for at fiskeflåten høster på kanskje verdens rikeste kystnære fiskeressurser. Faginn-sikten om at overkapasitet i høstinga er et avgjørende hinder for realisering av lønnsomhet i ei høstingsnæring som fisket, var, slik Brochmann understreker, en etablert kunnskap innen det ressursøkonomiske feltet i 1981.

En kan altså argumentere for at Ottar Brox som fagmann og debattant, i kontrast til tidligere, ikke fikk gjennomslag for sine argumenter for fiskeri og kystutvikling i en andre fase.

«[O]nsdag 2. juni /2021 satt vi i flere timer og hørte på hvordan noen av folkets kårne med god utdannelse bidro til folkefordummelse.»³⁶

³⁶ Fra Ottar Brox sin kommentar i en kronikk i Klassekampen til stortingsdebatt om fiskeri i juni 2021.

Men da må en også legge til at heller ikke det fiskerifaglige miljøet, eller nordnorske politikere, i denne perioden har klart å fremme den nordnorske fiskerimodellen som kunne gitt et bidrag til å «sikre lys i husan», som fiskeriminister Helga Pedersen uttrykte det. Og som kunne ha gitt hjelp til å ivareta langsiktig bærekraft i fiskeriforvaltninga.

Referanser

- Barth, F. (1982). Ottar Brox som elev i antropologien. I Nilsen, R., Reiersen J.E. og Aarsæther, N. (red.): *Folkemakt og regional utvikling. Til Ottar Brox' 50-årsdag*. Oslo: Pax Forlag.
- Bjarnar, O., Berge, D.M. og Melle, O. (red.) (2006). *Havfiskeflåten i Møre og Romsdal og Trøndelag*, bd. I–II. Trondheim: Tapir.
- Brochmann, B.S. (1981). Virkninger på lang sikt av statsstøtte til fiskeriene. *Sosialøkonomen*, 2, 23–29.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1968). *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*. Ås: Norges landbrukshøgskole.
- Brox, O. (1972). Generativ planlegging. I *Pag Artikkelsamling 2*. Bergen: Populistiske arbeidsgupper.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge – fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1989). *Kan bygdenæringene bli lønnsomme?* Oslo: Gyldendal.
- Brox, O. (2016). *Mot et postindustrielt klassesamfunn?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (2021). Praktisk folkevett? Vår felles formue brukes til å gjøre investorer rike på overfiske. *Klassekampen*, 15.06.2021.
- Brox, O. (2023). Slik blir kystfolkets allmenning privatisert. I Nilsen, R.E., Brox, O., Eythorsson, E. og Jentoft, S. (red.): *Allmenningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Egeberg, M., Sætren, B. og Olsen, J.P. (1978). Organisasjonssamfunnet og den segmenterte stat. I Olsen, J.P. (red.): *Politisk organisering. Organisasjonsteoretiske synspunkt på folkestyre og politisk ulikhet*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Finstad, B.P. (2014). Markedstilpasning og globalisering. I Christensen, P. (red.): *Havet, fisken og oljen. Norges fiskeri- og kysthistorie*, bd. IV. Bergen: Fagbokforlaget.

- Eythórsson, E. (2003). The Coastal Sami: A «Paria Caste» of the Norwegian Fisheries? A Reflection on Ethnicity and Power in the Norwegian Resource Management. I Jentoft, S., Minde, H. og Nilsen, R. (red.): *Indigenous Peoples: Resource Management and Global Rights*. Delft: Eburon.
- Eythórsson, E. (2025). *Sjøsamene og kampen om fjordressursene*. Karasjok: ČálliidLágáduš.
- Finans- og tolldepartementet. *Statlig næringsstøtte i distriktene*. Oslo: NOU 1984: 21.
- Hansen, J.C. (1982). Bosettingsmønsteret i utkant: Stabilt eller dynamisk? I Nilsen, R., Reiersen, J.E. og Aarsæther, N. (red.): *Folkemakt og regional utvikling. Til Ottar Brox' 50-årsdag*. Oslo: Pax Forlag.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. I *Science* 162, 147–160.
- Hernes, G. (1978). *Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Kolle, N. (red.) (2014). *Norges fiskeri- og kysthistorie*, bd. I–IV. Bergen: Fagbokforlaget.
- Maurstad, A. (1997). *Sjarkfiske og ressursforvaltning*. Dr.scient.-avhandling. Tromsø: Norges fiskerihøgskole.
- Maurstad, A. (2000). To Fish or Not to Fish: Small-Scale Fishing and Changing Regulation of the Cod Fishery in Northern Norway. *Human Organization*, 59 (1).
- Nilsen, R. (2002). Makt og motmakt på kysten. Makt- og demokratiutredningen. Rapport nr. 45. Oslo: Unipub forlag.
- Nilsen, R. (1998). *Fjordfiskere og ressursbruk i nord*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Nilsen, R.E. (2026). *Hvordan staten skaper ressursstrategier: Eksempelet norsk fiskeri*. Upublisert notat. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Rasmussen, T.F. (1968). Hele folket i storbyer. I Apenes, G. (red.): «--- som det stiger frem.» Oslo: Universitetsforlaget.
- Reiersen, J.E. (1982). Distriktpolitikk og regionale utviklingsproblemer. I Nilsen, R., Reiersen J.E. og Aarsæther, N. (red.): *Folkemakt og regional utvikling. Til Ottar Brox' 50-års dag*. Oslo: Pax Forlag.
- Ricardo, D. (1965). *Principles of Political Economy and Taxation*. 3. utgave. London: Dent Dutton.
- Rokkan, S. (1966). Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism. I Dahl, R.A. (red.): *Political Oppositions in Western Democracies*. Yale: Yale University Press.
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strategier*. Oslo: Pax Forlag.

BROX, HABERMAS OG OFFENTLIGHETENS FORFALL

Øyvind Stokke, UiT Norges arktiske universitet og Inger-Elin Øye

Med utgangspunkt i boken Vår kollektive dårskap leser vi Brox i lys av offentlighetens mest kjente teoretiker, filosofen Jürgen Habermas (1929–2026).¹ For begge er offentligheten livsnerven i demokratiet, og dens forfall viser demokratiets sårbarhet. I eksempler som spenner fra norsk fiskeri- og havbrukspolitikk til fattigdom og hvordan medier endres med tek-gigantene i Silicon Valley, ser vi på offentlighetens grunnbetingelser og hva som truer dem.

Innledning

Vår kollektive dårskap åpner slik: «Den offentlige samtalen er selve den energiskapende livsprosessen i et demokratisk samfunn [...]. Uten debattformer som avslører og avliver falske argumenter, og skjerper og synliggjør de gode, degenererer demokratiet til tomme ritualer.» Fokuset er på prosesser og maktforhold som fører til at det offentlige ordskiftet brakklegges, perverteres og svikter i å speile ulike gruppers og fellesskapets interesser.²

Ved bruk av gjenkjennelige debatter fra 1970-tallet til millenniumskiftet henvender Ottar Brox seg til et bredt publikum. Et popularise-

¹ Jürgen Habermas døde 14.03.2026, 96 år gammel, og rett etter at vi hadde skrevet dette kapittelet.

² Brox 2003: 5.

rende format forklarer mangelen på både referanser, litteraturliste og en teoretisk tilnærming til offentligheten. Jürgen Habermas nevnes kun flyktig, men det er slående likheter mellom Brox' og Habermas' analyser. Vi ønsker å utdype og løfte Brox' analyse av norske forhold med referanse til Habermas, vår tids mest innflytelsesrike teoretiker på området offentlighet og demokrati. Vi bygger på hans og Frankfurterskolens kritiske teori om ensidige moderniseringsprosesser som truer en offentlighet forankret i det intersubjektive, kommuniserende mennesket.

Marxisme og/eller samfunnsbilder?

Brox posisjonerer seg tidlig i boken mot en snever historisk-materialistisk marxistisk analyse der menneskets klasseposisjon er bestemmende for dets interesser og synspunkter.³ Han bruker mye plass på betydningen av meningsdannelse og på å forklare betydningen av «samfunnsbilder», «representasjoner», «kart» og «modeller» av den sosiale virkeligheten. Det er ikke bare klasseposisjonen vår som virker inn på hvordan vi orienterer oss i verden, samhandler med andre, deltar i samfunnslivet og velger politisk.⁴

Klasseperspektivet er likevel en rød tråd gjennom boken, også når Brox bruker seg selv som eksempel. I løpet av én dag i 1947, i møte med en ung mann som forteller om oppveksten under fattige kår i Gratangen i Sør-Troms, får han et nytt verdensbilde og politisk syn. Fra å sympatisere med det gamle Venstre, slik foreldrene gjorde, blir han sosialdemokrat.⁵ Slik viser Brox at samfunnsbilder ikke er et avtrykk av klassebakgrunn alene. De skiftes ut, forsterkes, modifiseres eller vedlikeholdes gjennom samhandling, på møteplasser og på andre måter der vi eksponeres for andres meninger.⁶

I det Brox kaller vårt opinionsstyrte demokrati, tillegger han samfunnsbilder og kunnskap også et stort maktpotensial. I personlige relasjoner og på arenaer hvor samfunnsbilder og kunnskap produseres og formidles, ska-

³ Brox legger større vekt på betydningen av «overbygning» – ideologier og ideer – enn på betydningen av «basis» – systemet av produksjonsforhold og produksjonsrelasjoner, der sistnevnte er drivkraften i historien (ifølge den historisk-materialistiske marxistiske analysen). Posisjonen samsvarer slik med Frankfurterskolens og Habermas' posisjon.

⁴ Brox 2003: 16.

⁵ Brox 2003: 15.

⁶ Brox 2003: 18.

pes en felles forståelse og felles kunnskap som danner grunnlaget for politiske beslutninger.⁷ Disse kan være uttrykk for en ensidig, mangelfull eller amputert kunnskap som dominerer ved å tjene bestemte interesser. Den dominerende kunnskapen kan også være en tilslørt maktfaktor i egenskap av å bli tatt for gitt under en tilsynelatende mangel på alternativer.⁸

Derfor er en velfungerende offentlighet der påstander og argumenter gjennomlyses, og motvirker at sterke maktinteresser får dominere, et vilkår for et velfungerende demokrati. Dersom offentligheten forfaller, får vi et svekket demokrati. Det kan bane vei for andre styreformer som diktatur eller oligarki.

Saklighetsidealet og herredømmefri kommunikasjon

Den altoverskyggende erfaringen med nazismen er bakgrunnen for erkjennelsen av hvor avgjørende offentligheten er for demokratiet. Offentlighetens idealer omfatter mer enn ytringsfrihet. De bygger på saklighet og på at ulike synspunkter og interesser kan få utspille seg i en herredømmefri kommunikasjon.

Hitler ble valgt til rikskansler gjennom frie, demokratiske valg i 1933. En tysk rettstat og demokratiske institusjoner under Weimarrepublikken viste seg å være utilstrekkelige i å hindre utviklingen til et nazidiktatur. Disse erfaringene førte til en mobilisering, særlig hos tyskspråklige intellektuelle og akademikere. I Norge ble saklighetslæren til filosofen Arne Næss pensum til examen philosophicum som del av et filosofisk program rettet mot å forberede norske studenter på rollen som demokratiske borgere.⁹ Saklighetskravene skjerpet evnen til logisk tenkning, klar kommunikasjon og saklig argumentasjon. Brox refererer til saklighetslæren som et grunnlag for hans forståelse av offentligheten.

Den unge Næss var inspirert av Wienerkretsen, en gruppe vitenskapsmenn og filosofer som forsvarte empirisk basert kunnskap og rasjonalitet mot metafysiske spekulasjoner om tysk kulturs overlegenhet i mellomkrigstidens Wien. I Tyskland gikk den marxistisk orienterte Frankfurterskolen fra et klassisk marxistisk fokus på «basis» – produksjonsforhold og produk-

⁷ Brox 2003: 24–26.

⁸ Brox 2003: 31.

⁹ For en presentasjon av dette programmet, se historiker Fredrik W. Thues avhandling *Empirisme og demokrati* fra 1992, senere utgitt på Universitetsforlaget i Det blå bibliotek (Thue 1997).

tivkrefter – til «overbygning», bevissthet og mennesket som konsument. Deres kritikk av kapitalismens kulturindustri og hvordan nye massemedier som radio og kino effektivt kunne manipulere massene, underbygge kritikken av nazistisk propaganda.¹⁰ I Habermas' klassiske verk *Borgerlig offentlighet*¹¹ skildres offentlighetens forfall som overgangen fra «et resonnerende til et konsumerende publikum» i Frankfurterskolens ånd.

Modellen for Habermas' offentlighet er herredømmefri kommunikasjon, en form for diskusjon, utveksling av meninger og resonnement han sporet tilbake til kaffehusene, salongene og andre møteplasser for borgerskapet i det attende århundre.¹² Her ble meninger og synspunkter utvekslet, ikke under forutsetning av likhet i status, men ved at det ble sett bort fra all status. Slik kunne argumentets autoritet vinne over det sosiale hierarkiets autoritet.¹³ Diskusjonene satte spørsmålstegn ved områder som hittil ikke hadde blitt forstått som problematiske, og ved en allment godtatt fellesforståelse. Oppfatninger om religion, filosofi, kunst og litteratur ble gjenstand for publikums kritiske meningsutveksling og var ikke forbeholdt øvrighetens tolkningsmonopol. I Tyskland ble særlig kunstkritikk en modell for en interessefri, kommunikativ fornuft forankret i et intersubjektivt menneskesyn.¹⁴ Humboldt-universitetets opprettelse i 1810 bygde på en slik «interessefri» søken etter sannhet og kunnskap for deres egen del, ikke ut ifra nytte, som ble institusjonalisert i undervisning og forskning.¹⁵ Universitetets idealer for akademisk dispudd og disputas – basert på kritikk og motstridende argumenter som spisser og klargjør – er gjenkjennelig i den enighetssøkende offentligheten der det bedre argumentets «tvangsløse

¹⁰ Adorno og Horkheimer 1991 [1969].

¹¹ Den første utgaven utgitt på et annet språk enn tysk var den norske i 1971.

¹² Den politiske offentligheten blir her arnestedet for en herredømmefri kommunikasjon «fordi privatfolks offentlige resonnement overbevisende påstår å ha karakteren av tvangsfri (gewaltlos) oppdagelse av det som samtidig er riktig og rett [...]». Debatten skal overføre 'voluntas' i en 'ratio', som framstiller seg i de private argumenters offentlige konkurranse som konsensus over det som er praktisk nødvendig i den allmenne interesse». Habermas 1971 [1962]: 25. Offentligheten danner en tredje sfære ved siden av staten og økonomien, samtidig som den retter seg mot den offentlige makten.

¹³ Habermas 1971 [1962]: 33.

¹⁴ Se Habermas 1985: 59–62 om betydningen av Schillers estetiske teori for den marxistiske tradisjonen. Habermas står i. Kunstens betydning gjenspeiler Tysklands sosiale utvikling der et dannelsesborgerskap, og ikke et handelsborgerskap, dominerte den borgerlige offentlighetens gyldne år fra slutten av 1700-tallet og inn på 1800-tallet. I fravær av demokrati og parlamentarisme var det i kritiske diskusjoner om kunst – kunst som også kritisk tematiserte livsforhold slik Schillers litteratur og teateroppsetninger gjorde – at offentlighetens resonnerende publikum utfoldet seg. Hannah Arendt utpeker Kants tredje kritikk om estetisk erkjennelse som Kants egentlige politiske teori og modell for offentligheten.

¹⁵ Nipperdey 1983: 58–59, 470–472.

tvang» vinner frem. Offentligheten er ikke bare enighetssøkende, men skal også gi uttrykk for antagonistiske¹⁶ synspunkter og interesser.

Brox bruker det akademiske seminaret, og et spesifikt objektivitetsbegrep hentet fra Næss' saklighetslære, som modell for offentligheten. «En fremstilling er objektiv når den er så fullstendig at ingen forandrer oppfatning etter at noen har supplert den med et nytt argument.»¹⁷ Det innebærer en åpenhet i form av «'høring' eller en 'brainstorm', fritatt for stramme tidsrammer [...]. Alle legitime interesser og oppfatninger skal ha en rimelig sjanse til å komme fram, slik at både den interesserte allmennheten, forvaltningen og politikerne skal ha et best mulig grunnlag [...] for sine meninger».¹⁸

George Herbert Mead (1863-1931) var en amerikansk sosialpsykolog og atferdsforsker som studerte det kommuniserende og samhandlende mennesket. For Mead utgjorde evnen til å ta overta den andres perspektiv – «taking the attitude of the other» – kjernen i utviklingen av menneskelig språk og kommunikasjon.¹⁹ Vi eksponeres for andre perspektiver og nyanserer eller skifter dem ut, som når «mennesker møtes, for eksempel på en arbeidsplass [...] eksponeres de for motpartens argumenter, og får gode muligheter til å justere sine oppfatninger [...]. Etter arbeidstid går de kanskje på sine respektive partimøter, og dit bringer de med seg de argumentene de har vært eksponert for på jobben» slik at deres «partikamerater kan bli oppmerksomme på motforestillinger».²⁰

I sin senere teori om deliberativt demokrati bygger Habermas på Mead og moderne språkfilosofi når han innfører begrepet *kommunikativ rasjonalitet* for å forklare hvordan aktører endrer mening og kollektiv handling blir mulig. Aktører er rasjonelle når de relaterer seg til andre i ordskiftet

¹⁶ Habermas henter innsikten om det antagonistiske momentet ved offentligheten fra Hannah Arendts klassiker *Vita activa*. Etymologien til ordet «antagonisme» kommer fra det gammelgreske *anti*, som betyr «mot», og *agon*, som betyr «strid eller konkurranse». Antagonisme ble brukt i relasjon til krig eller sport. Semantisk omfatter antagonisme strid mellom fiender, altså mer enn sterke motsetninger. Begreps semantikk er senere blitt utvidet til å omfatte andre menneskelige aktiviteter. Arendt rekonstruerer betingelsene for offentligheten på bakgrunn av den greske polis' skarpe verbale dueller som utfoldet seg med de frie borgerne som publikum. Habermas har videreutviklet det antagonistiske momentet i sin diskursteorier, noe som oversees av kritikere som kun fokuserer på hans begrep om konsensus (enighet).

¹⁷ Brox 2003: 123.

¹⁸ Brox 2003: 123.

¹⁹ Mead 1967 [1934], se særlig Part III: The Self. Mead var sentral i norsk sosialantropologi og miljøet rundt Barth som Brox var forankret i.

²⁰ Brox 2003: 19.

ved å gi og forsvare grunner for å oppnå en innbyrdes forståelse av handlingssituasjonen (*Verständigung*).²¹

Noen rammebetingelser for offentligheten

Habermas opererer med flere økonomiske, kulturelle og sosiale rammebetingelser for offentligheten.²² Offentligheten er rommet for deliberasjon – meningsutveksling og diskusjon i samsvar med idealene skildret ovenfor. Utskillelsen av offentligheten mellom borgernes privatsfære på den ene siden og staten og markedet på den andre skal gjenspeiles i borgernes bevissthet og politiske kultur. Den forutsetter respekt for grunnloven og gjensidig respekt for hverandre som statsborgere og politiske motstandere. Det innebærer at motstandere ikke betraktes som fiender. Kulturen bygger også på en politisk sosialisering, inkludert historiske minner, for eksempel erfaringer med nazisme som påminnelse om hvor galt det kan gå dersom den politiske kulturen forvitrer.

Det forventes også at deliberasjon og politiske beslutninger skal foregå i spenningsfeltet mellom egeninteresse og fellesskapsorientering.²³ Ikke alt privat har offentlig interesse. Borgere skal heller ikke bare handle ut fra kortsiktig egeninteresse, men også ut fra solidaritet med medborgere og fellesskapets beste – jamfør den unge Brox som skifter politisk standpunkt. Det forutsettes også en viss sosial likhet, velferdsordninger og utsikter for å korrigere sosiale ulikheter. Dét er en motivasjon for bruken av statsborgerlige rettigheter. Habermas advarer mot en ond sirkel av resignasjon og manglende valgdeltakelse blant lavere klasser som radikaliseres dersom det ikke skjer.²⁴

Demokrati og offentlighet handler også om opplysning. Meningsutvekslingen har en lærings- og kunnskapsmessig funksjon. Da stemmeretten ble innført, var den forbeholdt selveiende menn med utdanning, disse alene ble regnet som rasjonelle.²⁵ I dag forventes lik mulighet til å

²¹ Habermas 1981: bd. I, kap. 1. I kommunikativ handling orienterer aktører seg etter *gyldighetskrav* i forhold til hva som er sant, normativt riktig og oppriktig (ment). I ulike situasjoner vil de ulike gyldighetskrav aktualiseres. Rasjonell kommunikasjon hviler på at aktøren kan gi grunner for det gyldighetskravet som deres ytring eller handling reiser – grunner som i neste omgang kan kritiseres og revideres i åpen debatt.

²² Habermas 2023: 26–27.

²³ Habermas 2023: 49–50.

²⁴ Habermas 2023: 28.

²⁵ Habermas 1971 [1962]: XIII.

kunne delta i meningsdannelsen som skal danne grunnlag for at de politiske beslutningene skal være fornuftige og rasjonelle. Offentligheten er «rommet» hvor vi ideelt sett overbeviser hverandre gjennom kraften i det bedre argumentet, en mulighet lenge begrenset av stemmerettsordninger. Historien har vist at sosiale bevegelser kan endre rammene for vår kunnskap og for tildelingen av politiske rettigheter, slik arbeider-, kvinne- og borgerrettighetsbevegelsene, arenaer for genuin politisk menings- og viljedannelse, utvidet vår forståelse og fjernet barrierer knyttet til klasse, kjønn og rase. Samtidig peker Habermas og Brox på en ny form for marginalisering i demokratisk menings- og viljedannelse knyttet til modernisering og makten til visse typer kunnskap og rasjonalitet.

Modernisering og teknokratiets ensidige rasjonalitet

Modernisering, forstått som rasjonalisering, differensiering og individualisering, er en forutsetning for vestlig opplysning og demokrati, men utgjør også en latent trussel mot disse.²⁶ Habermas påpeker at i komplekse moderne samfunn har de to systemene byråkrati og marked en tendens til å kolonisere stadig flere livsområder med sin ensidige instrumentelle rasjonalitet.²⁷ Systemene samordner handlinger gjennom administrativ makt og penger med mål om effektiv styring og lønnsomhet. Ekspertkulturer knyttet til disse systemene tenderer mot å kapsle seg inn overfor både hverandre og hverdagslivets erfaringer. Én type kunnskap, den teknisk-vitenskapelige, som inngår i styrings- og markedslogikken, dominerer og fortrenger andre *rasjonaliteter* knyttet til hverdagens erfaringer og kunnskaper i *livsverden*.

Livsverden er en ressurs og situert fortolkningshorisont av kunnskaper, tradisjoner og normer.²⁸ Den muliggjør samhandling og problemløsning gjennom kommunikativ rasjonalitet, der en *innbyrdes forståelse* oppnås gjennom aktørenes gjensidige begrunnelser.²⁹ Hos Brox er det særlig fiskar-

²⁶ Habermas 1981; se også Habermas 1980, der Habermas fremsetter tesen om moderniteten som et ufullendt prosjekt.

²⁷ Habermas 1980; se også Habermas 1981: bd. I, Habermas rekonstruerer modernitetens ensidigheter i lys av Max Webers teori om samfunnsmessig rasjonalisering.

²⁸ Stokke 2008: 33–34, Habermas 1981, II: 183 ff.

²⁹ Habermas opererer her med en differensiering i livsverden som muliggjør kommunikativ rasjonalitet gjeldende for tre dimensjoner: *objektive* saksforhold, *sosiale* normer og *personlige* opplevelser.

bondens rasjonalitet i form av historisk ervervede kunnskaper og økonomiske disposisjoner som står på spill.

Den teknisk-vitenskapelige kunnskapen knyttet til byråkrati og marked som blir dominerende og fortrenger fiskarbondens rasjonalitet, kalles i Habermas' terminologi for «teknikk».³⁰ Det samsvarer i stor grad med det Brox kalte «teknokratiet». Teknokratiet, hvis rasjonalitet dominerer stadig flere områder av folks liv og hverdag, truer slik med å undergrave opinionsdannelsen i offentligheten, og dermed demokratiet.

Den norske modellen og fiskarbondens rasjonalitet

Brox' analyse er et forsvar for den norske modellen for demokrati, kjennetegnet av en høy grad av likhet,³¹ og for rasjonaliteten til fiskarbonden i små kystsamfunn. I denne modellen figurerer bygdefolk i periferien³² som offentlighets- og demokratiseringsagenter – i kontrast til Habermas, som vektla byborgerne. Fiskernes grasrotmobilisering førte til innføringen av råfiskloven og dannelsen av Råfisklaget i 1938, et kompleks av ordninger som var utviklet i allianse med flere Arbeiderparti-regjeringer, og som gav norske småskalafiskere en unik makt og innflytelse.³³

Fiskarbonden er multietnisk: Hen kan være norsk, samisk eller kvensk og representerte en økologisk tilpasset levemåte i et kystlandskap med fjorder og strandflater.³⁴ Kystbefolkningen utviklet et skånsomt småskalafiske også gjennom sesongbaserte fangsttinsatser. Lofotfisket og finnmarksfisket, som kunne kreve mange måneders fravær, ble kombinert med hjemmefiske, småskalajordbruk og husdyrhold samt andre inntektskilder som var avgjørende for husholdets levekår. Dette gav både fleksibilitet og flere bein å stå på. Yrkeskombinasjoner og deltidsarbeid var rasjonelt for fiskarbondeshusholdet. Det gav den selveiende fiskarbonden med eget far-

³⁰ Habermas 1969: 62.

³¹ Piketty 2016. Hovedargumentet er at store ulikheter gir dårlige betingelser for demokrati, Norge rangerer høyt på demokratiindeksen blant annet ut ifra relativt lav ulikhet.

³² Gundersen 2022. Haugianere spredt over store deler av Norge tildeles en avgjørende rolle i historien om norsk offentlighet. De var også viktige for nasjonens *levende bønder*.

³³ Jentoft og Finstad 2018.

³⁴ «Fjord» og «strandflate» er landskaper som er særegne for Norge og områder på den nordlige og sørlige halvkule som var utsatt for flere og lange istider og ismelting. Det er norske geologiske betegnelser som har blitt internasjonale. De spesielle kulturelle og bærekraftige tilpasninger til fjordlandskap og strandflate fra de norske fiskarbønders side er en utslagsgivende grunn til at både vestnorske fjordlandskap i Geiranger og Nærøfjorden og Vegaøyene med sin strandflate står på UNESCOs verdensarvliste. Se <https://www.norgesverdensarv.no>.

tøy og produksjonsmidler en viss grad av selvforsynhet og autonomi.³⁵ Brox fremhevet fiskarbondens rasjonalitet – historisk ervervede kunnskaper og økonomiske disposisjoner – som ryggraden i mange kystsamfunn, mye samsvarende med det Habermas kaller livsverdenens situerte fortolkningshorisont og ressurser for samordning av handling. Fiskarbondens kunnskap og disposisjoner banet vei for råfiskloven og Råfisklagets fellesskapsordninger. Denne rasjonaliteten ble marginalisert når høsting av havressurser etter hvert ble styrt av mer ensidige teknokratiske mål om effektivitet og lønnsomhet.

Svikten i fiskeri- og havbrukspolitikk

Brox viet mye plass til analysen av hvordan offentlige utredninger og den offentlige debatten – grunnlaget for politiske vedtak – sviktet når det gjaldt konsesjonspolitikken for fiskeri og havbruk. Kritikken hans av hvordan fiskarbonden og kystsamfunn ble rammet, må sees i lys av Nord-Norge-planen, vedtatt i 1952. I kapittel 2 skisserer Aarsæther kritikken Brox gir av planen for modernisering av landsdelen som ble regnet for Norges mest uproduktive. Større driftsenheter i primærnæringene og industrireisning skulle skape økonomisk vekst og velferd og erstatte de mange små brukene, små fartøylene og kombinasjonsyrkene. De ble sett på som ulønnsomme, ikke økonomisk rasjonelle, avleggs og umoderne. De statlige planleggerne baserte seg på et tallmateriale og en oppdeling av landsdelen i jordbruk, fiske og industrisektorer uten å ta hensyn til kontekst. Grunnlaget for, og rasjonaliteten bak, lokalsamfunns og fiskarbondens mangesidige og fleksible arbeidsallokering i husholdsenheter manglet helt.

Til tross for Nord-Norge-planen beholdt kystfiskerne sin innflytelse i fiskeripolitikken, også i kraft av sin størrelse og sitt antall valgstemmer, frem til 1970-tallet.³⁶ Da kvotesystemet ble innført med det formål å redde fiskebestandene, endret situasjonen seg. Mange småskalafiskere i kystflåten, særlig i Nord-Norge, mistet muligheten til å livnære seg av fiske. Dette gjaldt særlig deltidsfiskerne med kombinasjonsyrker.

Brox vektla rollen til økonomisk ekspertise, blant annet ved Norges Handelshøyskole (NHH), som brukte enkle spillteoretiske modeller til å

³⁵ Blindheim 2024: 336. Blindheim viser her også til Pedersen og Aarsæther 2023: 169.

³⁶ Brox 2003: 36.

utvikle mer effektive og lønnsomme fiskerier. Hersoug skisserer hvordan fiskeriforskere ved forskningsinstituttene NORUT i Tromsø og Samfunns- og næringslivsforskning (SNF) ved NHH «fikk det vanskelige oppdraget å forberede den langsiktige allokeringsnøkkelen til kvoter». De landet på kriteriet fangsthistorikk, uten at alternativer ble vurdert.³⁷ Resultatet av kriterievalget var at eiere av kapitalintensive fartøy, som hadde gjort sitt for å øke fangsten før kvotene ble innført, og som bidro til overfisket, tjente mest på kvotesystemet. De som fisket mindre enn kvoten, risikerte å miste den.

En grunn til at den offentlige debatten om kvoter var svak, var dessuten at det tekniske kvotesystemet, og ekspertspørket knyttet til det, gjorde det vanskelig for både politikere og folk flest å sette seg inn i saksfeltet.³⁸ Småskalafiskere og små kystsamfunn ble taperne. Tunge kapitalinteresser kom til å dominere fiskeriene.³⁹

Når kvoteordningen mellom hav- og kystflåten, kalt trålstigen, først var innført, var den vanskelig å reversere. Insentiver hadde i økende grad favorisert effektive, moderne, lønnsomme og kapitalkrevende trålere. Trålerinteressene hadde fått økt representasjon og makt i fiskeriorganisasjonene som de utnyttet til å motsette seg en ny kvoteordning ut ifra deres store investeringer og behovet for forutsigbarhet i fiskeriene. De truet også med rettssaker.⁴⁰ I en leder i Fiskeribladet i 2019 kritiseres trålerredernes argumentasjon:

Dersom trålstigen begrunnes med forutsigbarhet, bør man ha en mening om hvem det gjelder for: de som har investert i trålkonsesjoner, som må sikres avkastning på investert kapital, eller de som har valgt å leve sine liv på kysten, som skal sikres arbeid og inntekt. Store mengder råstoff levert fra trålerne produseres i utlandet og gir derfor liten sysselsettingseffekt her hjemme. Det bør ikke være den norske næringskomité sin oppgave å sikre arbeidsplassene i Kina med norsk fisk. Dersom man reduserer avsetningen til trålerne til det nivå som er lik det de faktisk leverer til landbasert produksjon i Norge, og gir kystflåten en større andel av den norske totalkvoten på torsk, så vil det styrke kysten vesentlig.⁴¹

³⁷ I Hersoug 2005: 254–256 beskrives alternative kvotekriterier som aldri ble diskutert av forskerne: å gi dem til båtmannskapet, regioner eller kommuner, eller tildele kvoter gratis og tidsbegrenset.

³⁸ Hersoug 2005: 252–254. Kvotesystemet bygget på det internasjonale teknokratiske, moderne administrasjonsregimet kalt «TAC-VPA-maskinen». Total Allowable Catch (TAC) og Virtual Population Analysis (VPA) er modeller for ressursforvaltning.

³⁹ Brox 2003: 50, Nilsen 2025: 20.

⁴⁰ Hersoug 2005: 172.

⁴¹ Fiskeribladet 2019.

Innføringen av kvotesystemet demonstrerer Habermas' teori om hvordan systemer – marked og administrativt byråkrati – med ensidige krav til rasjonalitet, effektivitet og lønnsomhet fikk en selvforsterkende virkning som gjorde seg gjeldende gjennom insentiver og fordeler til store profittorienterte enheter som fikk enda mer makt og gjennomslag. Det skjedde på bekostning av småskalafiskernes rasjonalitet og interesser. Makt over produksjonen av kunnskap gav kontroll over ressurser og kapital.

I havbruket skjedde lignende selvforsterkende prosesser knyttet til at en ensidig rasjonalitet ble rådende. Oppdrettskonsesjoner ble konsentrert hos kapitalsterke aktører som hadde ekspandert og investert mest og fått myndighetenes godkjenning av oppkjøp av små aktører. Havbrukskonsesjoner ble først tildelt ut ifra en annen logikk enn fiskekvotene: ikke for å verne fiskebestanden, men nettopp for å sikre en tilleggsnæring i norske utkantbygder.⁴² Staten regulerte havbruksnæringen for å kunne satse på mange små i stedet for store enheter i kystsamfunn som opplevde nedgang i det tradisjonelle fisket.⁴³ På 1970-tallet ble havbrukskonsesjoner utdelt gratis til mange aktører. På 1980-tallet gikk Norske fiskeoppdretteres forening inn for å stenge tilgangen til nye oppdrettere, og lovverket ble endret. Havbruk ble omdefinert til industri. Restriksjonene som heftet ved jordbruk og fiske, ble fjernet.⁴⁴ I 1991 ble konsesjonene liberalisert av den konservative regjeringen i overenskomst med LO. Opprinnelige vilkår om lokalt aktivt eierskap i havbruk og satsing på små aktører ble forlatt. Eierskap skulle bare være lokalt «så lenge det var mulig», og det ble åpnet for oppkjøp fra multinasjonale konserner.⁴⁵

Kapitalsterke aktører i Norske fiskeoppdretteres forening konsoliderte makten gjennom det Brox kaller «den store fortellingen» i en tredelt argumentasjon: 1. Merder måtte begrenses av økologiske hensyn. 2. Produksjon måtte begrenses av hensyn til avsetningsmuligheter. 3. Havbruk måtte driftes profesjonelt i industriell skala for å sikre lønnsomhet og arbeidsplasser, det var ikke plass til amatører.⁴⁶ Brox dementerer alle argumentene, særlig det siste. Småskala havbruk hadde ikke dårlig lønnsomhet eller manglende profesjonalitet. Pionerene i næringen var de stadig mer profesjonaliserte «amatører», fiskere, fiskekjøpere, lærere og småbrukere med

⁴² Brox 2003: 154.

⁴³ Hersoug 2005: 219–221 beskriver hvordan statlig reguleringer og konsesjoner også var knyttet til EU.

⁴⁴ Hersoug 2005: 222–225.

⁴⁵ Hersoug 2005: 226.

⁴⁶ Brox: 2003: 157, se også Hersoug 2005: 222–223.

deltidsjobber. De akkumulerte kapital som finansierte *ekspansjon*, som i neste omgang bidro til å utvikle profesjonaliteten. De kunne gitt flere arbeidsplasser og mer levedyktige lokalsamfunn.⁴⁷

Ifølge Brox slo «fortellingen» om at havbruk ikke var liv laga som attåt-næring for yrkeskombinerende småbrukere,⁴⁸ gjennom i politiske fora, sentraladministrasjonen, medier, mange forskningsmiljøer og i fagbevegelsen. Kunnskap som advarte mot at kapitalsterke og internasjonale konsern ville fortrenge små entreprenører langs kysten, ble ignorert.⁴⁹

Den massive enigheten Brox skildrer mellom partene – konsesjonseiere, arbeidstakerorganisasjonene, myndighetene og økonomer – gjenspeiles i en bok om laksenæringen, *Den nye fisken*, utgitt i 2021. Da forfatterne i 2017 publiserte en kritisk artikkelserie om forskernes kår i lakselandet Norge i Morgenbladet, kom det et massivt angrep fra det de oppdaget var *lakseoffentligheten*, en lukket krets av personer, fagblader og bransjemedier som dyrker sine egne synspunkter. De oppdaget at lakseoffentligheten var en del av *sjømatkomplekset*: «Interesseorganisasjoner og større bedrifter er etter hvert blitt tett sammenvevd med offentlige forvaltningsorganer.»⁵⁰ Forfatterne viser til Habermas' ideal om en kritisk offentlighet, der det bedre argumentet vinner frem, som et ideal under press i spørsmål om havbruk i norsk offentlighet. De opplevde lakseoffentligheten i tråd med det Sunstein beskriver som lukkede grupper der det skjer en *gruppepolarisering*: «Motargumenter slipper ikke til, og [...] alle som er i gruppen, ønsker å bli likt og skriver det de tror de andre vil høre [...]»⁵¹

Uforutsette konsekvenser av ensidig rasjonalitet

Kvote- og konsesjonsordningene er hva Brox kalte et lærestykke i uforutsette konsekvenser av politikkutforming. Det skjedde en marginalisering av fiskarbonden og hans situerte kunnskap og rasjonalitet som dannet ryggraden i mange kystsamfunn. Deres rett til å høste havressurser ble

⁴⁷ Brox 2003: 156.

⁴⁸ Brox 2003: 157–160. Ifølge Hersoug kunne konsesjoner i havbruk også utover på 1980-tallet bli gitt ut fra alternative kriterier som gjorde det mulig med en annen politisk styring basert på: 1. hvem som fikk konsesjoner, 2. størrelsen til konsesjoner og 3. lokalisering av havbruk. Det ble imidlertid ikke gjort i tilstrekkelig grad.

⁴⁹ Brox: Referansen til arbeidsundersøkelsen av Øystein Spjelkavik mangler tittel og årstall. Det nevnes i «noter», bakerst i boken, at undersøkelsen er tilgjengelig hos Arbeidsforskningsinstituttet.

⁵⁰ Sætre og Østli 2021: 318.

⁵¹ Sætre og Østli 2021: 328.

til et knapt gode. Fiskekvoter og havbrukskonsesjoner ble «verdipapirer til raskt økende priser» forbeholdt mangemillionærer.⁵² Oppdrettsfisk har for lengst passert villfiskeeksporten og er i dag Norges nest største eksportprodukt.⁵³ Det skjedde på bekostning av forurensning, fiskebestander og kyst- og fjordfiskere som mistet fangstområder rundt merder. I Habermas' terminologi kan utviklingen i kvote- og konsesjonsordningene forstås som uttrykk for at selektiv kunnskap og særinteresser i tråd med markedets og byråkratiets ensidige rasjonalitet ble dominerende. Målsettinger knyttet til effektivitet, lønnsomhet og profitt koloniserte livsverdenen og fikk en selvforsterkende virkning når den først var satt i sving. Bordet fanget når fiskekvoter og havbrukskonsesjoner ble tildelt aktører som investerte og ekspanderte ut fra insentiver om mer effektivitet og lønnsomhet. Resultatet var at store og multinasjonale næringsaktører høstet gevinsten, og at lokalsamfunn ble fremmedgjorte med færre arbeidsmuligheter og mindre økonomisk utbytte. Ut ifra den rådende ekspertisen og en fremvoksende forståelse ble fiskarbonden og mer bærekraftige driftsformer oppfattet som ineffektive, ulønnsomme og avleggs.

En forutsetning for at markedets og byråkratiets styringslogikker knyttet til effektivitet og lønnsomhet skal kunne temmes, er at de blir gjenstand for en kritisk meningsutveksling i offentligheten.⁵⁴ Dersom «seminarmodellen» for offentligheten hadde blitt fulgt, hadde fellesinteresser, og interessene til bærekraftige småskalavirksomheter især, blitt bedre ivaretatt i kunnskapsproduksjonen og offentlige utredninger. På den måten kunne negative, utilsiktede konsekvenser blitt kartlagt og debattert før politikkutforming.⁵⁵ Brox håpte at samfunnsforskning kunne bidra til en hemningsløs og uavhengig «ettersporing» av de utilsiktede konsekvensene noen tjener mer på enn andre. I stedet ble det en «amputert samtale [...] om den økonomien [...] som vi alle skal leve av.»⁵⁶

⁵² Brox 2003: 156.

⁵³ Havbruk utgjør 73 prosent av den totale sjømateksporten målt i verdi, mens fiskeri utgjør 27 prosent. I 2025 eksporterte Norge 1,5 millioner tonn sjømat fra havbruk. Verdien var 133,4 milliarder kroner, se Norges sjømatråd <https://www.seafood.no/aktuelt/nyheter/prisvekst-pa-villfisk-og-okt-laksevolum-ga-verdirekord-for-sjomeateksporten-i-2025/>. Lastet ned 22.02.2026.

⁵⁴ Habermas 1969: 83.

⁵⁵ Brox 2003: 43.

⁵⁶ Brox 2003: 165.

Confrontainment: Markedslogikken brer om seg

Brox' analyse av fiskeri- og havbrukspolitikk må sees i relasjon til hans bredere analyse av hvordan markedsliberalismen fikk stadig større spillerom i politikk og i medieoffentligheten, eksemplifisert gjennom Gro-og-Kåre-debattene på 1980-tallet.

Partilederdebattene mellom Gro Harlem Brundtland i Arbeiderpartiet og Kåre Willoch i Høyre representerte et skifte i mediene som Brox kalte *confrontainment*. I de polariserende, konfronterende debattene mellom «to rivaliserende kamphaner» kom person og underholdning i fokus på bekostning av politiske saksforhold og folkeopplysning.

Ifølge Brox bidro Gro-og-Kåre-debattene til å bane vei for en markedsliberalistisk politikk og tenkning. Debattene tåkela at de to største norske politiske partiene var blitt mer like, og viktige og steile interessekonflikter knyttet til EU og distriktpolitikk ble ikke debattert. Her var Arbeiderpartiet og Høyre enige. De hadde en fellesinteresse i å få publikum til å tro at valget kun sto mellom dem som alternativer, trass i deres enighet om det viktigste: «Økonomisk vekst var samfunnets [...] hovedmål, overordnet alt annet [...]». ⁵⁷ Om den offentlige debatten om innføring av kvoter og konsesjoner i fiskeriene var spak, viste mobiliseringen mot EF/EU-medlemskap i 1972 og i 1994 noe annet. Arbeiderpartiets og Høyres standpunkt for EU-medlemskap møtte særlig kraftig motstand fra fiskerifylker og i Distrikts-Norge.

Brox kunne imidlertid utdypet internasjonale forholds betydning, og særlig rollen til EU, for markedslogikkens gjennomslag. Ifølge Gunnar Grytås, forsker, journalist og forfatter av en rekke bøker og norsk kystkultur og fiskeripolitikk, tok Brundtland EFs utvikling mot et indre marked mer på alvor enn noen annen statsminister. Det var hun som forberedte Norges EØS-søknad i 1989. I likhet med EF-formannen og sosialdemokraten Jacques Delors møtte hun høyrekreftene ikke med planøkonomi, men med mer frihandel. ⁵⁸ Brox støttet seg likevel på den britiske journalisten Graeme Atkinson i at Gro-og-Kåre-debattene var en europeisk trend: De store partiene og koalisjonene i Europa prøvde å redusere politikk til fjernsynsunderholdning, i en polariserende duell og posisjonering som ikke spilte reelle interessekonflikter. ⁵⁹

⁵⁷ Brox 2003: 77.

⁵⁸ Grytås 2013: 199–200.

⁵⁹ Brox 2003: 81.

Østblokkens kollaps i 1989 var også et viktig tidsskille for nyliberalisme og statlige dereguleringer. Den politiske dagsordenen ble preget av utfordringer forbundet med globalisering og konkurransedyktighet på et utvidet internasjonalt marked med billig arbeidskraft. Denne forståelsen var bakgrunnen for en ytterligere markedsliberalistisk vending i sosialdemokratiske partier, ledet an av Tony Blair i Storbritannia og Gerhard Schröder i Tyskland. Deres prioritering av næringslivets konkurransedyktighet og innovasjon var en begrunnelse for velferdsrestriksjoner for å tvinge arbeidsløse ut i lavtlønnet arbeid.⁶⁰ Søsterpartienes nyliberalistiske omforming til «The New Left» og «Die neue Mitte» påvirket Arbeiderpartiet. Blair og Schröder intensiverte skiftet fra fokus på sak til person og underholdning i politikken ved bruk av «spinndoktorer», *public relations*-agenter, og bevisst *styling* i media.⁶¹ I valgkampen i 1998 ble Schröder, i likhet med Gro og Kåre, anklaget for å avlede oppmerksomheten fra reelle økonomiske motsetninger og fra alternativene til nyliberalisme. Vi kan si at markedsliberalismen bredde om seg og koloniserte livsverdenen ved både å gi markedskrefter større spillerom og ved å være en modell for sosialt liv. I offentlige politiske debatter antok både media og politikere karakter av varer som skal «selges» til et publikum av velgere.

Mimesis og det konsumerende publikum

Ifølge Brox hadde Gro-og-Kåre-debattene også en egendynamikk. De «stimulerte en markedsliberalistisk bølge i Ap, og til en viss grad i andre partier» og «en viss grad av underforstått *enighet* blant tilhørerne».⁶² Påstanden til Brox om smitteeffekten av den markedsliberalistiske bølgen kan underbygges ved å gå tilbake til Mead, Habermas, Frankfurterskolen og analysen av det *mimetiske* mennesket som gjennom samhandling og sosialisering «tar rollen til den andre». Det ligger en grunnleggende mimetisk disposisjon i vår tilbøyelighet til å etterligne andre. Dette utnyttet av kulturindustriens medier med deres dreining fra et resonnerende til et konsumerende publikum. I film, radio og billedblader blir kultur en vare i reklameformat, tilpasset konsumet til massene i enveiskommunikasjon. Estetiske effekter

⁶⁰ Se Conradt, Kleinfeld og Søre 2005: 39 og 54 om hvordan velferdsstaten skulle fungere som «en trampoline heller enn et sikkerhetsnett».

⁶¹ Conradt, Kleinfeld og Søre 2005: 38.

⁶² Brox 2003: 78.

«trekker publikum – lyttende og seende – inn i sin fortryllelse, men fratar det samtidig 'myndighetens' distanse, dvs. sjansen til å kunne si og motsi.»⁶³ Hos det resonnerende publikum var derimot kultur og kunst gjenstand for en interessefri kommunikasjon, en kritisk diskusjon åpen for alle synspunkter med «myndighetens distanse». I samsvar med Kant var det gjennom individets aktive og offentlige bruk av sin egen fornuft, i samtale med andre, at mennesket – forstått *både som den enkelte og som menneskeheden* – befridde seg fra sin selvforskyldte umyndighet og ble opplyst og myndig.⁶⁴ Kommunikativ rasjonalitet bygger på evnen til å ta inn andres perspektiv, diskutere, resonnere og la seg overbevise av kraften i det bedre argumentet.

En viktig grunn til offentlighetens forfall er at opplysningsverdi erstattes av underholdningsverdi. Spenningseffekter og visuelle virkemidler som bilder, farger og store overskrifter støtter lesingen. Publikum blir passive konsumenter. Brox uttrykte en tilsvarende bekymring over utviklingen hvor samfunnsdebatter ikke lenger har folkeopplysning som primært mål, «men forvaltes av medier som først og fremst konkurrerer på underholdningsmarkedet».⁶⁵ Store norske mediehus var – og er – eid av mangemillionærer hvis mål er å *selge et produkt* under mottoet *confrontainment is the best entertainment*.⁶⁶

Habermas beskriver videre hvordan kommersialiseringen av offentligheten fører til et tilbakefall, en «reføydalisering» der publisitet får en ny betydning.⁶⁷ Publisitet forvandles fra å være en blottstilling av det politiske herredømmet foran et offentlig resonnerende publikum til å bli en slags publikums *frontstage*, en bevisst iscenesetting som kombinerer masseunderholdning med reklame. *Public relations* – PR – blir strategier i reklame-lignende omdømmebygging.⁶⁸

Gro-og-Kåre-debattene kan forstås mimetisk: Når budskap gjentas av ulike parter, uten at det synes å være alternativer, får de en forsterkende virkning fordi mennesker også er flokkdyr som etterligner hverandre.

⁶³ Habermas 1971 [1962]: 158–159.

⁶⁴ Habermas 1971 [1962]: 98. Habermas siterer her Kants berømte skrift *Svar på spørsmålet: Hva er opplysning?* utgitt i 1784.

⁶⁵ Jf. s. 3 ovenfor; se også Brox 2003: 12.

⁶⁶ Brox 2003: 29.

⁶⁷ Habermas 1971 [1962]: 163; for begrepet «reføydalisering», se s. 182: I takt med at den borgerlige offentlighet konstitueres gjennom public relations, antar den ifølge Habermas føydale trekk: «De som frambyr tilbud, utfolder representasjonsutgifter foran et publikum som er beredt til å følge dem. Publisiteten etterligner en aura av personlig prestisje [...]».

⁶⁸ Habermas 1971 [1962]: 184.

Debattene kan forstås i relasjon til utviklingen i offentligheten der dreiningen mot person og *personlighet* er knyttet til politikernes opptreden etter råd fra PR-agenter om omdømmebygging. I tiden som har gått etter Brox' bokutgivelse, har norske politikere gått enda lenger i å spille på person, underholdning og emosjoner. De opptrer i underholdningsprogrammer, inviterer oss inn i privatsfæren og hjemmet, poserer i truckhjelm, hopper i strikk eller leker DJ, slik flere av dem gjorde i sitt frieri til velgere under valgkampen i 2025. Underholdning, latter og ironi, ulike konkurranser og realityserier har i økende grad preget statskanalen NRK. Har Norge blitt det tyskere kaller «Spassgesellschaft», et lettrent «morosamfunn» hvor viktige samfunnsspørsmål går oss hus forbi? Idet det private og personlige blir offentlig, blir også det som var av offentlig fellesinteresse, privatisert. I skyggen av denne forvandlingen er det ifølge Brox ingenting som viser forfallet i norsk politikk bedre enn mangelen på interesse for utviklingen av det nye norske byproletariatet.⁶⁹

Fattigdomsproblematikk og unnfallenhet

Gjennom flere kapitler bygger Brox ut det han kaller sin hovedhypotese: Når en voksende ulikhet og ny voksende underklasse, hovedsakelig bestående av innvandrere, ikke tematiseres ordentlig av de store etablerte partier, gir det grobunn for høyrepopulisme. En viss økonomisk likhet inngår i Habermas' nevnte grunnvilkår for offentligheten. Når partier som en gang representerte lavere klasser, slutter å arbeide for å bedre levekårene deres, oppstår en ond sirkel. Valgdeltakelsen synker, og høyrepopulistiske og høyreradikale bevegelser mobiliserer ikke-velgere mot selve det demokratiske systemet. Disse tendensene ser Habermas i Europa, men enda mer i USA.

Brox påpekte at hverken forskere eller politikere tok opp problemene relatert til en ny fattigdom i Norge. Innvandring var et paradeeksempel på hvordan en symbolsak for partier på både høyre- og venstresiden utspilte seg i polariserende debatter der viktig kunnskap ble liggende brakk: Begge sider spilte fallitt når det gjaldt den voksende klassen av arbeidende fattige, og vegret seg for å fremstille klart og tydelig hvordan fattigdom ble produsert og reproduisert, særlig i innvandtermiljøer. Brox satte dette i sammen-

⁶⁹ Brox 2003: 84.

heng med en voksende aksept i Norge for at «arbeid som nordmenn ikke lenger vil gjøre» måtte utføres av folk fra fattige land. Krav til inntektsnivå, arbeidsmiljø og lignende som nordmenn hadde opparbeidet, ble ikke fulgt opp i deler av arbeidsmarkedet. Lavlønnssyrker, etter hvert dominert av arbeidsinnvandrere, ble ikke oppgradert til «norsk standard», men «sakte[t] akterut i forhold til det store velbergede flertallet, som har *makten*, også over folkemeningen». ⁷⁰ At arbeidsinnvandring var et tiltak som skapte større klasseforskjeller, var kunnskap Brox mente vi nordmenn var ute av stand til å skaffe oss fordi den ikke kunne «diskuteres nøytralt, analytisk og hemningsløst». ⁷¹ Han oppfordret forskere til å ta tak i problemene til folk slik at et viktig potensial til forbedring av samfunnet ikke gikk tapt i møte med «vår allment godtatte og aktivt anvendte felleskunnskap». ⁷²

Sosiale plattformer, Silicon Valley og offentligheten

Habermas peker på den overveiende negative effekten av digitale plattformer som Facebook, WhatsApp, Instagram, YouTube og Google i offentligheten. De nye mediene hadde først et frigjørende demokratisk potensial som endret seg. Deres banebrytende muligheter for gratis, egalitær, grense-sprengende kommunikasjon gjorde at de ble ansett som speilbildet av det ideelle markedet som ikke trengte regulering. Demokratibevegelsene under den arabiske våren i 2011 mobiliserte gjennom digitale plattformer. Slike plattformer spiller også nøkkelroller under voldsutøvelser og i antidemokratiske bevegelser. Et problem er nettopp manglende regulering av innholdet. Omleggingen til profittutnyttelse av personlige data har også ført til en konsentrasjon av penger og makt hos tek-gigantene i Silicon Valley som mangler sidestykke i historien. ⁷³ Profitten deres skapes ved å utnytte personlige data som henger igjen ved bruk av plattformene. Algoritmer muliggjør personlige reklamestrategier som selges til annonsører. Denne oppmerksomhetsøkonomien er rettet mot å få oss til å bruke mest mulig tid på plattformene. De forsterker transformasjonen av offentligheten fra et resonnerende til et konsumerende publikum som Frankfurterskolen

⁷⁰ Brox 2003: 74.

⁷¹ Brox 2003: 73.

⁷² Brox 2003: 26.

⁷³ Habermas 2023: 38–39.

identifiserte på 1930-tallet. Opplysning og saklighet viker for underholdning, emosjonell overbelastning og personifisering.⁷⁴

En av Habermas' hovedbekymringer er hvordan digitale plattformer utøver press på de gamle mediene. Han viser til journalistikkens økende kommersialisering i orienteringen mot, og tilpasningen til, brukere som konsumenter i konkurransen om oppmerksomhet.⁷⁵ Denne tendensen problematiseres også av journalist Svein Tore Bergstuen med referanse til NRK.⁷⁶ Til tross for samfunnsoppdraget som offentlig opplyser legges seertall og antall klikk til grunn for vurderinger av hvilke program det skal satses på. Ifølge vedtektene skal NRK, en statsfinansiert kanal, «bidra til å fremme den offentlige samtalen og medvirke til at hele befolkningen får tilstrekkelig informasjon til å kunne være aktivt med i demokratiske prosesser»⁷⁷ Redaksjonelle avgjørelser skal ikke være styrt av kommersielle hensyn. NRK er etablert for å korrigere markedet. Tendensen i årsrapporter fra 2015 til 2024 viser at logikken knyttet til «kampen om folks tid og oppmerksomhet» får mer tyngde. Oppdraget «har blitt transformert til et styringsspråk der verdi først og fremst forstås gjennom målbar bruk».⁷⁸

Habermas påpeker at de gamle mediene skiller seg fra digitale plattformer gjennom sine redaksjoner. Fraværet av «redaksjonelle sluser» som sikrer sannhetsgehalt, kvalitet og offentlig relevans, er et problem som hefter ved sosiale plattformer som tilbyr blanke tavler uten redaksjonsansvar for innholdet. De gir brukere muligheter til å skape seg en autoritet i ekkokamre. Forfatter og journalist Lena Lindgren har treffende brukt mytene om Narcissus, som er fanget i sitt eget selvbilde, og om Ekko, som bare gjentar det andre sier, i fremstillingen av kommunikasjonen i ekkokamre.⁷⁹ Flokkmentaliteten i slike kamre er drevet av behovet for bekreftelse. Lindgren fremhever innflytelsen *mimesis*-teorien til filosofen René Girard har hatt på tek-gigantene.⁸⁰ Girards grunnleggende innsikt er at mimetisk begjær er hva mennesker lærer av andre at de skal begjære, det er kilden til alt – også til *rivalisering* og *syndebukk-mekanismen*.⁸¹

⁷⁴ Habermas 2023: 48.

⁷⁵ Jarren og Fischer 2021.

⁷⁶ Bergstuen 2026.

⁷⁷ NRK 2019.

⁷⁸ Bergstuen 2026.

⁷⁹ Lindgren 2021.

⁸⁰ Lindgren 2021: 44.

⁸¹ Girards teori om *mimesis* – menneskets hang til å imitere og speile seg i andre – bygger på et paradoks. *Mimesis* skaper et sosialt lim, men leder også til en *mimetisk krise*, dype samfunnskonflikter knyttet til rivalisering mellom individer og grupper som konkurrerer om det samme og som får en løsning og forløsning ved at noen utpekes til syndebukker og ofres. Se Lindgren 2021: 44–55.

At *mimesis* kunne manipuleres, var en sentral innsikt innenfor Frankfurterskolen. Ekkokamre bygger på det Habermas kaller en porøs åpenhet der brukere assimileres inn i en horisont av angivelig «viten» som er «ufiltrert» av redaksjoner. De skiller seg prinsipielt fra offentligheten gjennom «motstand mot motstridende stemmer, og en inkluderende assimilering av bekreftende stemmer».⁸² Slik blir de bare halvoffentligheter som mangler klargjøringen av konkurrerende gyldighetskrav basert på sannhet og overordnede fellesinteresser. Slik degenererer de til kampplasser mellom konkurrerende offentligheter. Problemet oppstår når en kringkaster som skal fungere som offentlighet for ulike synspunkter og demokratisk deliberasjon, som NRK, betraktes som en annen rivaliserende halvoffentlighet, og at offentligheten som sådan taper seg i borgernes øyne.⁸³ Habermas problematiserer hvordan fragmenterte halvoffentligheter påvirker vår forståelse av offentligheten som et rom der vi skal deliberere over felles anliggender, og han ser en fare i at borgere ikke opplever at deres interesser og erfaringer blir inkludert. Da kan de stille seg avvisende til offentligheten, staten og demokratiet som sådan og vende seg til sosiale plattformer med antidemokratiske budskap og virkninger. Det er slik Habermas tolker Trump-tilhengernes storming av Capitol Hill, som også bunner i store økonomiske ulikheter neglisjert av partier i lang tid. Sosiale plattformer er en *disruptiv*, omveltende, teknologi som har blitt et redskap i en disruptiv politikk for aktører som vil avskaffe demokratiet.

Habermas er mindre redd for *fake news* i seg selv enn han er for hvordan sosiale plattformer og halvoffentligheter får en dominerende posisjon gjennom algoritmiske føringer som påvirker borgernes kognitive kompetanse i både å identifisere og skille *fake news* fra saklig informasjon. Den kompetansen er forutsetningen for en velfungerende, demokratisk offentlighet.

Offentlighetens sårbarhet og demokratisk beredskap

Det er et stort sprang fra fiskarbøndene langs norskekysten til tek-gigantene i Silicon Valley. Kvote- og konsesjonspolitikken og den tiltakende kommersialiseringen av offentlighetens medier demonstrerer ensidige

⁸² Habermas 2023: 52.

⁸³ Habermas 2023: 52–53.

moderniseringsprosesser som koloniserer stadig større livsområder. Den ensidige vektleggingen av lønnsomhet, effektivitet og økonomisk vekst undergraver grunnlaget for offentligheten og demokratiet. Den må derfor holdes i sjakk. Den instrumentelle rasjonaliteten har en selvforsterkende effekt med uforutsigbare konsekvenser. Satsingen på effektive, kapitalintensive og profittgenererende fangst- og havbruksmetoder har ikke bare redusert grunnlaget langs norskekysten for yrkeskombinasjoner basert på småskala, økologisk bærekraftige tilpasninger. Den har også ført til en massiv akkumulasjon av penger og makt. Norske havbruksaktører er blant verdens største og rikeste.

Tek-gigantene besitter klodens mest begjærte teknologi og kunnskap målt i børsverdi og er et fundament for USAs vitenskapelig-industrielle-militære kompleks. Konsentrasjonen av eierskap av digitale plattformer og persondata, som brukes til å influere en disruptiv meningsdannelse og politikk, er en alvorlig utfordring for offentligheten og demokratiet. Tendensen i utdanning til ensidig satsing på teknologiutvikling som fremtidsrettet innovasjon bør oppveies med en humanistisk demokratisk beredskap.

Offentligheten, det sosiale rommet for deliberasjon, bygger på et ideal om at motstridende interesser og argumenter skal være gjenstand for en herredømmefri, saksorientert meningsutveksling som er grunnlaget for politiske løsninger som gagnar fellesskapet. En vital offentlighet hviler på skjøre sosiale, økonomiske og kulturelle forutsetninger: en viss sosial likhet og en politisk kultur basert på respekt for grunnlovens og demokratiets spilleregler og gjensidige respekt for og solidaritet med hverandre som statsborgere.

Denne politiske kulturen er forankret i historiske erfaringer generasjonen til Brox og Habermas hadde med nazismen. Deres begrep om offentligheten bygger også på innsikten i hvordan fattigdom og utenforskap kan føre til radikalisering. Habermas, som nylig gikk bort, fremstår i et europeisk perspektiv ikke bare som etterkrigstidens viktigste offentlige intellektuelle. Han etterlater seg et livsverk som på vesentlige punkter bidro til å bygge det teoretisk-praktiske fundamentet for tysk demokratisering etter 1945. Utgangspunktet til Brox var forsvaret av den norske modellen på sitt beste, der grasrota med blant annet selveiende fiskarbønder banet vei for en mønstergyldig demokratisering basert på økonomisk likhet og selvråderett.

Habermas' og Brox' offentlighetsidealer innebærer ikke bare viljen, men også evnen til å skille saklig argumentasjon fra underholdning og *fake news*. Det forutsetter en selvforståelse knyttet til vår intersubjektivitet, vår feilbarlighet og vår evne til å lære. Vi er mimetiske flokkdyr, men besitter også evnen til å ta inn andres perspektiver og utvide og endre vårt eget – en evne som hjelper oss å se andre og rikere levemåter enn den som er synlig når verden kun oppfattes fra en endimensjonal, teknisk synsvinkel.⁸⁴

Referanser

- Bergstuen, S.T. (2026). Allmennkringkasting på markedets premisser. *Morgenbladet*, 30.01.2026.
- Blindheim, B.-T. (2024). Å tenke med Ottar Brox i vår tid. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 41(3–4): 331–338.
- Brox, O. (2003). *Vår kollektive dårskap*. Oslo: Pax Forlag.
- Conradt, D.P., Kleinfeld, G.R. og Søre, C. (2005). *A Precarious Victory. Schröder and the German Elections of 2002*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Fiskeribladet (2019). Norges Kystfiskarlag: Hvorfor må trålstigen stå fast? Leder. *Fiskeribladet*, 13.03.2019.
- Grytås, G. (2013). *Motmakt og samfunnsbygger. Med torsken og Norges Råfisklag gjennom 75 år*. Trondheim: Akademika forlag.
- Gundersen, T.R. (2022). *Haugianerne. Enevelde og undergrunn*. Oslo: Cappelen Damm.
- Habermas, J. (1969). *Vitenskap som ideologi*. Oslo: Gyldendal.
- Habermas, J. (1971 [1962]). *Borgerlig offentlighet – dens fremvekst og fall*. Oslo: Gyldendal.
- Habermas, J. (1980). Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. I Habermas, J.: *Kleine politische Schriften*, bd. I–IV. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*, bd. I–II. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1985a). *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

⁸⁴ Ifølge Habermas fører vår tids rendyrking av et teknisk perspektiv på verden til en ny form for uoversiktighet, jf. Habermas 1985b. Brox' ideal om offentligheten som et rom der vi belyser alternativ kunnskap og gjennomlyser de utilsiktede konsekvensene av politiske beslutninger, kan lyse opp veier til alternative livsformer og bedre liv.

- Habermas, J. (1985b). *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1992). *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (2023). *Den nye offentligheten. Strukturendring og deliberativ politikk*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hersoug, B. (2005). *Closing the Commons. Norwegian Fisheries From Open Access to Private Property*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Horkheimer, M. og Adorno, T.W. (1991 [1947]). *Kulturindustri. Opplysning som massebedrag*. Oslo: Cappelen forlag.
- Jarren, O. og Fischer, R. (2021). Die Plattformisierung von Öffentlichkeit und der Relevanzverlust des Journalismus als demokratische Herausforderung, 365–384. I Seeliger, M. og Seignani, S.: *Ein erneuter Strukturwandel der Öffentlichkeit?* Leviathan. Sonderband 37. Baden-Baden: Nomos.
- Jeffries, S. (2016). *Grand Hotel Abyss. The Lives of the Frankfurt School*. London og New York: Verso.
- Jentoft, S. og Finstad, B.P. (2018). Building Fisheries Institutions Through Collective Action in Norway. *Maritime Studies*, 17: 13–25.
<https://doi.org/10.1007/s40152-018-0088-6>.
- Lindgren, L. (2021). *Ekko. Et essay om algoritmer og begjær*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Mead, G.H. (1967 [1934]). *Mind, Self and Society From the Standpoint of a Social Behaviourist*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Nipperdey, T. (1983). *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München: Verlag C.H. Beck.
- Norges Verdensarv <https://www.norgesverdensarv.no>.
- NRK (2019). Vedtekter for Norsk Rikskringkasting, revidert. NRK-plakaten, del II. §13.
- Næss, A. (2003). *En del elementære logiske emner*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Opdal, V.L. (2015). Havforskerne er fortsatt bekymret for torskebestanden i Barentshavet. *Havforskningsinstituttet*, 01.07.2025.
- Pedersen, H., & Aarsæther, N. (2023). Intervju med Ottar Brox våren 2022. I N. Aarsæther,
- A. Oltedal, I. Botnen & H. Ramsdal (red.), *Venstrepopulisme?: Ja!* (s. 159–177). Novus forlag.
- Piketty, T. (2016). *Kapitalen i det 21. århundre*. Oslo: Cappelen Damm.

- Stokke, Ø. (2008). *Demokratiet, Europa og det moderne prosjektet. En diskursteoretisk analyse i spenningsfeltet mellom radikalt demokrati og økonomisk liberalisering*. Dr.art.-avhandling. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Sunstein, C.R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Sætre, S. og Østli, K.S. (2021). *Den nye fisken. Om temmingen av laksen og alt det forunderlige som fulgte*. Oslo: Spartacus.
- Thue, Fredrik W. (1997). *Empirisme og demokrati. Norsk samfunnsforskning som etterkrigsprosjekt*. Oslo: Universitetsforlaget – Det blå bibliotek.

LÆSTADIANERNE PÅ HAMARNES

Jens-Ivar Nergård, UiT Norges arktiske universitet

«Avvisning av storsamfunnet som økonomisk tilpasningsform», var Ottar Brox' gjennombrudd som samfunnsforsker. I artikkelen fra 1964 møter vi det marginaliserte bygdesamfunnet Hamarnes i hans beskrivelse av en storfamilie i et lite bygdesamfunn som lever av småbruk og fjordfiske. Det spesielle ved bygda er at husholdene ikke har blitt med i den utviklingen som preget kystsamfunn flest i området etter krigen. I stedet har de valgt å stå utafor og lever tilbaketrukket fra utviklingen som foregår i bygdas nære omverden. Det sentrale temaet Brox setter seg fore å undersøke, er Hamarnes-familienes avvisning av den framvoksende velferdsstaten. Teksten reiser spørsmålet han får med alle deres grunner til å velge som de gjør. Er han nær nok livet til dem han studerer?

Livet på Hamarnes

Artikkelens sentrale utgangspunkt er at livet i den veiløse bygda i Nord-Troms er selvvalgt.¹ Bygda er isolert, ligger ut mot den åpne kyststripen og mangler både veiforbindelse og havn. Bofellesskapet er en storfamilie med voksne mennesker i 60-årene. Det er ikke ført strømlinje fram til bygda, og husene varmes opp med ved fra skogen de eier. Parafinlamper er lyskilden i

¹ Hompland 2015.

hus og uthus. Det er heller ikke ført telefonlinje fram til bygda, og den har ikke daglig postgang. Bygdefolket lever spartanske liv.² Brox sier i innledningen til teksten at hensikten med den er å utvikle en enkel modell til analyser av småsamfunn, særlig deres akseptering eller avvising av «enkeltinnovasjoner» eller av storsamfunnet som helhet. Han oppfatter at modellen også kan være nyttig for utredning av fraflytting eller utflytting fra marginaliserte samfunn, men medgir at materialet teksten bygger på er avgrenset, og av den grunn knapt kan regnes som en empirisk undersøkelse.

Beboerne i det lille lokalsamfunnet er tre brødre og deres livsledsagere. Husholdene lever av småbruk og fiske i fjorden. Barna har forlatt bygda og må regnes som fraflyttet. Til tross for likheten mellom husholdene framhever Brox deres «forskjellige valgsituasjoner» og har en gjennomgang av forholdet mellom beboernes livssituasjon og forståelsen av livet sitt på Hamarnes. Han har registrert at bygda merker seg ut fra nabobygdene på den andre siden av fjorden der folk har fått vei, strøm og det meste av det han kaller «velferdssamfunnets goder». I nabobygdene lever folk i en moderne økonomi som er basert på kommersielt fiske, jordbruk, arbeid ved større industrianlegg eller i administrasjon og sørvisnæringer. Noen av dem oppfatter folk på Hamarnes som «gammeldagse raringer», men Brox aksepterer ikke uten videre denne vurderingen. Han setter seg i stedet fore å fordype seg i Hamarnes-folkets tenkning om sitt eget liv og sin egen økonomiske situasjon. Samtidig har han registrert at folk på Hamarnes aldri har gjort krav på elektrisk kraft, telefon eller andre goder som nabobygda nyter godt av, og som velferdssamfunnet måtte skaffe om de ba om det. Brox skriver:

Noe av det enkleste var å skaffe telefon, som en skulle vente at folk som bodde så isolert, måtte motta med åpne armer. På Hamarnes skulle det bare ei kort linje til [...]. På tale om elektrisk kraft ga innbyggerne på Hamarnes uttrykk for bitterhet over at alle andre hadde strøm, men ikke de. Det faktiske forholdet er at de aldri hadde krevd kraftlinjer fremført, til tross for at kommunale og fylkeskommunale myndigheter ville ha strukket seg svært langt for å kunne tilfredsstille et slikt ønske. En elektrifiseringsprosent som nærmer seg 100, er nemlig for mange det beste kriterium for velferdssamfunnets suksess, og i den politiske agitasjon et godt argument for at styresmakterne legger forholdene godt til rette for folk i utkantene [...].

² Brox 1964.

Videre noterer Brox:

Dagsavisene gikk det ikke an å holde på Hamarnes fordi de ble for gamle [...]. Den eneste publikasjonen en så, var av typen «For fattig og rik» og «Bed og Arbeid». [...] [Begge skrifter som ble distribuert av læstadianske forsamlinger.] [...] Radio fantes, men det måtte spares på batteriet, så en hører vesentlig bare værmeldingene og knapt nok nyhetene. Jeg har opplevd at husfaren har forlangt radioen avslått når dagsnytt begynte. I ett tilfelle hadde radioen stått stum i 3 år «fordi batteriet var oppbrukt».³

Brox går ikke med på at folk på Hamarnes frykter verden utafor og av den grunn avviser den. Han aksepterer heller ikke at avvisningen av «storsamfunnet» er et uttrykk for beboernes isolasjon: «I stedet for å nøye oss med den slags etikettering, bør vi prøve å sette disse «avviks-fenomenene» i sammenheng med andre forhold ved disse folkenes liv – deres

Brox forstår bygdefolkets avvisning av de godene de kunne hatt som resultatet av en økonomisk kalkyle han selv gjør på deres vegne, men antar at folk selv kunne gjort. Han oppfatter at valgene de har gjort gir «de beste muligheter for å realisere sine overordnede verdier» de selv oppfatter er innebygget i livet de lever på Hamarnes. Med dette utgangspunktet gir han en kalkyle som han antar samsvarer med hamarnesingenes egen vurdering av sin situasjon.

Siden gårdsdriften bare bidro med naturalia til eget forbruk, hadde husholdene ingen pengeinntekter derfra. På gården dyrket de poteter til eget bruk og høstet jordene for å skaffe vinterfôr til noen dyr som ikke er spesifisert i teksten. Teknologien var enkel. Brox omtaler den som «primitiv» i anførsel. Ett av fjøsene var en jordgamme. Husholdene hadde felles hest, hjulslede til sommerbruk og vanlig slede til å kjøre ved hjem fra skogen om vinteren. Det var rikelig med brensel i skogen nær boplassene. Brox bemerker at mer jord kunne ha blitt dyrket, men at husholdene ikke produserte mer enn de selv trengte, fordi det ikke var avsetning for overskuddet. Av den grunn brukte de hverken kunstgjødsel eller kraftfôr for å øke produksjonen. Gårdsdriften var helt tilpasset husholdenes eget forbruk.

³ Brox 1964.

Fisket i fjorden ble drevet med de tradisjonelle krokredskapene jukse og line. Til vinterfisket etter torsk brukte de garn som ble sydd hjemme på gården. Torsken som ble fisket gjennom vinteren, ble tørket på hjell og solgt til en omreisende oppkjøper om våren. Salget av fisk var den eneste kilden til kontantinntekt bygdefolket hadde gjennom året.

Husene på Hamarnes var av flere typer og størrelser. Noen var bygd med «krigsskademidler», mens andre var bygd før krigen. Alt var selvbygd av materialer fra skogen de selv eide. Utrustningen av husene var enkel og praktisk. Brox beskriver oppholdsrommet i det ene: «Det var utfyllt av seng, kokeovn og kaffebord. Veggene var dekorert med et kjempemessig Jesusbilde og diverse fotografier av slekt i Amerika [...]»⁴

Det Hamarnes-folket kjøpte inn til gården og husholdet, ble skaffet i en så uforedlet form som mulig: «Det gjelder å spare kontanter, men ikke nødvendigvis å økonomisere med arbeidstimer som i perioder ikke er bruk for i andre gjøremål.»⁵ Fiskerne på Hamarnes kjøpte aldri ferdige garn, bare tråd og tauverk som de selv bandt garnene av når det var tid til det.

Naturalhushold og selvberging var de sentrale stikkordene for levemåten på Hamarnes. Innkjøp var stort sett begrenset til det de ikke laget eller produserte selv, i hovedsak mel, sukker og kaffe. Brox vet at beboerne på Hamarnes mottok den offentlige støtten de hadde krav på, men han regner det ikke inn sin kalkyle over husholdenes økonomi. Han gir oss i stedet et bilde av de overveielsene han tenker husholdene på Hamarnes selv gjorde når de avsto det velferdssamfunnet kunne tilby dem. For fisket viser han en konsekvenskjede han antar at folk på Hamarnes selv kunne gitt:

Nøkkelen til økt inntjening og en bedre kontantøkonomi lå i fisket. Hamarnes hadde imidlertid to viktige utfordringer som var avgjørende for bygdefolkets valg: Bygda hadde ikke havn og ville heller ikke få det i overskuelig framtid. Det hindret husholdene økt inntjening i fisket. Om inntektene fra fisket skulle økes, måtte det fiskes med flere garn. I sin tur ville det kreve større båter enn dem de brukte. Disse båtene kunne settes på land mellom hvert sjøvær, men båtstørrelsen hindret å fiske med flere garn. Mulighetene til økt inntjening i fisket manglet. En helt ny situasjon åpnet seg ved overgangen til nylongarn, men husholdene på Hamarnes hadde ikke behov for å øke kontantinntektene sine.

⁴ Brox 1964.

⁵ Brox 1964.

Brox ser sammenhengen mellom å investere i nylongarn og mulighetene for elektrifisering i husholdene. Elektrisitet ville ikke hatt avgjørende virkning på inntektene, men ville lett føre til installering av nye redskap som skapte nye behov. Med elektrisk lys, elektrisk komfyr og andre hjelpemidler ville folk lett oppfatte nye hjelpemidler som naturlige og nødvendige.

En utfordrende avgrensing

Jakob Meløe skriver i en kommentar til Hamarnes-teksten:

Det vil fremgå, under min gjennomgang av Brox, at jeg regner det for noe av det fineste med Hamarnes-artikkelen at den forklarer det folk gjør slik de selv begrunner det de gjør. De tankeformer og forståelsesformer som er operative i Brox' artikkel, er også operative i folks hverdag.⁶

Meløes vurdering av Hamarnes-teksten som en livsformsanalyse kan oppfattes å samsvare med Brox' egen. Utfordringen med denne avgrensingen er at Brox selv gir livet på Hamarnes et kulturelt bakteppe som krever en bredere redegjørelse enn den han selv gir. Han opplyser at folket i bygda er læstadianere. Om og hvilken betydning det kan tenkes å ha for deres avvisning av det samfunnet som puster dem i nakken utenfra, vurderer han ikke, til tross for at han selv argumenterer for at det har stor betydning:

Det at de avviser storsamfunnet og alt dets vesen, hjelper til å beskytte deres egne verdier og dermed deres måte å leve på. Det forbauser oss ikke at disse folk er læstadianere. I denne trosretnings store periode ser vi jo nettopp at læstadianismens asketiske syn på dette livs goder harmonerte eksemplarisk med de troendes muligheter for å skaffe seg disse godene.⁷

⁶ Meløe 1997.

⁷ Brox 1964.

Den læstadianske bevegelsen har historisk hatt stor betydning for og innflytelse over folkelivet der den slo sine sterkeste røtter. Dens betydning for kultur- og samfunnsutvikling i samiske og finske eller kvenske bosettingsområder har vært gjennomgripende. Vekkelsesbevegelsen oppsto i Karesuando på 1840-tallet, og grunnleggeren var den svensk-samiske teologen Lars Levi Læstadius (1800–1861) som var prest der mellom 1826 og 1849. I bevegelsens opphavsområde var samene i flertall, men med betydelig innslag av finske og svenske bosettere.⁸

Det læstadianske grunnmaterialet

Den læstadianske bevegelsens store betydning for samiske og kvenske samfunn i Nord-Norge har noen av sine sterkeste røtter i brobyggingen mellom vekkelsen og den åndelige tradisjonen som preget miljøene fra før. Vekkelsen må derfor også forstås som en reorientering i eldre kulturtradisjoner i området der den oppsto. Læstadius kom til Karesuando i 1826 uten denne forståelsen, men de 23 år han var prest i et miljø som vesentlig var samisk, endret hans oppfatning av det samiske og finske miljøets åndelige tradisjon. Læstadius snakket lulesamisk og finsk i tillegg til svensk og hadde de nødvendige forutsetningene for å nå fram til folk i kirkesognet. Kirka strevde med å få feste i et område som historisk var preget av en naturreligiøs åndelig tradisjon.

Da Læstadius kom til Karesuando, var kirka nesten nybygget. Han merket tidlig at folk lyttet til hans prekener, «men inte ett ord af dessa predikningar följde dem hem».⁹ Reindriftsfamiliene i området levde et nomadisk liv og flyttet mellom beiteområdene hele året. Fra høsten til våren var dyrene på sine vinterbeiter på svensk side av riksgrensen, men fra april til september oppholdt mange av siidaene seg på sommerbeitelandet på kysten i Norge. Læstadius så betydningen av å holde kontakt med reindriftsmiljøet også når det var borte fra Karesuando. Han besøkte derfor siidaene gjennom fem til seks uker hver vår og sommer.¹⁰ Det var et anstrengende presteliv, men det førte Læstadius nærmere den samiske kulturen som han allerede arbeidet med i større vitenskapelige tekste. Det gir inntrykk av

⁸ Kristiansen 2005.

⁹ Boreman, Dahlbäck og Læstadius 1965: 73.

¹⁰ Boreman og Dahlbäck 1965.

hans nærhet til samisk kulturtradisjon som han også kjente fra sin mors slekt.

Hans personlige nære forhold til samisk tradisjon kom under en visitasgudstjeneste i Åsele kirke nyårshelgen i 1844. Der møtte han den unge samiske Milla Klemetsdatter, som han omtaler i «Ens Ropandes Röst i Öknén».¹¹ Møtet med henne fikk stor betydning for hans menneskelige og teologiske utvikling. Han ga Milla navnet «Maria», etter Jesu mor, som en anerkjennelse av hennes bidrag til hans egen åndelige forvandling.

Læstadius' bidrag til vekkelsen var at han aktivt brukte samisk mytologi og fortellinger i sine prekener, i tillegg til at menigheten selv brakte det inn i kirkerommet. Det bidro sterkt til vekkelsen at den aktiverte samisk tradisjon og gjorde den til en del av kirken. Det er både en viktig del av læstadianismenes forutsetning og av dens egenart. Læstadius skapte teologiske uttrykk for sammensmeltingen av de to tradisjonene som ble et særtrekk ved den læstadianske bevegelsen. Den fikk et folkelig grunntrekk som ble avgjørende for videre utvikling og forankring i samiske og kvenske miljøer (fotnote 12 og 13).

Fra Karesuando spredte vekkelsen seg til de samiske og finske miljøene på Nordkalotten. Miljøet i Karesuando sendte predikanter over grensen til Norge, men tettest fulgte vekkelsen de svenske reindriftssamene som hadde sommerbeitelandet for flokkene sine på den norske siden av riksgrensen fra 1751.¹²

Læstadianismen som eksilbevegelse

Etter 1850 utformet norsk-danske myndigheter en politikk som man ønsket skulle bidra til en homogen befolkning i Norge. Tiltakene var særlig rettet mot de unge i håp om å begrense bruken av samisk og finsk i skolene. Fra tidlig 1900-tall førte politikken blant annet til internatskolene i Finnmark og Nord-Troms. Grepet skaffet myndighetene bedre oversikt og kontroll med fornorskningsarbeidet, som fra nå ble stadig mer målrettet.

Den norske sannhets- og forsoningskommisjonen som leverte sin vurdering av denne politikken til Stortinget 1. juni 1923, gjør rede for de sentrale sidene ved fornorskningen og noen av konsekvensene den fikk i

¹¹ Læstadius 1909.

¹² Pedersen 2008, Ravna 2020.

samiske og kvenske miljø. Ofrene for politikken led en ublid skjebne som de hadde få muligheter til å unnslippe. Samiske og kvenske miljø på denne tiden ikke organiserte, og deres rettigheter var fullt ut knyttet til norsk statsborgerskap. For en befolkning under sterkt fornorskningsspress ble den læstadianske bevegelsen et viktig bidrag i samers og kveners stille motstandskamp. Selv om bevegelsen primært var av religiøs natur, hadde den stor kraft til å verne om avgjørende livsverdier i samisk og kvensk tradisjon. Den kom også til å fungere som en kulturell motmakt mot fornorskningen. Den sterke forankringen i samisk og kvensk tradisjon som var arven etter Læstadius, ga bevegelsen ikke bare vern om sitt teologiske, men også sitt etnopolitiske særpreg.¹⁷

Læstadius åpnet kirken for samisk åndelighet og naturforståelse og omtalte dem som «sann frelse» og «levende tro», selv om han søkte både fysiologiske og psykologiske forklaringer på de religiøse manifestasjonene han observerte i vekkelsen. Han beskriver episoden med Sofia Persdatter som under et «anfall» fikk se inn i himmelen, kvinnen som danset av glede, og de nyfrelste som møtte Kristus lys levende. Han undret seg, men lot alt hvile trygt i sitt samiske åndelige opphav.¹³ I det samiske miljøet oppfattet folk at Læstadius aksepterte den gamle åndeligheten. Det inviterte til brobygging med kristendommen i ei ny tid, selv om den gamle aldri ble fullt ut akseptert av kirken.

Da den læstadianske vekkelsen for alvor slo røtter i Norge, etablerte bevegelsen seg mange steder i egne gudshus utafor kirkas innflytelse og kontroll. Adskillelsen var begrunnet i uenighet om lærespørsmål, men det skapte også de «frirom» folk i den læstadianske bevegelsen trengte for sin særegne åndelige orientering.¹⁴ Etableringen av egne forsamlingshus var dessuten i betydelig grad motivert av rollen kirka inntok i arbeidet med fornorskningen. Det var en viktig bakgrunn for posisjonen bevegelsen fikk i samiske og kvenske miljø. Derfor ble vekkelsesbevegelsen også en viktig kulturell eksilbevegelse.¹⁵

Hamarnes passer inn i rekken av småsamfunn langs kysten i Nord-Norge som søkte vern i den læstadianske bevegelsen. Vekkelsen fungerte som en overbygning over marginaliserte fellesskap som manglet annen organisering. Til tross for den systematiske fornorskningen bevarte mange samiske og kvenske miljø sin kulturelle sjel, og de holdt levende sin his-

¹³ Læstadius 1909.

¹⁴ Kjølås 1996.

¹⁵ Nergård 2019, 2025.

torie, sine levemåter og sin åndelige tradisjon. Der myndighetene forventet et kulturelt hamskifte blant samer og kvener, motsatte folk og lokalsamfunn seg de radikale endringene. Den læstadianske bevegelsen ble en sentral og organiserende drivkraft i en delvis uartikulert motstand mot fornorskningen. Selv om den lyktes i mange lokalsamfunn, kom den aldri helt i mål. Bygdesamfunn gled umerkelig inn i språk- og kulturskiftene uten at drivkreftene var synlige, men folk bevarte samtidig sin tradisjon i det livet de levde. I Ullsfjord brukte mange besteforeldre på 1970-tallet samisk som førstespråk. Hverken skolen eller foreldrene var synlig opptatt av samisk språkdød, selv om mange foreldre var meget bevisste om sin samiske historie. Noen i disse bygdene sluttet på 1960- og 1970-tallet offisielt å være samer og kvener og ble læstadianere i stedet. Når det norske ble framhevet, var det enklere å skjule det samiske og kvenske for offentligheten. Da den kulturelle revitaliseringen kom i disse samfunnene tidlig på 1980-tallet, ble de første sameforeningene etablert. For mange var de kulturelle tapene ugjenkallelige.

Hamarnes-studien som kulturanalyse

Da Brox skrev artikkelen om Hamarnes i 1964, hadde Norge og særlige den nordlige landsdelen ei mørk fornorskningshistorie bak seg, selv om noen hevder at den fortsatt varer. Denne historia hadde ingen plass i norsk samfunnsforskning, til tross for at de samiske miljøene hadde vært opptatt av den i flere tiår.¹⁶ Brox er derfor både nær og langt borte fra en viktig side ved det temaet han tar opp i artikkelen.

Han hevder at folk på Hamarnes i mange generasjoner hadde vært norske. Det var tidligere en vanlig måte å omtale fornorskningen nordpå. Da det samiske og kvenske ble mer synlig på 1970-tallet, kom mange i disse miljøene fram fra sine skjulesteder, både i læstadianske forsamlinger og i det alminnelige folkeliv. De glemte, fornektede og skjulte familiehistoriene folk hentet fram, skapte både konflikt og forsoning. Noen steder bidro de til kulturelle tilfriskningsprosesser og at folk ble tryggere på sin historie og kulturarv. Andre steder ble det spektakkel og kamp om fortida. De læstadianske forsamlingene som hadde vært skjulested for mange samer og

¹⁶ NOU 2003: Sámi oahpahesddjeoahppu: 16-20, Larsen 1912.

kvener, ble nå også forhandlingsarenaer om fortida. Mange fant tilbake til kulturarven som slektene hadde forsøkt å skjule eller legge bak seg.

Lyngen-retningen, som læstadianerne på Hamarnes antas å tilhøre, oppsto i det sjøsamiske miljøet i Nord-Troms. Etter hvert slo denne retningen røtter på kysten fra Nordland til Finnmark. Opphavsmannen var predikanten Erik Johnsen (1842–1941) fra Kåfjord. Han ble tidlig involvert i det læstadianske miljøet i Karesuando og var i en periode engasjert av den svenske kirke som predikant for reindriftssamene som krysset riksgrensen med flokkene sine. Johnsen kom etter hvert i tvil om den dominerende stillingen det læstadianske opphavsmiljøet i Sverige hadde i bevegelsen. «Moderforsamlingen» var forankret i innlandsmiljøet, der reindriften sto sentralt, mens Lyngen-retningen kulturelt var forankret i det sjøsamiske miljøet i Nord-Troms. Læremessig og teologisk orienterte Lyngen-retningen seg nærmere Luthers teologi enn Læstadius.¹⁷

Erik Johnsen var fra Manndalen, drev gård og deltok i fisket på lik linje med andre i det sjøsamiske miljøet. Det kulturelle grunnmaterialet han hadde fra hjemstedet var en livsanskuelse sterkt forankret i den sjøsamiske tradisjonen. Han var formet av det miljøet han levde i, og det formet i sin tur Lyngen-læstadianismen med sin gudstro sterkt preget av nøysomhet og enkle levekår. Den spartanske levemåten var sterkest påvirket av levekår i barsk natur og var i utgangspunktet ikke forbundet med Lyngen-læstadianismen. Når den nøysomme og spartanske levemåten likevel fikk tilnærmet sakralstatus i Lyngen-retningen, hadde det sammenheng med at den bidro til å forsoner folk med konsekvensene av en livsform og natur som ikke ga rom for ekstravaganse. Gud aksepterte det nøysomme livet som fullverdig. Det bidro til å gi den nøkterne og spartanske levemåten verdighet og egenverdi.

Miljøene utafor forsamlingene heftet seg likevel på diskusjonene om en nøktern livsførsel som foregikk i læstadianske forsamlinger. Diskusjonen om juletre og gardiner i vinduene er velkjente tema. Tromsø-avisene brukte dem i mange år som underholdning om læstadiansk julefeiring.

Lyngen-retningen ble tidlig på 1990-tallet splittet. I store trekk bevarte det opprinnelige miljøet i Nord-Troms sin nøkterne livsstil, mens den nye progressive delen av bevegelsen som er etablert i bymiljøet i og nær Tromsø, ble farget av et urbant liv. De konservative, som selv omtaler seg som «fundisene», har i større grad enn de progressive bevart idealet om

¹⁷ Andreassen, Kristiansen og Larsen 2024.

den nøysomme levemåten og grunnverdien om å være fornøyd med livet som det er og det som er mulig innafor de rammer naturen selv setter for en forsvarlig levemåte. Det krever en livsform og levemåte som tar vare på skaperverket slik man oppfatter at den som skapte det, forventer. Slik utgjør det gamle Lyngen-læstadianske miljøet et verdifullt bidrag til skånsom naturbruk. Den nøkterne naturbruken og vernet av naturen mot unødige inngrep er i samisk og læstadiansk sammenheng i tråd med Guds vilje.

I denne tradisjonen har naturen sitt eget språk og henvender seg direkte til den som høster. Det er en naturforståelse som uttrykker den erfaring og innsikt folk og livsformer har opparbeidet seg gjennom generasjoner. Samspillet mellom naturen og livsformene er nedfelt i naturpraksiser som er sterkt normdannende og hører til naturbrukens bør. Hvert sted og hver ressurs har sine egne normer for bruk. De uttrykkes ofte gjennom stedlige, kosmologiske skikkelser som vokter ressursene og minner folk om behovet for skånsom og forsvarlig forvaltning av dem. De normdannende skikkene synliggjør naturens tålegrense. I et økologisk perspektiv påminner de om grensene naturen selv setter for forsvarlig naturbruk. I sårbar natur er det viktig å være på rett side av den kritiske grensen naturen selv setter.

Samiske naturområder har av tradisjon blitt høstet av lokale fellesskap. De kjenner og deler normene for bruk og fordeling.¹⁸ Vi finner dem i det samiske fortellingsmaterialet som normativt bidrar til forsvarlig naturbruk. I en annen sammenheng har jeg omtalt dem som *sakralisert* erfaring.¹⁹ Det er fellesskapenes innsikt i naturens bærekraft og de grensene for naturbruk som ikke må overskrides.

I det læstadianske miljøet går det en linje mellom den naturorienterte livsanskuelsen og levemåter med høy bevissthet om forsvarlig naturbruk. I denne tradisjonen er naturen både livets fundament og Guds ansikt. Selv om Ottar Brox' artikkel om Hamarnes både er grundig og innsiktsfull, mangler den noe vesentlig i forståelsen av samisk og læstadiansk naturforståelse. Derfor er det berettiget å stille spørsmål ved hans forsøk på å forstå folks forskansning mot «storsamfunnet» i ett av disse miljøene. Han ser bort fra livsverdier i en sterk naturtradisjon som har fått fornyet aktualitet i vår tids naturkrise.

Læstadianerne han møtte på Hamarnes, var kanskje forut for vår tid. Brox' rause imøtekommenhet mot samfunnet han møtte på Hamarnes,

¹⁸ Nergård 2025.

¹⁹ Nergård 2006, 2019.

rekker ikke helt fram til de dypeste sidene ved deres liv og verdier. Avvisningen han så, kan også forstås som deres forsøk på å hegne om livsverdier som stikker langt dypere enn de Brox oppdaget i sine kalkyler over lønnsomhet. Folk på Hamarnes kan oppfattes å ha sin lojalitet til naturen og livsmiljøet som vanskelig lar seg beregne i kalkyler av den typen han presenterer. Disse verdiene er ikke bare grunnmur og overbygning i livet på Hamarnes, men grunnlaget for en framtidig global levemåte der naturen bevares som en levedyktig ressurs. I det lange løp er det eneste måten å bevare naturen på. I læstadiansk sammenheng betyr det å ta vare på skaperverket som vi må anta er et vesentlig poeng i Hamarnes-folkets avvisning av livet som storsamfunnet inviterte dem til. Avvisningen var deres bidrag til å verne om verdier som både tar vare på menneskets verdighet og naturen. Ottar Brox den eldre, med sin store innsikt i økologi og vern av naturen, hadde kanskje ikke nøydt seg med min kritiske kommentar til hans tidlige verk uten selv å utdype den.

Referanser

- Andreassen, B.O., Kristiansen, R.E. og Larsen, R.I. (red.). (2024). *Læstadianismens historie i Norge*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Bjørklund, I. (1985). Fjordforliket i Kvænangen. Fra samisk samfunn til norsk utkant 1550-1980. Oslo; Universitetsforlaget.
- Boreman, P., Dahlbäck, G. og Læstadius, L.L. (1965). *Lars Levi Læstadius och hans gärning: Festskrift till hundraårsminnet av hans död den 21 februari 1861*. Stockholm: Diakonistyrelsens bokförlag.
- Brox, O. (1964). Avvisning av storsamfunnet som økonomisk tilpasningsform. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 5(1), 1–12.
- Fokstad, P. (1926). Samisk skoleplan, 103–108. I Ræder, A. (red.): *Den parlamentariske skolekommissjon. Utkast til lov om folkeskolen på landet*, bd. 2. Oslo.
- Hompland, A. (2015). Avvisning av storsamfunnet som økonomisk tilpasningsform. *Sosiologen*. <https://sosiologen.no/ideer/sosiologisk-kanon/avvisning-av-storsamfunnet-som-okonomisk-tilpasningsform>
- Kjølaas, P.O. (1996). *Bibelen på samisk: En bok om samisk bibeloversettelse*. Oslo: Det Norske Bibelselskap.
- Kristiansen, R.E. (2005). *Samisk religion og læstadianisme*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Larsen, A. (2013 [1912]). *Bæivve-Alggo: Dagen gryr*. Overs. H.O. Lindbach. Karasjok: ČálliidLágádus.
- Læstadius, L.L. (1909). *Tidskriften Ens ropandes röst i öknen. Åren 1852–1854*. Utg. J.F. Hellman. Uleåborg: Aktiebolaget Oma Kanta's tryckeri.
- Læstadius, L.L. (2003). *Fragmenter i lappska mythologien. Gudalära*. Red. og innl. P. Posti. Skibotn: Angelica Forlag.
- Meløe, J. (1997). Vitenskapsteori uten lærebok. I Meløe, J., Lia, K., Overrein, A. og Solberg, M. (red.): *Tromsøvarianten – erfaringer med en filosofisk arbeidsform*. Tromsø: Stallo Forlag.
- Nergård, J.-I. (2006). *Den levende erfaring: En studie i samisk kunnskapstradisjon*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Nergård, J.-I. (2019). *Dialoger med naturen: Etnografiske skisser fra Sápmi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nergård, J.-I. (2025). *Forsoning med tapt tid: Samisk oppgjør med urett og kolonisering*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Pedersen, S. (2008). *Lappekodisillen i nord 1751–1859: Fra grenseavtale og sikring av samenes rettigheter til grensesperring og samisk ulykke*. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla (Diedut 3/2008).
- Pentikäinen, J. (2000). Lars Levi Laestadius as Sami Mythologist and Mythographer, 41–74. I Pentikäinen, J. (red.): *Sami Folkloristics*. Turku: Nordic Network of Folklore / Åbo Akademi University.
- Ravna, Ø. (2020). Den grenseoverskridende reindriften og beiterettighetene. *Lov og rett*, 59(8), 474–492.

FJØSGRYTA – NAVET I FISKARBONDENS SJØLBERGING

Bente Sundsvold, UiT Norges arktiske universitet

Vi lever i ei turbulent tid, med klima- og naturkrise, ekstremvær og pandemier, økende uro og militær opprustning, som har satt beredskap på den nasjonale dagsordenen. Hva kan vi lære av tidligere tiders måter å berges på? Teksten tar utgangspunkt i Ottar Brox' artikkel fra 1963, «Vinterføringa i Nord-Norge», hvor han ser fjøsgryta som nøkkelen til husdyrhold og fast bosetting langs en værhard og ugjestmild kyst. Teksten undersøker sjøsamiske høstingspraksiser i Porsangerfjorden i lys av Brox' artikkel og spør: Hvordan kan kunnskaper om fjøsgryta bidra til lokal mat og forberedskap?

«Det meste kan spises, men alt smaker ikke like godt», var kurslederens gode råd til gjengen som var samlet i Indre Sandvik for å lære om fjæra som spiskammers i regi av Porsanger og omegn sopp- og nyttevekstforening. Grisatang, tarmgrønske, grisetangdokke, butare og søl – fjæra bugnet av delikate råvarer, om enn ikke med like delikate navn. Kurslederen kunne også fortelle at flere av tang- og taresortene som vokser i fjæra, selges for tusenvis av kroner kiloet til kontinentale gourmetrestauranter. Grisetangdokke, *Vertebrata lanosa*, kalles også trøffeltang, med en nøtteaktig smak som ligner den kostbare og delikate trøffelen. Søl, *Palmaria palmata*, er en annen tangtype med utsøkt umamismak, som også har vært brukt i mat og folkemedisin.

Mens kursleder presenterer og viser fram sølen, prøver en av deltakerne fra området å komme til orde. «Søl ... det er vel det vi kaller soll? Det var jo det vi ungene sanket til sauene da jeg vokste opp», sier «Tove» tankefullt, «sauene elsket det ...» Mer snakk om dette blir det ikke på fjæraturen, men kommentaren fester seg i meg. Den føyer seg inn i historier og fortellinger om sjøsamisk naturbruk som jeg har fått kjennskap til gjennom flere forskningsprosjekter i området.¹ Før til kreaturene ble hentet gjennom sanking av tilgjengelige ressurser i nærområdene, fra land, fjæra og fjorden. Fiskehoder, slo, tang, tare, lyng, ris, reinlav, det som var tilgjengelig, ble kokt i fjøsgryta og ble til dyrefôr. Ofte henvises det til «vårknipa» i disse praksisene. Fjøsgryta og fødingsressurser fra utmarka, fjæra og havet ble brukt til nødfôr når løa var tom for høy. Det er et etablert narrativ, en fortelling, som ikke levner mye honnør til landbrukskompetansen hos fiskarbonden. Samtidig er et av hovedinntrykkene fra intervjuer, kartbaserte kartlegginger, møter og aktiviteter i området at det finnes betydelige lokale kunnskaper om økologisk bærekraft. Forsiktige høstingsmetoder basert på å klare seg, på samisk uttrykt som *birgehit*, og *birgejummi*, bygger på kunnskaper om å klare seg på det omgivelsene har å by på. Det viser til en relasjon til omgivelser og andre skapninger, som i *birgehit lottiid*, å hjelpe fuglene til å klare seg, og til en ydmykhet overfor skaperverket og andre verdener gjennom å be om lov, *bivdit*, enten det er snakk om fiske, jakt, fangst eller det å gå inn i et fremmed hus.² Disse samiske begrepene speiler en relasjon mellom menneske og omgivelser som gjør at fortellingen om fjøsgryta som nødføring skurrer. Jeg ble derfor både forbløffet og glad da jeg for noen år siden oppdaget at Ottar Brox hadde skrevet en artikkel i 1963 om tradisjonell vinterføring i Nord-Norge.³ Her tar han til orde for en ganske annen forståelse av fjøsgryta, selve nøkkelen i fiskarbondens overlevelse. Han hevder at fjøsgryta forstått som nødfôr var oppfunnet av landbruksagronomene fra sør. Deres oppgave var å lære opp nordnorske fiskarbønder i en landbruksform som var forankret i sørnorske flatbygder og ikke tilpasset jordfleckene på strandflaten mellom fjell og hav og i et arktisk klima. Brox argumenterer for at bruk av førsilag som (bjørke) ris, tang og løyping i fjøsgryta «ikke var nødutveier man grep til i panikk

¹ CoastChange (2018–2019): Flaggskip Fjord og Kyst; Foodcoast, NFR 2019–2022; FutureArcticLives, BiodivERsA/EU/NFR 2020–2025; Fuglan Veit, NFR, 2021–2026.

² Joks – *Birgehit lottiid*, under utgivelse, Joks 2015, Østmo og Law 2018.

³ Brox 1963.

når låven var tom».⁴ Det var en fornuftig måte å sikre fôrgrunnlaget i en driftsform tilpasset lokal ressurstilgang, arbeidsinnsatser og sesongvariasjoner. Og det ga en variert og næringsrik kost til kreaturene.

Hva kan en 60 år gammel artikkel om vinterfôringa i fiskarbondens Nord-Norge bidra med i vår tid? Vi lever i menneskets tidsalder, antropocen, hvor alt liv på jorda er påvirket av menneskets aktiviteter. Tiden etter siste verdenskrig omtales som den store akselerasjonen, hvor menneskenes forbruk av klodens naturressurser har gjort at alle trender har gått dramatisk til vær, enten det gjelder befolkningsvekst, urbanisering, reiseliv, energi- og vannforbruk, utslipp av klimagasser, temperaturer, arealbruk, forsuring av havet eller tap av regnskog.⁵ Vi har levd som om naturressursene skal vare inn i evigheten. De siste årene har debattene endret seg. Det er ikke kun tabeller i forskernes rapporter, endringene erfare mange steder på kloden. Vi rammes av ekstremvær og pandemi. Rapporter beskriver alarmerende tap av biologisk mangfold. Brutale kriger foregår i vårt naboland, og situasjonen i Midtøsten er katastrofal. Vi er inne i en ny dyrtid, og framtidsutsiktene er ikke oppløftende. Riksrevisjonens rapport om matsikkerhet og beredskap i landbruket⁶ slår fast at dagens tilstand er kritikkverdig når det gjelder matvareberedskapen hvis det skulle oppstå vesentlig svikt i tilgangen på mat eller fôr. Et sentralt poeng er å styrke sjølforsyningsevnen. I dag er 60 % av maten vi spiser, importert eller produsert med importerte fôrråvarer til husdyr- og oppdrettsnæringen. Sjøl om oppgaven er nasjonal, og må løses av statlige myndigheter, argumenterer denne teksten for at erfaringer fra tradisjonelle og lokale naturbrukspraksiser kan gi nyttig kunnskap i en alvorlig krisesituasjon. Der myndighetene tidligere så fjøsgryta som et uttrykk for nødfôring av kreaturene, kan fjøsgryta og erfaringene med å berges på det omgivelsene har å by på, være en viktig kunnskap å ha i en nødssituasjon. Hvordan kan Brox' artikkel om vinterfôringa i Nord-Norge bidra til å belyse dette? Hvordan kan sjøsamisk tradisjonskunnskap og erfaringer bidra til å styrke bærekraft og lokal mat – og fôrberedskap?

⁴ Brox 1963: 8.

⁵ Mjaaland, Eriksen og Hessen (red.) 2024.

⁶ Riksrevisjonen 2023–2024.

Tausheten om fjøsgryta

Fjæturen i Indre Sandvik for å sanke tang og tare til gourmetmat ga ny, praktisk og nyttig kunnskap om sanking av matressurser i nærområdene. Turen ble avrundet på Mearrasiidá, sjøsamisk kompetansesenter i Indre Billefjord, hvor vi tørket og prekeverte trøffeltang og søl og kokkelerte med det som var sanket. En veldig hyggelig, sosial og lærerik kveld. Men fjæturen ga ingen innsikter i den lange historien om bruken av tang og utmarksressurser i vinterfõringa i Nord-Norge.

Noen dager seinere er det sankthansfeiring på Sjøsamisk Tun, Mearrasámi siida, i Smørfjord, cirka 30 minutters kjøretur fra Indre Billefjord. Sjøsamisk Tun ligger vakkert til på halsen av et nes, Guoskatnjárga, like ved riksveien. Tunet består av en liten butikk/kafé, ulike oppbygde gammer og en fjæraskjá. I området bor også Tove fra fjæturen. Alle byggene som utgjør Sjøsamisk Tun, er bygd på dugnad av bygdas folk. På tunet er det også rekonstruert en større fellesgamme, *návet-ja ássangoahhti*, hvor mennesker og kreatur bodde sammen, med ett rom for menneskene og ett for dyrene. Inngangen til gammen ligger mellom disse, og rett innfor døra er ildstedet og fjøsgryta plassert. Like ved fellesgammen er det også satt opp en høykrakke, *luovvi*, som ble brukt til oppbevaring av tørrhøy om vinteren.⁷ Det er et påfallende gap mellom fjæturens søkelys på potensialet av tang og tare til mat for mennesker og den historien bygda og Sjøsamisk Tun forteller gjennom tradisjonell byggeskikk og arbeidet med vinterfõringa til buskapen. Dette gapet har med kontroll over kollektivt minne å gjøre, hva som skal huskes, og hva som skal glemmes.⁸ Når nye identiteter formes i nasjonsbyggings- og moderniseringsprosesser, er det å glemme like viktig som det å huske. I disse prosessene skapes også en ny historisitet, nye måter å forstå og anvende historie på.⁹ Minnemiljøer, hvor fortellinger videreføres fra én generasjon til en annen, erstattes av minnesteder, hevder historikeren Pierre Nora.¹⁰ Sjøsamisk Tun kan forstås som et slikt minnested for sjøsamiske praksiser, hvor landskap, materialitet og fortellinger knyttet til et spesifikt sted både kan komplementere og utfordre nasjonale narrativ. De betinger nye og andre måter å forstå og bruke tradisjonskunnskap og kroppslig overførte kunnskaper på, noe som er essensielt

⁷ Nilsen, S. og Nilsen, J.E. 2020.

⁸ Derrida 1998.

⁹ Connerton 2008, Hobsbawm og Ranger (red.) 2014.

¹⁰ Nora 1989.

også i forståelse og formidling av naturpraksiser. Sted har også relevans for det mer-enn-menneskelige, for flerartslige relasjoner i naturpraksiser. Menneskets «eksepsjonalitet» i forhold til andre arter handler om dets evne til språk og kultur, til å skaffe seg husdyr og til å utvikle teknologier og infrastrukturer som kan utviske avstander og muliggjøre kommunikasjon og maktutøvelse over hele kloden.¹¹ Andre arter, habitater og økosystemer er bundet til sted og omgivelsene, til liv og død, på en direkte måte. Skal flerartslig forståelse fremmes, må man ta utgangspunkt i de steder artene ferdes og bruker, og undersøke tilknytningspunktene og relasjonene mellom folk og andre arter på spesifikke steder.¹²

Brox var ikke interessert i det flerartslige, men i artikkelen «Vinterfôr- inga i Nord-Norge» tar han et økologisk og et stedsbasert perspektiv. Dette er premisset for analysene, slik jeg leser han: Måten folk har berget seg langs kysten av Nord-Norge på, er resultat av hvert enkelt steds naturbaserte fortrinn og utfordringer. De naturbaserte mulighetene gir ramme for de valg folk gjør og har mulighet til å gjøre: Hvilke fôringsressurser er tilgjengelige i nærområdet, hvilke menneskelige arbeidsinnsatser rår familien over, hvilke eiendomsforhold gjelder, og hvordan påvirker sesongvariasjoner deltakelse i fisket, hjemme hjemmefiske versus de sesongbaserte fiske- riene. Naturgrunnlaget varierer fra sted til sted, og selv nabobygder kan finne ulike løsninger på grunn av ulike tilganger til naturressurser. Dette er også perspektiver Brox anlegger i to andre artikler fra samme periode,¹³ men fjøsgryteartikkelen finner jeg særdeles interessant, fordi mange fler- artslige relasjoner kommer til uttrykk gjennom fôringsperspektivet. Fjøsgryta kan forstås som et «grenseobjekt» (boundary object) som muliggjør fellesskap og relasjonsbygging mellom menneske, dyr og fisk, naturressurser og ulike økologier.¹⁴ *Samtidig* utraderes og degraderes fjøsgryta i nasjo- nale landbruksmyndigheters politikkutforming.¹⁵

I en artikkel fra Varanger undersøker antropolog Marianne Lien hvor- dan den koloniale og nasjonale jordbrukspolitikken ikke kun handlet om jord og forskjellige oppfatninger om hva en ressurs er og hvordan en res- surs skulle forstås, om relasjoner mellom natur og kultur. Den handlet også om fornorskningsprosesser, om forholdet mellom samer og nordmenn, det

¹¹ Swanson, Lien og Ween 2018, Østmo og Law 2018.

¹² Tsing et al. 2024.

¹³ Brox 1964a, Brox 1964b.

¹⁴ Star 2010.

¹⁵ Eyþórsson 2025, Lien 2020.

moderne og det umoderne, vekst versus «bakstreverskhet».¹⁶ Overskriftene i artikkelen viser noe av den moralske indignasjonen over jordbrukskunnskapene til finnmarkingene og samene bakover i tid. «The cultivation of land is entirely neglected.»¹⁷ «Hardly anything is done to make the fields flat and even.»¹⁸ Begge disse er direkte sitater fra rapporter om tilstandene i nord sett fra ulike myndighetspersoners avstandsblikk. Lien beskriver også regionale initiativer – Finnmark landbruksselskaps kursing av jenter i landbrukskunnskap og økonomi, inkludert noen «håpløse» samejenter.¹⁹ Hun ser disse initiativene som koloniseringsredskap for å fremme den riktige forståelsen av naturressursene (hva hun kaller «resource ontologies»), som henger sammen med nasjonalstatens behov for sikre nasjonale grenser mot øst, bygging av velferdsstaten, men også oppdragelse av finnmarksbønder til et økonomisk bærekraftig jordbruk. Vekst, utvikling og kapitalisme er ikke kun et markedsanliggende. Det involverer også en omforming (refigurering) av livsprosjekter og oppfattelse av seg sjøl. Dette er modernitetens trolldom, «the sorcery of modernity», hvor alle som øver motstand mot å følge et utviklingsforløp, blir definert som bakstreverske og tilbakestående. Slik paralyseres fienden, og slik opererer modernitetens trolldom gjennom kapitalisme, hevder hun.²⁰

Lien og Brox har noen felles berøringspunkter i sine analyser av myndighetenes forståelse av Nord-Norges landbrukspraksiser, og de bruker noe av det samme historiske kildegrunnlaget. Brox gjør ingen analyse av de politiske verktøyene og hvordan de virker inn på folks valgmuligheter i sin artikkel. Og han behandler fiskarbonden og fjøsgrya som «ett nordnorsk kulturkompleks». Det sjøsamiske blir ikke nevnt. Som belyst i flere kapitler i denne boka, handler dette om Brox' manglende behandling av kultur.²¹ Men, som filosofen Jakob Meløe skriver med referanse til Brox, den viktigste metoderegelen er: «[R]egn med at det er god forstand i hva folk gjør.»²² Og det viser Brox til fulle, spesielt i de tidligste artiklene.²³ Følger man den metoderegelen, vil man oppdage hvordan folks livsverdener henger sammen, eller hvordan ressurser forstås forskjellig i ulike verdener,

¹⁶ Lien 2020.

¹⁷ Lien 2020, med henvisning til magistrat Hans Paus 1769.

¹⁸ Lien 2020, med henvisning til Helland 1905.

¹⁹ Lien 2020: 55. Et par av disse klarte å tilegne seg et respektabelt kunnskapsnivå, på høyde med norske piker.

²⁰ Latour, Stenger, Tsing og Bubandt 2018.

²¹ Nergård, Bjørklund og Ose i denne boka.

²² Meløe 1997. Meløe bruker Brox som eksempel for utviklinga av «en vitenskapsteori uten lærebok».

²³ Brox 1964a, Brox 1964b.

«resource ontologies» i Liens språkdrakt. For undersøkelsen av fjøsgryta i en sjøsamisk kontekst i Porsangerfjorden er både Liens og Brox' perspektiver nødvendige. Det er Brox som gir inngang til den lokale bruken av naturressursene, og jeg vil bruke hans artikkel i gjennomgangen av materialet om høstingspraksiser til fjøsgryta, eller løypingsgryta som den oftest refereres til i Finnmark. Brox sammenstiller lokale praksiser med fylkesagronomenes forståelse av vinterfôringa i Nord-Norge. Kanskje ufarliggjør han dem: De visste ikke bedre, med sin bakgrunn og utdanning var de ikke klar over hvilket omfang tildratten (tilleggsfôret) hadde. Deres verdimålestokker var fra Østlandet og utlandet:

For dem var det høy som var standardfôret, slike ting som tang og løyping var de nødt til å betrakte som dårlige surrogater som en måtte gripe til i panikk når en plutselig oppdaget at det var slutt på høyet. De takserte høybeholdningen og telte dyra, og konklusjonen var at sultefôring var uunngåelig.²⁴

Han argumenterer for en mangel på kunnskap, og artikkelen er ment, slik jeg leser den, å opplyse om fiskarbondens rasjonale for å berge kreaturene gjennom vinteren i Nord-Norge. Men han peker også mot landbrukspolitikken og fylkesagronomenes fjøsinspeksjoner. Han viser til amtsagronomen, som uttaler om forholdene på Ytre Senja:

Hos de fleste betragtes Høet kun som Bifoder, Hovedfoder var de forskjellige Surrogater som bringes tilveie, efterhvert som de tiltrænges. De fleste Steder, hvor jeg var, var Høet sluppet op i Marts og April, siden maatte Kreaturene nøie seg med de ovennævnte Surrogater.²⁵

Fra disse kildene konkluderes det med «at sveltefôringa heldt seg mykje lenger som system nordpå» enn ellers i landet. Konklusjonen som trekkes, var at «krøttera hadde mindre rom og mindre vyrdnad i gardsstellet nordpå. Fisket var det viktigaste om vinteren», og at «sultefôringa måtte være det vanlige».²⁶

²⁴ Brox 1963: 16.

²⁵ Ibid., med referanse til amtsagronomen fra Berg på Ytre Senja, 1879.

²⁶ Ibid.

Høstingspraksiser i Porsangerfjorden

Porsangerfjorden ligger i Porsanger og Nordkapp kommune. Fram til 1980-tallet var fjorden en svært rik fiskefjord som muliggjorde bosetting rundt hele fjorden.²⁷ Kommunegrensen går på vestsiden like sør om Repvåg/Stranda og på østsiden nord om Kjæs. Det er en trespråklig kommune, med norsk, samisk og kvensk som offisielle språk. I tillegg til fiske, jordbruk, tjenestenæring og turisme har kommunen en stor og voksende militær tilstedeværelse. Kommunen har cirka 4000 innbyggere, hvor mer enn halvparten bor i kommunesenteret, Lakselv. Ellers er det bygder på begge sider av fjorden, hvor vestsiden regnes som mer samisk og østsiden mer kvensk. På vestsiden ligger Indre Billefjord, som er en av få sjøsamiske bygder hvor samisk fremdeles er hverdagsspråk. Der er også Mearrasiida etablert, etter hvert med flere ansatte. I alle forskningsprosjektene som omtales her, har Mearrasiida vært en sentral lokal samarbeidspartner. I likhet med Sjøsamisk Tun er både Mearrasiida²⁸ og Meárrasámi árbediehtu sentre og stiftelser som er lokalt initiert av ildsjeler de siste 20–30 årene for å ta vare på og dokumentere lokal og tradisjonell kunnskap, samisk språk og lokalhistorie i sjøsamiske områder.

Denne teksten bygger på intervjuer om tradisjonskunnskap og høstingspraksiser i Porsangerfjorden, gjennomført i perioden 2019–2023. Totalt har 26 personer blitt intervjuet, 16 fra indre del av Porsangerfjorden og 8 fra ytre del av fjorden knyttet til Stranda og Repvåg. Sjøl om forskningsprosjektene som har finansiert intervjuene, har hatt noe forskjellig innretning (fra økosystemtjenester og tap av høstingsområder til mattradisjoner), har naturbruk og høstingspraksiser vært et felles fokus i alle tre intervjurundene. Intervjuene har etterspurt ressursområder, fiskeområder, hvilken type fisk som ble fisket, gytefelt, sinking av bær, utfuglegg (egg fra sjøfugl), vedhogst, torv, jaktområder med mer. Fjøsgrøtta eller løypingsgrøtta har ikke vært spurt om spesifikt i intervjuene, og den blir i liten grad direkte referert til i intervjuene. Men hele intervjumaterialet er tolket og kodet for kartbasert ressursbruk.²⁹ Over 60 referanser, fordelt på 15 intervjuer, refererer til høstingspraksiser knyttet til dyrefôr, mesteparten til sauer og kyr, men også til hundefôr. Det er hovedsakelig disse 15 inter-

²⁷ Strand 2019.

²⁸ Se hjemmeside [Mearrasiida.no](https://mearrasiida.no), lest 06.04.2026.

²⁹ Brattland, Holmgaard og Sundsvold 2023.

vjuene som blir brukt i denne teksten. Intervjuene er anonymiserte, men jeg bruker navn når kilden er offentlig publisert.

Intervjuene fra indre del er gjort av Svanhild Andersen fra Mearra-siida³⁰ og for området Stranda/Repvåg av Heidi Persen³¹ fra Meárrasámi árbediehtu, Stranda. Stranda er en av bygdene i Nordkapp kommune som har en lang sjøsamisk historie. Lappeby/Lappebystrand ble den kalt på 1800-tallet. Meárrasámi árbediehtu ble etablert for å synliggjøre den sjøsamiske kulturen i kommunen. De opplever at samisk kultur i Nordkapp er representert ved reindrif, slik at den sjøsamiske befolkningens kultur ikke er kjent eller anerkjennes.³²

Bruken av lokale intervjuere ble gjort for å sikre lokalt eierskap til materialet og bidra til kapasitetsbygging i organisasjoner som i stor grad bygges på frivillighet og ildsjeler. Det krever allikevel noen betraktninger. Jeg har begrenset tilgang til konteksten for intervjuene, og det har noen ganger vært vanskelig å forstå hva som blir sagt – hva som er meningsinnholdet i det som sies. Det tar bort noe av den kvalitative dimensjonen som et intervju kan ha, det å snakke seg fram til en slags samforståelse av et fenomen.³³ Noen av de som er intervjuet, kjenner jeg godt fra møter, aktiviteter, besøk og tilfeldige treff gjennom ulike forskningsprosjekter gjennom åtte år. Jeg har også fulgt opp et par av intervjuene med videoopptak for å kunne formidle og forstå bedre både folk, landskap, praksiser og fortellinger om stedsbaserte praksiser. Noe av dette materialet bruker jeg for å supplere intervjuutdragene, i tillegg til kilder som publikasjoner fra lokale skribenter og forfattere.

På den annen side vil lokale intervjuere muliggjøre en langt større dybde og kunnskap om det lokale, spesielt når det er snakk om stedsbaserte praksiser. Intervjueren og den som blir intervjuet, kjenner hverandre og har ofte en etablert tillitsrelasjon. Spesielt tydelig er dette i ytre del av Porsanger, hvor intervjuer Heidi Persen er fra bygda. Mange av de intervjuede er familie, slektninger eller naboer. De deler også en historie, de kjenner landskapet, høstingsstedene, og samtalene preges av dette. For Stranda/Repvåg er alle som har kjennskap til bygdas historie intervjuet, i hovedsak eldre, fire menn og fire kvinner. I Indre Porsanger er alder, kjønn

³⁰ Takktil Svanhild Andersen for gjennomlesing og innspill til denne teksten.

³¹ Heidi Persen gikk brått bort 29. mai 2025. Det er med stort vemod, respekt og takknemlighet jeg bruker hennes innsamlingsarbeid.

³² Persen og Østmoen 2019: 8.

³³ Kvale og Brinkmann 2015.

og bosted tatt hensyn til i utvalget. I sum er det et godt voksent utvalg hvor fødselsår spenner fra 1994 til 1935, og det er god kjønnsmessig balanse (15 menn og 12 kvinner). Bosted dekker både vest- og østsiden av fjorden og Lakselvdalen.

Løypinga – fiskeriene som ressurs i vinterfôringa

Slik beskriver lokal skribent Hartvig Johansen løypingsgryta, *liemasruitu*³⁴, i sitt innlegg på Meronbloggen.

Når fisken var ferdig prekuvert, ble fiskehauan hanka på en streng og hengt opp på hjellen i lag med flynderhauan, sandskrubb og skate etter høstens flyndrefiske. Dette ble kalt *guano* og skulle i løypingsgryta til Muoria og Fagerlin til vinteren og utover våren, noe de to kom til å sette stor pris på når det ble kokt i lag med tang, soll og litt lyng, eller reinlav. Etter 4–5 timer var fiskehauan så møre at de ikke satte seg fast i halsen på dyran. Dette var reine medisinen for kyrne. Og det vanket vel også en skvett på sauan i båsen eller i grinda.³⁵[sic]

Hartvig Johansen var bosatt i indre del av Porsangerfjorden, på Jonsnes. Her beskriver han tørking av fiskehoder og annen fisk som skulle i løypingsgryta utover vinter og vår, med utgangspunkt i heimfisket. Han beskriver det som en hverdagslig del av fisket. I et intervju med en kvinne (f. 1947) fra samme område blir løypinga satt i en kontekst til fiskeriene, både heimfisket og det sesongbaserte fisket. Hun snakker om sin egen barndom. Faren drev heimfiske i fjorden, men dro også ut til Kjelvik på Magerøya på fiske.

Og der var det også sånn at når de fisket i Kjelvik, så sendte de hjem tørkede fiskehoder for at familien skulle kunne koke løyping ut av det til kyrne. Det skulle være mat til kyrne. Så de hadde mange ting å skulle passe på.³⁶

³⁴ Sammensatt av *liepma*, «buljong, kraft», og *ruitu*, «gryte».

³⁵ Johansen, H. 2016 på Meronbloggen. <https://www.meron.no/merons-blogg/entry/54-skavvelfrossen-torsk>. Lest 20.03.2026.

³⁶ Intervju FC2.

Fiskehodene ble sendt med lokalbåten fra Honningsvåg og inn til Kolvik i indre del av Porsangerfjorden. «Det var mange ting å passe på», sier hun. Dette skriver også Brox om, for å belyse de avveininger fiskarbøndene måtte ta når det gjaldt fôrbruken. Dette måtte tilpasses årsrytmen i fiskeriene, om de drev heimfiske eller deltok i sesongbaserte fiskerier som lofotfisket eller finnmarksfisket. Sjøl på sesongfisket måtte man ha et blikk for hvordan fôrtilgangen var heime. Brox skriver også om omfanget av fiskehauttransporten: «Fra Skånland fortelles det at alle hau og rygger ble tørket i Lofoten og fraktet heim etter sesongen for oppfôring om våren.»³⁷ Fra handelshuset Rasch på Skjervøy skrives det: «[D]et hendte at rutebåtene kunne losse flere hundre tønner slog (fiskeavfall, hoder og innmat), som fiskerne sendte heim til kreaturfôr.»³⁸ Det også Brox påpeker, er at her betalte man transport for fôret, som må ha betydd at frakting lønte seg framfor å kjøpe høy eller kraftfôr. Brox skriver:

Bruken av fiskeavfall til fôr illustrerer på flere måter den intime sammenhengen mellom fiske og jordbruk i nord-norsk næringsliv. Det er ingen tvil om at løypinga på en stor del av kysten utgjorde en meget stor del av vinterfôret. Regnet etter energiinnhold var det ofte sikkert viktigere enn høyet. Det er derfor helt klart at husdyrholdet var sterkt avhengig av visse forhold med fisket, som f.eks. hvor gardsfolket drev vinterfisket.³⁹

En informant forteller også om andre fiskesorter som gikk i løypingsgryta. Det de sjøl ikke spiste, som sandskrubb ... sandflyndre, «den var nesten som gele». Den fikk kyrne. Fra slaktinga brukte de alt (til mat), «unntatt nyrer og lunger. Det kokte vi til hundene. Og hadde vi ikke hund, så gikk det til sjura.»⁴⁰ Her er det ikke bare kyr og sauer som passes på. Også sjura får sin skjerv.

³⁷ Brox 1963:12.

³⁸ Brox 1963: 12.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Intervju CCg 2022.

Sanking av ferskt fôr og onning av lyng og reinlav

Bruken av tang, og spesielt soll, nevnes i mange av intervjuene (9). Her er et utdrag fra ytre Porsanger hvor ei kvinne (f. 1947) forteller om bruken av soll og tare:⁴¹

K(vinne): Vi brukte også å hente tarr i fjæra. Nåkka som hette soll.

I(ntervjuer): Soll, ja. Her nedenfor (ser på kartet).

K: Ja, der brukte vi å hente, der ja. Også butarre. Soll, og så butarre.

I: Butarre, hvilket tarr er det?

K: Dem e lang, så er det sånne artige ... Ja, vet ikke kosn æ skal fortelle. Den åt kua veldig godt. Det har æ sedd på Lilleøya (Lille Tamsøy), der e det litt utav. Ja, vi hadde en fin barndom, gå i fjæra og plukke tarr til kua og sauane. Ja, man va med på alt. Og hjelptes til å arbeide. Og naturen gav jo mye.

Her går det ikke fram at soll og butare gikk i løypingsgryta. Hun nevner i hvert fall ingenting om løypinga, og det kan virke som at tang ble servert som ferskvare? Hun er den eneste som henviser til butare, noe som har med beliggenhet å gjøre. Butaren vokser kun der det er sjøgang og lite innslag av ferskvann, altså ikke inne i fjordene.

Denne kvinnen viser også til vårknipa i intervjuet. Ungene måtte ut for å høste lyng og ris. Måten hun refererer til vårknipa på her, er nok helt reell og ikke et uttrykk for en kollektiv nedgradering av høstingspraksisene. Også i andre intervjuer vises det til vårknipa, at de førte sauene ned til fjæra for å spise tang. En kan anta ut fra Brox' perspektiv at gårdens avstand til fjæra avgjorde om dette var en relevant fôringsstrategi.

Et annet fôrslag som nevnes flere ganger i intervjuene, er sanking av reinlav. En mann (f. cirka 1960) fra indre Porsanger forteller om sanking av mat til sauene. Også han refererer til tang og spesielt soll. De sanket mest på vinteren som tilskudd i kosten og tilgang på salt. De hadde både sauer og kyr på 1960-tallet. De sanket både i fjæra og på holmene utafor. Han forteller videre:

⁴¹ Intervju CCB 2022.

Lav, reinlav, hentet vi fra holmene. Det var særlig fint på våren før tælen var gått. Da skar vi store flak i ett visst mønster, i rota på lavet, men for ikke å ta alt laget de små øyer i laven for å sikre gjenvekst. Det var jeg med på mange ganger. Hvis vi tok med hendene, så fikk man ikke alt, så vi brukte spade og sånt. Så forsiktig. Gode flater rundt en øy, slik at det gror fort sammen igjen.⁴²

Reinlaven ble brukt til fôr til sauene. Han viser til oppgaver han deltok i som barn. Det mest forbløffende med dette utdraget er varsomheten som ble vist i sankinga, *birgehit*, å tenke på gjenveksten. Reinlaven var ikke en uuttømmelig ressurs på holmene, men det kan også vise til viktigheten av reinlav som fôr.

Brox skriver at i enkelte bygder, som i Skjomdalen, ble reinlav regna som det viktigste fôrslaget etter høy og halm. Der onnet de reinlav om høsten, kjørte det heim til gården og lagret det i stakk ute. «Etter hvert som en fôrte opp, hogg en løs den frosne lavmassen og tinte den opp i fjøset. Den ble gitt sammen med kokte poteter til middagsmålet, og folk regna den som jamgod med høy.»⁴³ I et annet intervju fra indre Porsanger viser en eldre dame (f. 1935) til tilsvarende praksiser med onning av reinlav. På vinteren var de oppe i Stabbursdalen og hentet ved og reinlav som de hadde sanket og gjort klart om høsten. De brukte å ha 50 «tuer» med reinlav, som hun kaller det. «Den var frossen og kunne bare løftes opp i hestesleden og kjøres hjem. For den skulle brukes i den gryta.»⁴⁴

Lyngsæter

Det var også onning av andre utmarksressurser i Porsanger. Fra ytre Porsanger blir bruken av lyngsæter beskrevet i flere intervjuer. Her forteller ei kvinne (f. 1936) om sanking av lyng og lyngsætene.⁴⁵

K: Det va ei god tid, vi fikk lov å være barn, det e ikke som i dag. Vi kunne leke ute og va med. Vi måtte også lære å arbeide tidlig.

⁴² Intervju CC1.

⁴³ Brox 1963: 7–8.

⁴⁴ Intervju FC3.

⁴⁵ Jeg bruker lyngsæter, lyngsæte, lyngsete om hverandre, fordi det er slik de opptrer i kildene. I og med at jeg ikke har funnet andre kilder til dette, følger jeg den lokale bruken.

Så når ho mamma gikk i fjøsen, så hadde vi jo kosta golv og vaska opp og sånt. Og å være med når dem drog torv og løng hjem og det va på vinterføre.

I: Sæta dere lyngen?

K: Ja da, dem sæta den, ja, og det gjorde dem jo med torva også, laga sæte.⁴⁶

Lyngsæter var dunger med revet lyng som ble beskyttet ved at man la flate steinheller rundt og oppå. I en publisasjon forteller intervjuerens mor, Ingrid Persen:

Om høsten sæta vi lyng til kyrne. Dette arbeidet begynte i september. Dette var hardt arbeid, men vi syntes det var moro. Der fikk vi i godværet tenne bål og koke kaffe og spise fint brød og hjem smør og ørret som var saltet.⁴⁷

De rev lyng flere steder. Det kunne være 25–30 sæter. Sætene ble henta hjem på kjelke om vinteren, i februar–mars, etter hvert som de trengte dem.⁴⁸ Lyng var god mat til kyrne, og de sparte på høyet. Sjøl om det er sparsomt med opplysninger om hvordan arbeidet med lyngsætene ble gjort, er det et godt eksempel på at *onninga* av både lyng og reinlav var en innarbeidet del av vinterfôringa i Porsangerfjorden. Onninga av utmarksressursene er også et av Brox' hovedpoenger når han argumenterer mot fylkesagronomenes oppfatning om at folk brukte utmarksfôr i panikk når høyløa var tom. De fôrslagene som ble høstet inn i ei spesiell onn og lagra til vinterforsyninga, var en regulær og kalkulert del av fôrgrunnlaget.

Å berge seg i krisetider

Tvangsevakueringa av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944, da siste verdenskrig gikk mot slutten, skjedde under stor dramatikk og har satt dype spor. De tyske styrkene trakk seg tilbake, og gjennom den brente jords taktikk la de omtrent hele Finnmark i ruiner. Cirka 75 000 ble rammet av

⁴⁶ Intervju CCd 2022.

⁴⁷ Persen og Østmoen 2019: 40–41.

⁴⁸ <https://www.meron.no/index.php/historisk-bruk/landskap-og-kulturminner-nordkapp-stranda-kulturlandskap/nordkapp/utmarksslatter-stranda-kulturlandskap/8155-lyngsaeter> og Persen og Østmoen 2019.

tvangsevakueringa.⁴⁹ Krigen er et tema som kommer opp i samtaler med godt voksne folk i Finnmark. Sjøl folk som ikke har opplevd krigen, kan fortelle om dramatikken under evakueringa og hvordan familien berget seg etter hjemkomsten i 1945, da freden var et faktum. En av de kvinnene som ble intervjuet fra ytre Porsanger, fulgte jeg opp gjennom å filme henne på hjemplassen. Hun tok meg og kameraet med på en vandring i landskapet mens hun fortalte om høstingspraksiser og historier fra stedet og området rundt. Hun var født i 1947, men kunne gjenfortelle – nærmest i detalj – dramaet rundt evakueringa fra det stedet de bodde før krigen. Etter krigen bosatte de seg på Repvåg. Mens de bygde huset, bodde de i en fraflyttet gamle som stod på tomte til huset. To gammetufter var tydelige i landskapet rundt huset. Persen og Østmoen skriver også at de siste gammene i Porsanger ble bygd under gjenreisninga. Mange av disse ble brukt over flere år til det ble bevilget midler til gjenreisningsboliger.⁵⁰

I et intervju fra ytre Porsanger forteller en mann om hjemkomsten 5. september 1945. Det første de gjorde, var å bygge en gamle.

M(ann): Vi bodde i et telt her til vi fikk gammen. Det e klart – det ble september måned, da fraus det jo ikke enda, men da dem fikk kua, og bygd fjøs, da va det frosse allerede. Da va det ikke bare å få tak i torv og få isolert fjøsen. Det va nu nåkka.

I: Så ka dokker bodde i den første vinteren her når dokker kom?

M: Nei, vi bodde da i gammen, vi fikk jo en gamle her, med ovn, da hadde vi jo fådd hus. Det va våres. Så fikk vi ku, sætta kua i gangen. Så kom helserådet og sa det e ikke lov. Og så måtte vi bynne å bygge fjøs te den.

I: Ja, gikk det lang tid før dokker fikk ordentlig hus etterpå?

M: Vi kom jo i 45, i 46 fikk da begynne å bygge. Da fikk vi til-delt ...⁵¹

Det hopper og springer litt i fortellinga, og mye forblir halvsagt. Det kommer også fram andre steder i intervjuet at denne familien var den siste som kom tilbake til bygda. Resten av bygda var allerede ankommet, og han viser også til besteforeldrene og foreldrene til intervjueren. Jeg kjenner på et dyptfølt fellesskap i denne samtalen. I store trekk forteller mannen

⁴⁹ Bones.

⁵⁰ Persen og Østmoen 2019.

⁵¹ CCg 2022.

at familien berget seg i en fellesgamme til de fikk bevilget midler til gjenreisningsboliger. De fikk tilsagn om å bygge i 1946, men når de flyttet inn, går ikke fram av intervjuet. Etter at de flyttet inn i huset, ble gammen brukt til fjøs inntil de gikk over til plankefjøs.⁵²

Brox skriver ingenting om fjøsgryta relatert til krigen, men Einar Eyþórsson skriver fra Varanger at til tross for motstanden mot fjøsgryta fra agronomene ble også gjenreisningsfjøsene, plankefjøsene, utformet med skorsteinspipe og et kokerom til fjøsgryta. «I Finnmark står det fortsatt mange små gjenreisningsfjøs med skorsteinspipe, et bevis på at ekspertene måtte gi tapt for den lokale kunnskapen», skriver han.⁵³ Det betyr at bruken av fjøsgryta ble holdt ved like i hvert fall utover 1950-tallet. Det som også skjedde etter krigen nasjonalt, var at nye kyr og sauer ble avlet fram av organisasjonen Norsk Rødt Fe, NRF. Antropologen Lars Risan har studert dette avlsarbeidet og hvordan det ble forankret og legitimert gjennom tett samarbeid med bønder. De gamle kurasene ble etter hvert borte, og nye røde «sosialdemokratiske kyr» erstattet disse.⁵⁴ Med dette viser han til likhetsideologien, én kutype for hele landet. Gjennom avlsarbeid og teknobiologiske intervensjoner er kuas evne til å klare seg endret. NFR-kua ville neppe klart seg verken i en fjøsgamme eller med fôr fra løypingsgryta.⁵⁵ Da de gamle ku- og saueartene nesten ble borte, ble igjen ildsjeler sentrale for å berge arter som var tilpasset ulike klima- og næringsforhold.⁵⁶ Dette viser noe av sårbarheten monokulturelt landbruk og avlsarbeid skaper, og nødvendigheten av å styrke lokal variasjon og mangfold også i mat- og fôrberedskap, jamfør Riksrevisjonens rapport.

Løypingsgryta – navet i fiskarbondens sjølberging

Innledningsvis spurte jeg hvordan sjøsamisk tradisjonskunnskap om vinterfôringa i Finnmark kan bidra til å styrke bærekraft og lokal mat- og fôrberedskap, og hvordan Brox' artikkel kan belyse dette. For å ta Brox' artikkel først så er hans fokus de økologiske betingelsene. Disse er ikke like,

⁵² Persen og Østmoen 2019.

⁵³ Eyþórsson 2025.

⁵⁴ Risan 2003.

⁵⁵ Eyþórsson 2025.

⁵⁶ Om villsauen, se Buer 2017. Buer var også en sentral samarbeidspartner i Foodcoast (2019–2022).

men varierer fra sted til sted. Det betinger flere svar, og det fremmer fokus på mangfold, både av biologisk og kulturell art.

Å berge seg langs en hardfør kyst i Nord-Norge kunne bare skje gjennom fiskarbondens kombinasjonsbruk. Husdyrholdet var nødvendig for å kunne fø en familie, og for å skaffe fôr til kreaturene måtte fødingsressurser fra både hav, fjære og land benyttes. Havet og fiskeriene var en viktig del av fôrgrunnlaget for husdyrholdet i Nord-Norge. Brox tilbakeviser holdningene og kunnskapene jordbrukseksperter fra sør hadde til fjøsgryta. Den ble sett på som et uttrykk for nødføring, i mangel på høy. Sjøl om Brox i liten grad viser til Finnmark i sin artikkel, viser intervjumaterialet klare paralleller. Informantene forteller om viktigheten av tilgang til fiskehoder og slo. De forteller om sanking av tang, soll og tare fra fjæra. Mange av tang- og tareartene som høstes, er rike på mineraler, proteiner, sukker og sporer, energirikt fôr som sammen med løypinga overgår et ensidig bruk av høy, om det hadde vært et alternativ.⁵⁷ Også langs Porsangerfjorden onner folk utmarksressurser som reinlav og lyng, tilpasset sesongarbeidet med vedhogst og ferskvannsfiske for å forberede vinterføringa. Men det er løypinga av fiskeavfall som muliggjør bruken av de andre ressursene. Innledningsvis kalte jeg løypingsgryta for et grenseobjekt. Et grenseobjekt kan forene det som er uforenlig, og skape kontinuitet der det ellers ville være brudd. Det er løypingsgryta som lager forbindelsene mellom det som san-kes fra havet, fjæra og utmarka, og det som bidrar til å fø både folk og fe. Løypingsgryta var navet i fiskarbondens virke og overlevelse.

Da jeg startet ut denne teksten, med fjæratur og besøk i fellesgammen på Sjøsamisk Tun, hadde jeg ingen formening om at fellesgammen med løypingsgryta i sentrum skulle ta meg tilbake til siste verdenskrig. Alt var brent, og gammene huset folk inntil gjenreisningshusene ble reist. Og de huset både folk og fe. Husdyrholdet var én av pilarene for å berge seg, og i gjenreisninga var fôr til dyrene et sentralt spørsmål. Finnmarkingene og sjøsamene har krigens opplevelser og erfaringer med som en del av et kollektivt minne. Det å klare seg og å berge seg på det omgivelsene hadde, og har, å by på, *birgejupmi*, er en kulturell kompetanse.⁵⁸ Gjennom intervjuene forstår man hvor essensiell løypingsgryta, gammene og fôrhøstinga var for hvordan finnmarkingene maktet å innrette seg da de raskt vendte tilbake til et nedbrent Finnmark etter krigen. Folk kjente sine steder, de

⁵⁷ Brox 1963: 12.

⁵⁸ Nergård 2019.

kjente omgivelsene, de visste hvordan de kunne berge seg. Løypingsgryta forteller en viktig historie om å berges på det omgivelsene har å tilby. Finnmarkingenenes erfaringer fra gjenreisninga etter krigen er vel verdt å ta lærdom av og tenke gjennom i turbulente tider. Kriser kan også tvinge fram økt bevissthet og nye perspektiver på lokal mat- og førsikkerhet. Vinterfôringa i Nord-Norge og løypingsgryta viser kunnskaper som kan komme til nytte i en krisesituasjon.

Tilbake til fjæturen i regi av Porsanger sopp- og nyttevekstforening. Dette er et av nåtidens mange initiativer for å bevisstgjøre folk om sinking av det mangfold av arter naturen har å by på. Samtidig hadde Toves kunnskaper om at søl, eller soll, ble brukt til dyremat, ingen relevans i denne sammenhengen. Lien bruker begrepet «resource ontologies» for å belyse gapet mellom fylkesagronomenes ide om jordbruk i Finnmark og finnmarkingenenes og samenes bruk av jord og hav. I dag kan vi se at det er noe som går igjen, sjøl om samfunns- og maktforholdene er forskjellige i de to tidsepokene. Ressursontologier – grunnleggende oppfatninger om ressursenes betydning – har sine egne historieoppfatninger, kroppsliggjøringer og følelsesmessige tilknytninger, skriver Lien, men de viser også til et maktaspekt om hva som er relevant kunnskap. Gapet mellom tang som gourmetmat og tang som fôr til kreaturene handler kanskje mer om hva man identifiserer seg med, hvem man er, og hva man kan, enn om tangen som ressurs. Henger vi fremdeles fast i et hierarki mellom det moderne, norske og det tradisjonelle, sjøsamiske?

Materialet fra intervjuene gir ikke en fyllestgjørende beskrivelse av de dypere meningslag sankings- og fôringspraksisene hadde for dem som ble intervjuet, og de relasjoner de betinger. Men vi fornemmer det i flere beskrivelser. Folk har gode minner og gode opplevelser knyttet til høstingsarbeidet. Heidi Persens mor, Ingrid Persen, starter sin beskrivelse av lyngonna med den sosiale settinga: «hardt arbeid, men moro med bål, kaffe og god mat.» Dette går igjen i intervjuene. Folk minnes arbeidet med glede. Dette finner også Brox i sitt materiale. Han får dette inntrykket når folk snakker om den gamle lislåtta på Senja: «[A]rbeidet i slåtteliene var en fest. Det var mange folk, kaffekjel og lefsebomme, ungdom og løssluppen moro, og avveksling fra den daglige rutine heime på gården eller i været.»⁵⁹ Ungene fikk være med. Minnene og aktivitetene sitter i kroppen.

⁵⁹ Brox 1963: 6.

At høstingspraksisene deles av mange på ulike måter, er også et av hovedinntrykkene i intervjuene. Slik ordlegger en av de «yngre» informantene (f. 1986) seg i et intervju:

Egentlig – hvorfor jeg gjør det jeg gjør? Hvorfor jeg må ha multebær ... Det er vel mest kulturarv, vil jeg si. Og så blir det jo automatisk rekreasjon ut av det. Men jeg er ikke den som driver med toppturer – bare gå på en topp og snu og gå ned igjen. Men man skal gjøre noe. Når man først går ut, så skal man gjøre noe. Plukke bær eller hente sennagress ... Ja. Man skal ha et formål, ikke bare sånn der *joavdelas*-tur i skogen. [*Joavdelas*, et samisk ord som betyr «unyttig, unødvendig, uvirksom».] Det skal være et formål med turen, da. ... Det med kulturarv, jeg liker jo å prøve alt. Tillegne meg kunnskap om mest mulig, så man kan litt av hvert. Man vet jo ikke, en dag må man kanskje drive med selvberging.⁶⁰

Han har høstingstrangen i kroppen, men han vektlegger også at disse kunnskapene kan komme godt med en dag. Samme mannen var med på fjæturen i Indre Sandvik, han vil tilegne seg kunnskap om mest mulig. Når tradisjonelle praksiser opphører, forsvinner også kunnskapen. Tove visste gjennom erfaring at soll var godt fôr til sauene, men nye generasjoner må lære om tang, soll og tare på andre måter. Norges sopp- og nyttevekstforbund er en organisasjon som fremmer sankingskunnskap basert på nærmiljøet, og som har lokalforeninger over hele landet.⁶¹ Sjøsamisk Tun er rekonstruert basert på bygninger som viser sentrale funksjoner i den sjøsamiske fiskarbondens sjølberging. Sjøsamisk Tun kan også forstås som et minneste, hvor måten historien fortelles på, må finne nye former.⁶² Det er fristende å avslutte, i Ottar Brox' ånd, med konstruktive forslag til løsning på komplekse problemer.⁶³ Hva med å arrangere neste fjærtur i Smørfjord, på Sjøsamisk Tun? Fyre opp fjøsgryta og kokkelere for både folk og fe. Fyre opp fjøsgryta og gi rom for kunnskapene nettverket i Sopp- og nyttevekstforbundetforeninga har, men også bli bedre kjent med en av grunnsteinene i fiskarbondens livberging i Nord-Norge, sankinga av vinterfôr til kreaturene, slik den kommer til uttrykk i ei sjøsamisk bygd i Porsangerfjorden. Det kulturelle og det biologiske mangfoldet henger nøye sammen. Ulike kunnskapsformer må finne relevante måter å skape fellesskap på og relevante måter å tenke sammen på i turbulente tider.

⁶⁰ Intervju FC8.

⁶¹ Norges sopp- og nyttevekstforbund. <https://soppognyttevekster.no/om-nsnf/hva-gjor-vi>. Lest 25.04.2026.

⁶² Nora 1989.

⁶³ Brox 2009.

Referanser

- Bones, S. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms. *Store norske leksikon* på Snl.no. Hentet 26. april 2026 fra https://snl.no/tvangsevakueringen_av_Finnmark_og_Nord-Troms.
- Brattland, C., Holmgaard, S.B. og Sundsvold, B. (2023). Kartlegging av høsting og utmarksbruk i Finnmark til bruk i planlegging og forvaltning. *Ottar*, 345(2), 17–26.
- Brox, O. (1963). Tradisjonell vinterføring i Nord-Norge. *Ottar. Populære småskrifter fra Tromsø museum*, 36(2).
- Brox, O. (1964a). «Avvisning av storsamfunnet» som økonomisk tilpasningsform. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1964:3.
- Brox, O. (1964b). Natural Conditions, Inheritance and Marriage in a North Norwegian Fjord. *Folk*, 1964:6, 36–45.
- Brox, O. (2009). *Klimakrisen. Hva kan vi gjøre?* Oslo, Aschehoug.
- Buer, H. (2017). *Villsauboka*. Førde, Selja forlag.
- Connerton, P. (2008). Seven Types of Forgetting. *Memory studies*, 2008-1, 59–71. London, SAGE Publications.
- Derrida, J. og Prenowitz, E. (1995). Archive Fevre: A Freudian Impression. *Diacritics*, 25(2), 9–63.
- Eriksen, T.H. (2024). *Det umistelige. Fra global ensretting til et nytt mangfold*. Oslo, Aschehoug.
- Eyþórsson, E. (2025). *Arv og miljø i nord. Sjøsamisk arv i en turbulent tid*. ČálliidLágádus.
- Hobsbawm, E. og Ranger, T. (red.) (2014). *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Johansen, H. Skavvelfrossen torsk (2016) på Meronbloggen. <https://www.meron.no/index.php/merons-blogg/entry/54-skavvelfrossen-torsk> Lest 20.03.2026.
- Joks, S. (2015). *Laksen trenger ro. Tilnærminger til tradisjonelle kunnskaper gjennom praksiser, begreper og fortellinger fra Sirbmá-området*. Doktorgradsavhandling. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Joks, S. (2026). Birgehit lottiid. i Sundsvold, B., Førde, A. og Reiertsen, T.K. *Fuglan veit – sjøfuglene som veivisere i naturkrise* (under utgivelse).
- Kvale, S. og Brinkmann, S. (2015). *Det kvalitative forskningsintervju*. 3. utgave. Oslo, Gyldendal Akademisk.

- Latour, B., Stenger, I., Tsing, A.L. og Bubandt, N. (2018). Anthropologists Are Talking – About Capitalism, Ecology and Apocalypse. *Ethnos*, 83(3), 587–606.
- Lien, M.E. (2020). Dreams of Prosperity – Enactment of Growth. The Rise and Fall of Farming in Varanger. *Anthropological Journal of European Cultures*, 29(1).
- Meløe, J. (1997). Vitenskapsteori uten lærebok. I Lia, K. et al.: *Tromsøvarianten – erfaringer med en filosofisk arbeidsform*. Tromsø: Stallo Forlag.
- Mjaaland, M.T., Eriksen, T.H. og Hessen, D.O. (red.) (2024). *Antropocen. Menneskets tidsalder*. Oslo: Res Publica.
- Nergård, J.-I. (2019). *Dialoger med naturen. Etnografiske skisser fra Sápmi*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Nilsen, S. og Nilsen, J.E. (2020). *Den sjøsamiske gård. Bo- og ressursområder i Olderfjord og Smørfjord i gammel tid*. Sjøsamisk Tun.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, 7–24. *Representations*, 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. University of California Press.
- Persen, H. og Østmoen, P.I. (2019). *Stranda. Ei sjøsamisk bygd i Nordkapp kommune*. Stranda: Meárrasámi árbediehtu – Sjøsamisk tradisjonskunnskap.
- Persen, H. Lyngsæter på Meronbloggen. <https://www.meron.no/index.php/historisk-bruk/landskap-og-kulturminner-nordkapp-stranda-kulturlandskap/nordkapp/utmarksslatter-stranda-kulturlandskap/8155-lyngsaeter>. Lest 10.04.2026.
- Riksrevisjonen (2023–2024). *Matsikkerhet og beredskap på landbruksområdet*. Dok. 3: 4. Offentliggjort 19.10.2023.
- Risan, L. (2003). *Hva er ei ku? Norsk rødt fe som teknovitenskap og naturkultur*. Acta Humaniora, 164. Oslo: Unipub.
- Mearrasiida. www.mearrasiida.no. Lest 06.04.2026.
- Rautenberger, R. Butare i *Store norske leksikon* på. <https://snl.no/butare>. Lest 12.04.2026.
- Star, S.L. (2010). This is Not a Boundary Object: Reflections on the Origin of a Concept. *Science, Technology, and Human Values*, 35:5 (601–617).
- Strand, H.K. (2019). *Porsangerfjorden 2.0 – en mulighetsstudie*. HI 2019 (oppdatert 2025). <https://www.hi.no/hi/nettrapporter/porsangerfjorden-2.0-final.docx> lest 14.04.2026

- Swanson, H.A., Lien, M.E. og Ween, G.B. (2018). *Domestication Gone Wild. Politics and Practices of Multispecies Relations*. Duke University Press.
- Tsing, A.L., Deger, J., Saxena, A.K. og Zhou, F. (2024). *Field Guide to the Patchy Anthropocene. The New Nature*. Stanford University Press.
- Østmo, L. og Law, J. (2018). Mis/translation, Colonialism, and Environmental Conflict. *Environmental Humanities*, 10:2.

INSPIRASJONEN FRA OTTAR BROX

*Nils Aarsæther, UiT Norges arktiske universitet og Svein Jentoft,
Norges fiskerihøgskole, UiT Norges arktiske universitet*

I denne boka har i alt 20 samfunnsforskere tatt for seg ulike sider ved Ottar Brox' faglige innsats i mer enn 60 år. De aller fleste bidragsyterne har sin tilknytning til Universitetet i Tromsø, men representerer ulike fagmiljøer og disipliner. Hver og en behandler avgrensede temaer som Brox engasjerte seg i som forsker.

Som redaktører vil vi i dette avsluttende kapittelet prøve å utkrystallisere det faglige budskapet som kan leses ut av kapitlene. Det handler først og fremst om å tydeliggjøre den faglige arven Brox etterlot, i form av forskningsfunn og analytiske grep. Men i samsvar med Brox' egen oppfatning av hva samfunnsvitenskap dreier seg om, vil vi også løfte fram forskningens betydning for samfunnsutvikling. For Brox gjaldt det å forske på forhold som det er opp til oss selv – individuelt eller kollektivt – å utvikle, og, ikke minst, å synliggjøre hvordan vi kan tøye grensene for det endringsbare. For, som han gang på gang påpekte, disse grensene kan ofte oppfattes som gitte, men ved nærmere analyse framtrer de som menneskeskapte og opprettholdt gjennom kunnskapsmangel og ulike former for makt.

Ut fra et slikt resonnement kan det sies at Brox henvender seg til framtidens samfunnsforskere, samfunnsmedlemmer og beslutningstakere med et imperativ om å «gjøre noe med det». Og da mente han samfunnsforhold

og framtidsutsikter som allment oppfattes som negative, som for eksempel kriminalitet, forurensing, klimaendringer, arbeidsløshet, fattigdom og sosial ulikhet. Dermed blir det maktpåliggende for oss å løfte fram de forsøk bokas forfattere gjør på å aktualisere det Brox analyserte seg fram til som mulige åpninger for endring og samfunnsmessige forbedringer. En slik oppgave er krevende, for det forutsetter en kommunikasjon mellom forskere og nye generasjoner. Og dette er generasjoner som, til forskjell fra oss som skriver denne boka, bare indirekte har hatt tilgang til det Brox stod for og bidro med. Kort sagt: Vi må som forskere hjelpe til med å oversette det vi kan kalle den Broxianske tenkemåten slik at den gir mening til nye generasjoner. Vi kan ikke gå ut fra at den konteksten Brox' tekster var formulert innenfor, eksisterer, eller at den uten videre vil være gjenkjennbar for deltakerne i dagens og morgendagens samfunnsliv og politikk.

Ottar Brox var faglig aktiv på en rekke felter. Her skal vi ikke gjenta den bredden som framkommer gjennom de 16 kapitlene, og heller ikke framheve noen enkelttemaer. Når vi tar for oss den betydningen Ottar Brox fortsatt kan ha for dagens og framtidens samfunnsforskning, kan det være hensiktsmessig å vurdere hans innsats – slik forfatterne har sett og videreutviklet den – på tre felter: For det første: Hva har vi lært av måten Brox drev sin forskningsaktivitet på? For det andre: Hvilke budskap kan vi lese ut av analysene av lokalsamfunn, sted, region, sentrum og periferi? Og for det tredje: Hva kan vi lære av Ottar Brox' engasjement når det gjelder formuleringen av en alternativ offentlig politikk, på sektoravgrensede områder?

Hvordan utvikle samfunnsvitenskapene?

En trenger ikke være enig i alt Brox skrev og stod for som forsker, hverken hans hypoteser, analysemåter eller konklusjoner. Det er heller ikke kapitelforfatterne i denne boka. Han sa eksempelvis mye om livet i Nord-Norge, men ikke alt. Brox gir likevel andre forskere en posisjon å forholde seg til, noe de kan lære av og relatere egen forskning til. For de som kommer etter, vil dette være av uvurderlig verdi.

Brox viste liten respekt for disiplinære tvangstrøyer. Også når det gjaldt enkeltfag, hadde han et komparativt blikk og tenkte selv. Måten han kombinerte innsikter fra ulike fag på, var unik, og han var på en måte sitt eget

prosjekt. Her er Brox et eksempel til etterfølgelse; vi kan ikke bli som han, men han gir veiledning i hvordan også andre kan bli seg selv som fagpersoner. Forskerne som bidrar i denne boka, viser tydelig verdien i å hente innsikter fra flere fag enn sitt eget i måten de behandler sine temaer på. I møtet med etablerte forskningsmiljøer kan det også i dag være risikofyllt for yngre forskere og studenter å trekke på innsikter utover egen fagdisiplin, men Brox gir her både viktige lærdommer og mot til å utfordre. Den kreative koblingen av fagfelt har vist seg å være både produktiv og inspirerende og har bidratt til en fornyet interesse for tverrfaglig forskning siden 1990-tallet.

Gjennom sine formative år utviklet Brox en særegen faglig tilnærming, preget av metodisk refleksjon, teoretisk åpenhet og en sterk formidlingsvilje. Han fulgte gjennom hele sin akademiske karriere Fredrik Barths grunnleggende krav: Enhver analyse av samfunnsmessige forhold må ta utgangspunkt i *handlende aktører*. Samtidig understreker Brox at dette, som kan oppfattes som «metodisk individualisme», ikke kan stå alene. Søkelyset på aktøren må tilføres en presis analyse av kontekst, ikke i form av abstrakte generaliseringer av strukturelle forhold, men ved hjelp av begrepet *opportunitetssituasjon*, som også er hentet fra det sosialantropologiske vokabularet. Dette vanskelige ordet signaliserer både muligheter og begrensninger, og at slike må kartlegges i den enkeltes valg- eller beslutningssituasjon. Det dynamiske i Brox' modell utvikler han gjennom identifisering av *alternativer* i beslutningssituasjoner. Til slutt stiller Brox krav om å analysere seg fram til sidevirkninger av det som kan framstå som rasjonelle handlingsvalg for den enkelte så vel som for offentlig politikk, nemlig *eksternaliteter*. Individuelle valg kan være rasjonelle nok, men gir samlet sett ikke nødvendigvis gode resultater for samfunnet. Ottar Brox kombinerer på denne måten et mikro- og et makroperspektiv, men med klart størst vekt på mikronivået, på handlingsmuligheter heller enn på låste tilstander. Dette, sammen med hans tidlige vektlegging av tverrfaglighet, har hatt varig betydning. Ottar Brox var en moderne tenker og forsker, motsatt av den han ofte ble kritisert for å være. Hans måte å forholde seg til akademisk virksomhet på, peker framover, ikke bakover. Mange av de utfordringer samfunnet står overfor, lar seg ikke avgrenses disiplinært, men krever overskridende perspektiver og pragmatiske tilnærminger, slik han selv utformet sin forskerkarriere.

I et historisk perspektiv knyttes Brox' analyser til ideer om «frontier» og demokrati. At mange har fått tilgang til naturressurser, med mulighet til å praktisere alternative livsformer, har vært betydningsfullt også for fordeling av økonomisk makt og demokratisk utvikling. Samtidig kan Brox kritiseres for en litt for enkel framstilling av det han betraktet som «frie» områder og allmenninger. For Brox var likhet og åpenhet grunnleggende kjennetegn ved det norske samfunnet, særlig den korte avstanden mellom styrende og styrte. Hans livslange søkelys på sosial og økonomisk likhet aktualiseres i dag som et svar på økende ulikhet. Men det som skiller Brox fra mange økonomer og sosiologer, er nettopp å se hvordan likhet skapes, undergraves og vedlikeholdes også nedenfra.

Bidragene i denne boka viser også hvordan økonomi må forstås som et moralsk og sosialt fenomen. Den lokale uformelle økonomien, for eksempel knyttet til mat og deling, illustrerer hvordan menneskelige relasjoner, kulturelle verdier og naturtilknytning overskrider snevre økonomiske begreper som profitt, transaksjon og utveksling. Dette peker mot en grunnleggende humanistisk forståelse av økonomisk praksis der folk og lokalsamfunn har betydning.

Brox' teori om alternative måter å innrette livet på blir i flere kapitler diskutert som en strategi for å opprettholde likhet og aktivitet i distriktene – og med gunstige sidevirkninger (eksternaliteter) for By-Norge. Samtidig understrekes behovet for kontinuerlig empirisk etterprøving av slike teorier, da deres gyldighet varierer over tid og rom. Særlig interessant er hypotesen om at tilgang til attraktive alternativer kan fungere som en motmaktstrategi som opprettholder egalitet. Nye utviklingstrekk, som økt interesse for yrkesfaglige utdanninger, kan representere slike alternative tilpasninger med potensial til å balansere sosiale forskjeller.

På 1960-tallet, da Ottar Brox etablerte seg om samfunnsforsker, var det langt under 100 forskere på dette området. I dag er det kanskje mer enn 2000 årsverk innen samfunnsforskning, når høyskole- og universitetsansattes arbeidstid regnes inn. Alle disse hverken kan eller vil praktisere som *Broxianere*, men det er vår overbevisning at de langt fleste vil ha nytte av å la seg inspirere av Ottar Brox som rollemodell og veiviser når de formulerer sine prosjekter. Brox fikk sin realitetsorientering ved å være ute blant folk. Han lyttet til de han traff.

Hvordan kan Brox inspirere studier av det lokale, av sentrum og av periferi?

Ottar Brox så samfunnet nedenfra, med folks eget blikk. Samfunnsforskere bør ikke være så opptatt av hvordan samfunnet fungerer i stort, at en glemmer å rette søkelyset mot samfunnet i smått, i de lokalsamfunn – bygder og bydeler – der folk bygger sitt liv gjennom de valg de gjør. Igjen satte Brox en viktig agenda. En skal som samfunnsforsker ikke bare være opptatt av hvordan politikk skapes, av hvordan lover og regler blir til, men også av hvordan de virker inn på folk i deres hverdag og valgsituasjoner. Makten i distriktpolitikken kan ikke bare studeres ovenfra, fra de som har den. Den må også studeres nedenfra, fra de som utsettes for den. Her gikk Brox foran.

Når det gjelder bosettingsmønsteret i Nord-Norge, understrekes det at utviklingen ikke nødvendigvis må forstås som krise, selv om regionens andel av befolkningen går ned. Snarere peker analysene på nye dynamikker og valgmuligheter. Digitalisering, økt mobilitet, nye næringer som oppdrett og reiseliv samt fleksible arbeidsformer gir individer større frihet til å velge bosted. Dette aktualiserer Brox' vekt på den enkeltes opportunitets-situasjon – handlingsrommet som ligger i tilgjengelige alternativer, men som ikke nødvendigvis stenger for innovasjon, entreprenørskap og samfunnsendring.

Nyere perspektiver utvider også lokalsamfunnsanalyser til å inkludere mer-enn-menneskelige relasjoner. Natur, klima, dyr og økologiske systemer forstås som integrerte deler av sosiale prosesser. Dette åpner for nye tolkninger av «det gode liv», der fleksible livsformer, kombinasjonsnæringer og sesongbasert arbeid inngår i samspill med naturgitte ressurser. Et liv i tett kontakt med naturen gir mening og velvære. Stedlige studier framheves som særlig viktige for å forstå hvordan lokale ressurser, identitet og relasjoner kan danne grunnlag for bærekraftige livsformer og gi grunnlag for å formulere ny samfunnsteori.

Brox' analyser av lokalsamfunn var i stor grad preget av økonomisk organisering med basis i primærnæringene. Denne ensidige «økonomismen» blir i flere kapitler utfordret ved påpekning av at bygdeøkonomien må forstås som del av et bredere sosialt, politisk og moralsk fellesskap. Når dette fellesskapet svekkes, trues både livskvalitet og bosetting. Erfaringer viser imidlertid at stor nedgang i sysselsettingen i jordbruk og fiske ikke

nødvendigvis fører til sosial forvitring, for framveksten av velferdskommunen motvirker avfolking, og et mer allsidig bygdesamfunn kan også styrke fellesskapet. Disse endringene viser behovet for mer komplekse modeller i lokalsamfunnsforskningen enn de Brox opprinnelig utviklet, med bruk av et bredere sett av begreper og perspektiver.

Avslutningsvis i boka løftes betydningen av naturforståelse og livsverdier fram, særlig i samiske og læstadianske kontekster. Her kritiseres Brox for ikke fullt ut å ha fanget dybden i naturbaserte livsformer, hvor naturen forstås som både livsgrunnlag og verdi i seg selv. Disse perspektivene får fornyet relevans i dagens miljøkrise og peker mot alternative måter å organisere samfunn og økonomi på, der bærekraft og menneskelig verdighet står sentralt.

Hva kan Brox bidra med i studier av offentlig politikk?

Som samfunnsforskere skal vi være opptatte av hvordan samfunnet organiseres og styres, hvorfor ikke alt går etter planen, og spesielt hvorfor forvaltningen av våre felles ressurser ikke gir de ønskede resultater. Derfor må vi også rette søkelyset på de offentlige beslutningsprosessene, på forvaltningsapparatet og på hvordan demokratiet fungerer på ulike nivåer i samfunnet. Men for Brox var det alltid et anliggende å spørre seg hvordan politikken og samfunnsstyringen *virket* for de som skal leve med og av den, hvordan den skapte muligheter og begrensninger for folks livsutfoldelse lokalt. Han var mindre opptatt av hvordan politikk ble utviklet, utformet og satt ut i livet, enn av hvordan den påvirket livet til folk.

Flere bidrag problematiserer relevansen av Brox' konkrete politiske anbefalinger i dag. Selv om hans verdigrunnlag – velferdsstat, langsiktig forvaltning av fellesressurser og sosial likhet – fortsatt står sterkt, har de økonomiske og politiske rammebetingelsene endret seg betydelig. Men fortsatt stilles det krav om innsats på ulike samfunnsområder, litt nedsettende omtalt som sektorpolitikk, uten et blikk for hvordan det som i utgangspunktet var velmente tiltak, får uønskede konsekvenser i konkrete lokale kontekster.

Distriktspolitikken, fiskeri- og landbrukspolitikken og etter hvert innvandringspolitikken var for Brox politikkområder som hadde stor betyd-

ning for lokal utvikling, både langs kysten og i storbyene. På alle disse områdene var omforente politiske målsettinger under sterkt press: Ungdom ville studere ved storbyuniversiteter, store rederier ville ha kontroll over stadig større deler av fiskeressursene, og store deler av næringslivet lengtet etter importert arbeidskraft. Fra 1980-tallet av kom nye, teknokratiske styringskonsepter, sammenfattet i begrepet *New Public Management*, inn i politikktutforming og utfordret strømmen av politiske premisser som kom nedenfra, fra politiske partiers landsmøter, folkelige organisasjoner og ad hoc-aksjoner. Ottar Brox leverte en rekke delanalyser av utformingen av offentlig politikk, særlig i de mange hundre kronikkene han publiserte, men han bidro i liten grad til å utvikle nye analyseverktøyer som kunne anvendes på politiske prosesser. Her kunne han for så vidt lene seg tilbake og konstatere at statsviterne Knut Dahl Jacobsen og Stein Rokkan ved Universitetet i Bergen hadde gjort jobben med å utvikle kraftfulle analysemodeller.

Like fullt er det inspirasjon å hente fra Ottar Brox' nærmest minimalistiske tilnærming til analysen av, og råd til, politikken. Innen planleggingsfeltet framheves Brox' bidrag til å forstå sammenhenger og utilsiktede konsekvenser av tiltak. Hans søkelys på eksternaliteter og underliggende sosiale prosesser utfordrer planleggere til å gå dypere enn rene mål-middel-analyser. Men hovedbudskapet hans på dette feltet er befriende enkelt: *Start med det de fleste er enige om at vi for enhver pris må unngå*. Dette er den politologiske Broxismen i et nøtteskall: Unngå opprivende diskusjoner om mål og hvor vi vil hen, det blir vi uansett aldri enige om. Tenk praktisk på, og samhandle om, hva vi kan gjøre for å unngå å komme «dit vi ikke vil». Vi vil ikke at ulikhetene øker, kysten avfolkes, klimaet ødelegges, naturgrunnlaget svekkes, makt konsentres og sentraliseres eller at velferdsstaten forringes.

Flere bidrag problematiserer relevansen av Brox' konkrete politiske anbefalinger i dag. Selv om hans verdigrunnlag – velferdsstat, forvaltning av fellesressurser og sosial likhet – fortsatt står sterkt, har de økonomiske og politiske rammebetingelsene endret seg betydelig. Distriktpolitikken må derfor i større grad forholde seg til nye virkemidler, og utviklingen i regionene påvirkes i økende grad av andre politikkområder som samferdsel, utdanning, helse og kommunal økonomi. Det som særlig løftes fram som varig i Brox' arv, er hans nedenfra-perspektiv, hans kritiske blikk på utilsiktede konsekvenser og hans søkelys på folks handlingsrom.

Noen bidrag retter kritikk mot Brox' analyser, særlig hans begrensede vektlegging av kulturelle faktorer og global økonomi. Samtidig framheves hans betydning for å endre debattkulturen, spesielt gjennom en klar og direkte retorikk i spørsmål om innvandringspolitikk. Han bidro til en mer nyansert og realistisk offentlig samtale og regnes som en viktig premissleverandør for norsk integrasjonspolitik.

Offentligheten som demokratisk arena vies også oppmerksomhet, ikke minst gjennom hvordan han selv brukte den for å få fram sine faglige perspektiver og standpunkter. Idealet om en åpen, saklig og herredømmefri meningsutveksling forutsetter sosial likhet, politisk kultur og gjensidig respekt. Både historiske erfaringer og moderne utfordringer viser hvor sårbar denne offentligheten er. Evnen til å skille mellom saklig argumentasjon og desinformasjon, samt viljen til å lære og endre perspektiv, framstår som avgjørende. Her mente Brox at samfunnsvitenskapene har en viktig rolle å spille både ved å korrigere for feilinformasjon og ved å utvide samtalen til å inkludere temaer som ellers lett blir glemt eller underkommunisert.

Broxismens levedyktighet

Gjennom et langt og aktivt liv satte Brox spor både som fagperson, politiker og samfunnsdebattant. Han ville forstå den samtiden han levde i, men han var også opptatt av at hans forskning skulle bidra til sosial og økonomisk endring til beste for alle, men med et særlig blikk for kystens folk. Han inspirerte mange med sine analyser, perspektiver og argumenter som samfunnsdebattant, nettopp fordi de var faglig fundert.

I de årene Brox var professor ved Universitetet i Tromsø og siden forskningsleder ved Norsk institutt for by- og regionforskning i Oslo, staket han ut kursen både for seg selv og for andre, ga dem faglig veiledning slik at de selv kunne følge opp hans ideer i egen forskning. Denne boka viser dette. Slik vil han også fortsette å inspirere. Han lærte oss å se vante ting på nye måter. Han trakk opp stier for oss andre. Den omfattende litteraturen han etterlater seg, vil gi ideer til nye generasjoner samfunnsforskere som med egne faglige briller ønsker å gå inn i de temaer han var opptatt av. Hans forskningsspørsmål om bosettingsstruktur, arbeidsliv og -marked, sosial likhet, innvandring og samfunnsplanlegging vil ikke gå ut på dato. Brox vil ikke bare bli husket, han vil også bli brukt.

Samlet viser bidragene at Ottar Brox' arv fortsatt er høyst relevant, men også at den må videreutvikles og utfordres som en naturlig del av samfunnsforskningens framdrift. Hans perspektiver gir viktige verktøy for å forstå samtidens komplekse samfunn, samtidig som de åpner for nye spørsmål om framtidige livsformer, politiske løsninger og samfunnsviten-
skapens rolle.

FORFATTERPRESENTASJONER

Peter Arbo (f. 1953). Samfunnsviter og tidligere professor ved Norges fiskerihøgskole, UiT Norges arktiske universitet. Sentrale temaer i undervisning og forskning har vært innovasjon og næringsutvikling, regional omstilling, offentlig planlegging og virkemiddelbruk, ressurs- og miljøforvaltning og marin konflikthåndtering. Han har også skrevet om høyere utdanning og universitetenes regionale betydning.

Marit Aure (f. 1966). Professor i sosiologi og kjønnsforskning ved UiT Norges arktiske universitet. Aures forskning dreier seg om flytting, mobilitet og migrasjon, integrering, kjønn, alder og etnisitet i stedlige utviklingsprosesser, særlig i kystsamfunn. I 2015 var hun medredaktør av boka *Med sans for sted. Nyere teorier* og i 2022 *Retten til byen. Kraften i krysskulturelle møter*.

Ivar Bjørklund (1949–2026). Var professor emeritus ved Norges arktiske universitetsmuseum, UiT Norges arktiske universitet, der han tidligere virket som professor i kulturvitenskap. Bjørklund ble tidlig kjent for sin historiske studie *Fjordfolket i Kvænangen – fra samisk samfunn til norsk utkant 1550–1980* (1984), og han var i hele sitt akademiske virke opptatt av samisk samfunnsliv, arealbruk og rettsforhold.

Einar-Arne Drivenes (f. 1946). Tidligere professor i historie ved UiT Norges arktiske universitet. Studiekonsulent, amanuensis, førsteamanuensis, professor og professor emeritus ved UiT fra 1974 til 2025. Forskning med vekt på økonomisk historie, sosialhistorie og kirkehistorie i Nord-Norge, nordområde- og polarpolitikk. Han har utgitt boka *Fiskarbonden og gruveslusk* (1985) og vært medredaktør og forfatter av *Nordnorsk kulturhistorie* (1994) og *Norsk polarhistorie* (2004).

Aksel Hagen (f. 1953). Førsteamanuensis emeritus ved Universitetet i Innlandet. Kommuneplanlegger 1980–1985, lærer og forsker i samfunnsplanlegging 1985–2023. Han var i perioden 2009–2013 stortingsrepresentant

for SV. Forskning på planlegging, utviklingsarbeid og innovasjon. Medredaktør av boka *Innovation in Public Planning* (2020).

Bjørn Hersoug (f. 1949). Magister i sosiologi, professor emeritus i fiskeri og havbruk ved Norges fiskerihøgskole, UiT Norges arktiske universitet. Har arbeidet mye med fiskeribistand og fiskeripolitikk i flere land samt havbruk og kystsoneplanlegging. Ledet i mange år NFHs undervisningstilbud i international fisheries management (IFM).

Svein Jentoft (f. 1948). Professor emeritus, Norges fiskerihøgskole, UiT Norges arktiske universitet. Har forsket på fiskeriforvaltning, småskalafiske, lokalsamfunnsutvikling, urfolk og fattigdomsproblematikk i nord og sør. Er medredaktør av boka *Governance Literacy: Advanced Theory and Application for Interactive Governance* (2026).

Jens-Ivar Nergård (f. 1947). Professor emeritus ved HSL-fakultetet, UiT Norges arktiske universitet. Hans forskning baserer seg på etnografi, kunnskapsteori/språkfilosofi og kulturpsykologi. Tematisk er han opptatt av samisk kulturhistorie, tradisjonskunnskap, naturforståelse, læstadianismen som eksilbevegelse og fortellertradisjonens plass i samisk dagligliv. Hans siste bok *Forsoning med tapt tid* (Fagbokforlaget, 2025) vurderer konsekvensene av kolonisering og fornorskning i samiske miljø.

Ragnar Elias Nilsen (f. 1948). Professor emeritus ved Institutt for samfunnsvitenskap, UiT Norges arktiske universitet. Stipendiat, førsteamanuensis og professor ved UiT, forsker ved FORUT 1977–1978. Forskning på nordnorsk arbeids- og næringsliv, inkludert det sjø- og innlandssamiske. Medredaktør av boka *Allmenningsressurser i nord – fellesskap og grunnrente* (2023).

Torill Nyseth (f. 1955). Professor emerita, Institutt for samfunnsvitenskap, UiT Norges arktiske universitet. Planleggerstilling i Tromsø kommune 1986–1991. Førsteamanuensis i samfunnsplanlegging ved UiT fra 1997, professor 2009–2026. Forskningstema er planlegging, primært relatert til by, stedsutvikling og medvirkning. Medredaktør av boka *Plan og samfunn* (2018) samt bidrag i boka *Plan, politikk og prosess* (2025).

Tommy Ose (f. 1970). Sosialantropolog og forsker ved Norges arktiske universitetsmuseum, UiT Norges arktiske universitet. Forsker på moralsk økonomi, verdisyn, naturforståelse og tradisjon i nordlige samfunn.

Gry Paulgaard (f. 1954). Professor emerita, Institutt for lærerutdanning og pedagogikk, UiT Norges arktiske universitet. Hennes forskning omfatter ungdom, kultur, identitet, globalisering, stedstilhørighet og migrasjon, med fokus på flyktningers erfaringer. Medredaktør av *Rural Futures? Finding One's Place Within Changing Labour Markets* (2012).

Jan Einar Reiersen (f. 1946). Tidligere plan- og næringssjef i Tromsø kommune 2001–2013. Adm.dir. ved NORUT Samfunnsforskning 1990–1997. Førsteamanuensis, Institutt for samfunnsvitenskap, UiT Norges arktiske universitet 1974–2000. Forskning med vekt på regional utvikling; befolkning, bosetting, næringsutvikling og planlegging.

Kjell Arne Røvik (f. 1956). Professor i statsvitenskap ved UiT Norges arktiske universitet og professor II ved Universitetet i Innlandet. Et hovedspor i forskningen er kunnskapsoverføring mellom organisasjoner og implementering av reformer. Hans nyeste bok er *A Translation Theory of Knowledge Transfer* (Oxford University Press, 2023). Innen regionalforskning har han sammen med S. Jentoft og J.-I. Nergård redigert trebindsverket *Hvor går Nord-Norge?* (2011–2013).

Øyvind Stokke (f. 1967). Førsteamanuensis, Institutt for filosofi, UiT Norges arktiske universitet. Forskning med fokus på kritisk teori, demokratiteori, miljø- og klimafilosofi og nedvekst. Har publisert artikkelen «Miljødemokrati og klimaprotest i markedsgjøringens tidsalder» (2021) og boka *Making CO₂ a Resource. The Interplay Between Research, Innovation and Industry* (2024).

Bente Sundsvold (f. 1959). Førsteamanuensis ved Institutt for samfunnsvitenskap, visuell antropologi, UiT Norges arktiske universitet. Hun har deltatt i flere miljørelaterte forskningsprosjekter med interdisiplinære tilnærminger, samarbeid og myndiggjøring av lokale og tradisjonelle naturpraksiser.

Håvard Teigen (f. 1949). Professor emeritus i regional økonomi og politikk ved Universitetet i Innlandet. Tyngdepunkt i forskningen både som økonom og forsker har vært bygdeutvikling. Siste bok: *Distriktpolitikkens historie i Norge* (2019).

Hallvard Tjelmeland (f. 1952). Professor emeritus i historie ved UiT Norges arktiske universitet. Han har sidan 1997 vore professor i nyare tids historie og har blant anna skrive om nordnorsk region- og byhistorie, kald krig og norsk–sovjetiske relasjonar. Han var saman med Grete Brochmann forfattar av siste bind av *Norsk innvandringshistorie* (2003).

Inger-Elin Øye (f. 1963). Sosialantropolog, natur- og kulturformidler hos Hurtigruten AS. Dr.polit.-student ved Sosialantropologisk institutt, UiT Norges arktiske universitet 2000–2006, flere engasjement som universitetslektor ved UiB og UiT. Forskningsfelt: tysk politisk kultur og samling. Har publisert fagartiklane «German Imaginaries. When Civic Virtues Become Vices» (2017) og «The Feeling for Gray. Aesthetics, Politics and Shifting German Regimes» (2008).

Nils Aarsæther (f. 1947). Professor emeritus ved UiT Norges arktiske universitet. Professor i samfunnsplanlegging ved UiT 1993–2017, seniorforskar NORCE 2018–2020. Forsking med vekt på lokaldemokrati, kommunal planlegging og lokalsamfunnsutvikling i nordområda. Redigert bøkene *Venstrepopulisme? Ja!* (2023) og *Samfunnsplanlegging gjennom 50 år* (2024).

